Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

080521

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

080521

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

080521

68

Reg. No. C 1073

Vol. XXXIV. May 1951

No. 1. १८७३-शकीये

३४श-वर्षस्य वैशाखे

१म-संख्या

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

संस्कृत-साहित्य-परिषदो मासिकं मुखपत्रम्

(Monthly Organ of the Sanskrit Sahitya Parishat, Calcutta)

सम्पादकः

महामहोपाध्याय-श्रीकालीपदतर्काचार्यः

सह-सम्पादकः

श्रीरामधनशास्त्री काव्य-व्याकरण-पुराणतीर्थः

संस्कृत-साहित्य-परिषत्,
श्यामबाजार, कलिकाता ।

वार्षिकमूल्यम्—रूप्यकषट्कम् ६)।
Foreign price—14s.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यत्किञ्चिदावेदनम्

प्रियपाठकमहाभागाः, प्राप्तकालं किञ्चिद् विज्ञाप्यते युष्मासु, यदि सादरमिदमाकर्ण्येत, तदैवास्य साफल्यं मंस्यामहे ।

अपि नाम परिषदं प्रति प्रेमवन्तो भवन्तो ननु ? यद्येवं, तदा कथं समुपहन्यमानामप्यकाण्डे दुरवस्थाराक्षस्या परिषदमिमां प्रेयसीं नोत्सहध्वे जीवयितुम् ? जानन्त्येव भवन्तो यत् परिषदियं कियतः कालात् प्रागात्म-प्रतिष्ठायै कलिकातापौरसभादत्तं किञ्चित् स्थानमधिगत्य तत्रात्मनो वासगृहं रचयितुमारभ्यापि किञ्चिन्मात्रं निर्मायैव महासमरसम्भूत-दौर्मूल्यादिभिः कारणैरर्थाभावेन च महता नारब्धं समापयितुं समर्थेति ।

सेयं सम्प्रति असमाप्तं तत् समाप्तं कर्त्तुमुद्यता पुनरप्यर्थाभावेन मनो-गतं कृत्यमनुष्ठातुं न शक्नोतीति अहो निन्दा, अहो त्रपा, अहो न्यक्कारः संस्कृतविद्यावतां सर्वेषां परिषत्प्रणयिनाम् । तदावेद्यते परिषत्प्रेयःसु युष्मासु यत्, प्रियतमामिमां परिषदं यदि प्रतिष्ठावतीं प्राणवतीञ्च द्रष्टुमिच्छथ, तदा सदयं प्रेषयत यथाशक्ति साहाय्यं वक्ष्यमाणसङ्केतेन परिषत्प्रणयिन्याः प्रासादनिर्माणमधिकृत्येति ।

सङ्केतः—संस्कृत-साहित्य-परिषत्-
सम्पादकः, श्यामबाजार
कलिकाता-४

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

इयं संस्कृत-साहित्य-परिषत् प्रतिभा रवेः ।
भावालोकैर्मनः-पद्मं प्रकाशयतु धीमताम् ॥

Vol. XXXIV. No. 1. | १८७३-शकीये वैशाखे ३४श-वर्षस्य १म-संख्या | May 1951.

नववर्षमङ्गलम्

एहि नववर्ष भुवि वर्ष मधुसञ्चयं
लोकहृदि देहि नवशान्तिविभवोदयम् ।
देववरराशिरिव भव्यशतकारणं
सञ्जनय भूरिजयमाधिकुलवारणम् ॥१॥
वहतु तटिनीकुलं मधुररसधारया
चरतु पवनश्चिरं कुसुमरसमालया ।
हसतु कुसुमावलीकलितनववल्लरी
वितरतु महोत्सवं प्रकृतिकृतमाधुरी ॥२॥
अतिगतविपत्तयः स्मृतिसरणिदूरतः
सततमिह यान्तु नः सुकृतततियोगतः ।
सपदि नवसम्पदो विमलसुखसिद्धये
प्रचयमभिवृण्वतां जगति विगतामये ॥३॥
सुखकलितजीवितस्थितिकुशलसाधनं
प्रचुरतरशस्यमुपयातु वसुधा धनम् ।
वसनविरहेण भुवि मास्तु विपदुद्भवः
शान्तिमुपयातु जनरोगसमुपद्रवः ॥४॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

समयमनु नीरदा विदधतु सुवर्षणं
तरुषु फलसञ्चयो व्रजतु भृशवर्द्धनम् ।
क्षुधितजनतानिशं भजतु बहुभोजनं
न खलु समयाद् बहिर्व्रजतु जनजीवनम् ॥५॥
परिगतमहिंसया निखिलहितसङ्गतं
भवतु चिरमुन्नतं शमनिलयभारतम् ।
सुचिरपरतन्त्रताजलधितरणाहितं
सुखमनिशमेधतां बहुसुकृतसाधितम् ॥६॥
विमलमतिरेधतां प्रतिमनुजमानसं
तिमिरमभिलीयतां लयमयतु साहसम् ।
भजतु भुवि शात्रवं शममिह परस्परं
कृतयुगमुदित्वरं भवतु चिरसुन्दरम् ॥७॥
ग्रहनिकरसंस्थितिर्भवतु हितसाधनी
विबुधकरुणास्तु नो दोषविनिवर्त्तनी ।
जलपवनवह्निजाद्यपचयविवर्जिता
धरणिरनुवासरं भवतु कुशलान्विता ॥८॥
खरकरसुधाकरौ मधुरकरदानतः
कुशलमभिवर्षतां चिरमपरिमाणतः ।
भवतु नववत्सरः क्षपितदुरितादरः
त्रिदशकरुणाभरप्रभवरुचिभास्वरः ॥९॥
वहतु सुरभारती प्रतिविषयमुन्नतिं
तदनुगतमानवा दधतु कुशलायतिम् ।
पुनरपि तपोवनं यमनियमशोभनं
श्रयतु नवभारतं सकलसुखसाधनम् ॥१०॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मतिमञ्जरी

मान्याः पारिषदाः ! पश्यतामेवास्माकमतीत एकः संवत्सरः, प्रवर्त्तते चायमपरो नवीनो नाम। एवमेव हि प्रत्यहमतियन्तं नोपलक्षयामहे वयं समयसङ्घातम्। केवलं व्यतीते समये समुपजातां विपदं स्मरन्तः खिद्यामहे प्रमोदामहे च तथैव प्रमोदवृत्तान्तम्। अद्यापि स एष नियमो न ग्रस्तो व्यभिचारेण। तदद्य श्रीभगवच्चरणारविन्दे प्रवर्त्तमानवत्सरस्य सर्वथा मङ्गलमयमभ्युदयं कामयामहे, प्रार्थयामहे च सर्वेषामेव भवतां समीपे सश्रद्धं वा सप्रणयं वा सस्नेहं वा सकृतज्ञताकं सानुरोधञ्च सपादवन्दनं वा सकण्ठग्राहं वा सशुभाशीर्वादं वा सकलकृत्यानुकूल्यम्।

अस्माभिरस्मिन् वर्षे पत्रिकायाः कृत्यपद्धतौ कल्पितः कश्चिदन्यथाभावः। तथाहि व्यतीते वर्षे प्रतिमासं मासप्रकृतिरिति नाम्ना माससम्बन्धिविशेषनिवेदकः कश्चन निबन्धो नियमेन समुपहृतः श्रीमत्सु, स एष वर्त्तमाने वर्षे परिहास्यते। माससम्बन्धिविशेषाणां प्रायेणैकविधत्वात् पुनरुक्ततादोषकलुषस्य तत्रातिक्रमितुमशक्यत्वात्। अन्यत् सर्वं प्रायेण समानमनुवर्त्तिष्यामहे, अन्तरान्तरा च नवीनपद्धतिसमुपहारे प्रयत्नमवलम्बिष्यामहे, सुखलेखनादिग्रन्थप्रकाशो यः किलास्माभिरारब्धः स यथासम्भवमविच्छेदेन यथा शक्योऽनुवर्त्तितुं तत्रापि सावधानां दृष्टिं समारोप्य श्रीमतां संस्कृतविद्यानुरागिणां मानसीं प्रीतिमुपकारञ्च सम्पादयितुं प्रयत्नभूमानमाश्रयिष्यामहे। निष्कम्पामनुकम्पां विदधातु भगवान् सर्वशक्तिमानसमत्कल्पितपद्धतिपरिपुष्टये सृष्टये च महोपकारस्य महनीयायाः संस्कृतविद्यायाः। कुरुताञ्च प्रवर्त्तमाने वत्सरे सकलविघ्नसङ्घातप्रतिबन्धम्। सन्तु स्वस्तिमयानि सर्वाण्यस्मदीयानि कृत्यानीति शम्।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नवसूक्तिमालिका

स्वल्पज्ञतामेत्य वृथैव लोके
बहुज्ञताख्यातिरभीप्सिता चेत् ।
काले कदाचिद् भवतोऽपमानः
समुद्भवेदेव विदां समाजे ॥

एकत्र चेदस्ति विशेषविद्या
तयापि कीर्त्तिर्भविता त्वदीया ।
तत् किं मृषा भूरिविदः प्रशस्तिं
प्रतार्य लोकानधिगन्तुमिच्छेः ॥

जानीहि विज्ञेयमशेषमेकं
तत् स्वल्पमप्यस्ति भवत्प्रशस्त्यै ।
किं तेन दीपेन गृहस्थितं यः
सर्वं तमो नैव निहन्ति दीप्त्या ॥

स्वाभाविकी यत्र रुचिस्त्वदीया
तत्रैव भूरि श्रममाश्रय त्वम् ।
एवं कृते तत्र विशिष्टविद्या
स्वल्पेन कालेन भवेदवश्यम् ॥

कालिदासीय-कुमारसम्भवम्

(पूर्वानुवृत्तम्)

[निबन्धकः— श्रीकरुणाकुमारशास्त्री]

तृतीयाध्यायः

यद्यपि संस्कृतसाहित्यस्य नामोल्लेखे कालिदासस्य रघुवंशमेवादावस्माकं हृदये प्रतिभाति, तथापि कैश्चिद् हेतुविशेषैः कुमारसम्भवं महाकाव्यं रघुवंशात् प्रागेव कविना विरचितमिति मन्यामहे। अत एवेदं कालिदासस्य प्रथमं

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

महाकाव्यमित्यनुमायैव कुमारसम्भवस्यालोचना प्राङ्मया कर्त्तव्या। ।। कुमारसम्भवस्य रघुवंशस्य च रचनाप्रणाल्या वस्तुसमावेशस्य च विचारेण प्रायेण सर्वएव अंशा हृदयग्राहिणो विशेषाह्लादविवर्द्धकाश्च प्रतीयन्ते। परन्तु कुमारसम्भवाद् रघुवंशस्य वैशिष्ट्यमेतदेव यद्, रघौ तयेव चारुतराः। अपरञ्च कुमारसम्भवे क्वचित् क्वचित् कालिदासोचितनैपुण्याभावः परिलक्ष्यते, रघुवंशे तु न तथा। यदा वयं रतिविलापमजविलापञ्च, पार्व्वतीपरिणयमिन्दुमतीपरिणयञ्च, हिमालयगृहे जामातुश्चन्द्रशेखरस्य प्रवेशं तथा विदर्भाधिपतेर्गृहं प्रति राजकुमारस्याजस्य यात्रां सममेव पठामस्तदास्माकं मन्तव्यस्य याथार्थ्यं प्रमाणितं भवति। कुमारसम्भवस्य तादृशस्थलेषु ये विषया वर्णिता रघुवंशेऽपि प्रायशस्तयेव पुनरावृत्ताः, कुत्रापि वेषतपरिवर्त्तिताकारेण तत्तद्भावस्य पुनरुल्लेख एव कृतः। वस्तुतः कुमारसम्भवे कालिदासो या या हिरण्मयीः प्रतिमा अङ्कितवान, रघुवंशे तु तास्ता बहुभिर्हीरकमुक्तादिखचितानवद्याभरणैः सज्जितवान्। अतो मन्यते कुमारसम्भवं रघुवंशात प्रागेव रचितमिति।

अपरञ्च—कुमारसम्भवस्य नायकदम्पती हरपार्व्वत्यौ स्वर्गदेवते स्वर्गमर्त्तरसातलानामुपास्यभूते एव। रघुवंशस्य प्राधान्येन प्रतिपाद्यपुरुषाः पुनर्मर्त्त्या एव भारतीयप्रधानतमनरपतिर्वैवस्वतमनोर्वंशकरीराः। कुमारसम्भवे लीलास्थलानि स्वर्ग-मर्त्त-रसातलानि, रघुवंशे तु मर्त्त्यलोकमात्रम्। अयं ह्येकश्चिन्तनीयो विषयः। नवीन-कल्पनया प्रायशश्चेदृश एव पदार्थो वर्ण्यते यत्र कवेरनियन्त्रिता कल्पना यथेष्टं प्रयुक्ता भवति। मर्त्त्यानां नयने सुकवि-चित्रितमदृश्यजगच्चित्रं मनोज्ञमेव भवितुमर्हति। परन्तु नियतपरिदृष्टानां चिरपरिचितानां मर्त्यलोकविषयाणां वर्णने चमत्कारित्वसाधनं हि कविना दुष्करमेव। अतीन्द्रियपदार्थानां वर्णने कवेः पर्याप्तं प्रभुत्वमस्ति। परन्त्विन्द्रियग्राह्याणां नित्यानुभूतानां पदार्थानां वर्णने कविकल्पनातीव संयता भवति। स्वर्गमन्दाकिनीवर्णने स्वर्णकमलं काञ्चनी तटरेखा च नासम्भाव्ये। परन्तु मर्त्त्यभागीरथीवर्णनकाले

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सुतरामवधानेन मर्त्त्यहृदयानुगमनेन कविना गन्तव्यम्। अन्यथा येषां सौन्दर्यदर्शनेन जनाश्चमत्कृता जातास्तेषामनुभूतपदार्थानां प्रतिकृति-प्रदर्शनात् पुनर्जनानां विस्मयातिशयो भविष्यति न वेति दुरुच्छेदः सन्देहः। अतः कालिदास आदौ लोकनयनातीतवस्तुमयं दैवत-वृत्तान्तमेव स्वीकृत्य काव्यं निर्ममे। सनातनधर्म्मावलम्बिनो वयं ययोर्नामोल्लेखेनैव पवित्रम्मन्या भवामः,—भक्त्या च ययोर्नामकीर्त्तनेन शय्यां त्यजामः,—दिनान्ते च दिनगतपापक्षयं साधयामस्तयोरतिरञ्जन-मस्माकमार्यहृदयानामानुकूल्यायैव,—नतु प्रातिकूल्याय—। अत एव तादृशाराध्यवर्णने कवेरधिकारभूमिर्विस्तीर्णा। तयोः प्रभावं दर्शयितुं कविरकालवसन्तमाकाशभवां सरस्वतीं वा स्रष्टुं समर्थः। तत्र च सौन्दर्यविभूतीनां स्वाच्छन्द्येन प्रकटने कवेरप्रतिहताधिकारः। परमैहिक-पदार्थानां वर्णनकाले कविना नियतैहिकवस्तुतन्त्रकल्पनाधीनेन भवितव्यम्। शरच्चन्द्रः सर्वैरस्माभिर्दृष्टः। परन्तु शरच्चन्द्रवर्णनकाले वर्णयित्रा तादृशं तत्त्वं वर्णनीयं—तादृशं सौन्दर्यं चोद्घाटयितव्यं—यद् यदस्माकं प्राकृतनयनेषु नैतावत्कालं प्रतिफलितम्। तेनैव प्रकारेण तदुपभोजयितव्यं येन प्रकारेण न तदुपभुक्तमस्माभिरेतावत् कालम्। तथैव वर्णना चमत्कारिणी जायते। मर्त्त्यपदार्थमवलम्ब्य काव्यरचनाकाले कविना पदार्थे साधारणाः सर्वव्यापारा अवश्यमेव प्रदर्शनीयाः। न केवलं त एव किन्तु तदतिरिक्तमपि किञ्चित् प्रकटनीयम्। अन्यथा ह्येतादृशं कवेः साहसं विडम्बनमेव। अत आदौ कालिदासोऽतिमर्त्त्य-चरित्रमुपजीव्य कुमारसम्भवं विरचितवान्। पुनर्हरपार्वत्यौ वर्णयन् कालिदासो बहुस्थलेषु तयोश्चरित्रयोर्मर्त्त्यधर्म्मानारोपितवान्। उदारमानवप्रकृतेः श्रेष्ठगुणैर्देवदम्पती सज्जीकृतवान्। देवदम्पत्योर्निर्म्मल-चरित्रेऽतिविशुद्धानां पार्थिवधर्माणां छायापातं सम्पाद्य पार्थिवदर्शकानां नयनरञ्जनं विहितवान्। तस्माद्धरपार्व्वतीचरित्रयोः कुत्र कुत्रापि वा गौणतो विशुद्धमानवप्रकृतेर्विशुद्धतमानामंशानां प्रतिविम्बनं वयं पश्यामः।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

परन्तु विचित्रमेतत् तत्र कुत्रापि मर्त्त्यधर्मप्रकृतेः पार्थिवभोगलालसाया लेशोऽपि न विद्यते। अत एव हरपार्वतीचरित्रं पार्थिवच्छायासम्पन्नमप्यपार्थिवमननुमेयञ्च ।

अतिमर्त्त्यचरितमय—कुमारसम्भवरचनां समाप्य कालिदास ईदृशं काव्यं रचितवान् यत्र प्राधान्येनैव मर्त्त्यानामतिमर्त्त्यानाञ्च व्यापाराणां सन्निवेशो दृश्यते। तच्च मेघदूतम्। तत्र यक्षस्य यक्षवध्वाश्च देवयोनित्वे सत्यपि मर्त्त्यधर्मलालसाविकारः। तत्रत्यवर्णने स्वर्गो मर्त्त्यश्च भावो विद्यते। तत्र जड़मेघस्य यादृशं दौत्यमस्ति, कनकसिकतामुष्टेरपि क्रीड़ास्ति ; काञ्चनीं वासयष्टिमाश्रित्य मयूरस्य तालानुषङ्गिकं नर्त्तनं विद्यते। मुग्धाया यक्षवध्वाः स्वर्णवलय-शिञ्जितमप्यस्ति। वस्तुतोऽतीन्द्रियाणामिन्द्रियग्राह्यपदार्थानां च तुल्य एव समावेशो दृश्यते। परन्तु तत्रैकस्य पदार्थस्याभावः,—तथाहि नास्ति तत्र कश्चिन्महानादर्शो लोकशिक्षाया योऽपरिहार्य एव काव्ये। केवलं भोगलालसापरत्वमत्युच्छ्वसितम्। अतः परं स्वकीयशक्तौ जाता-गाधविश्वासः कविर्निरवच्छिन्नमर्त्त्यचित्राण्यङ्कितवान समाजशिक्षायां सम्यगेवोपयोगिताशालीन्यत्युज्ज्वलानि। तानि तु भारतीयानां नित्य-परिचितानि नित्यपूजितानि च। रघुवंशेऽतिमानुषवर्णनं क्वचिदेव दृश्यते। तत्र वर्णनं स्वाभाविकं परिचितञ्च ; परन्तु तदेव कवेरसीम-विद्युत्प्रतिम-प्रतिभालोकेनेदृगेवालोकितं यत चिरपुरातनमपि नूतनवत् प्रतीयते। अतो मन्यते बहुभिः समालोचकैर्यत् कालिदास आदौ कुमार-सम्भवमतःपरं मेघदूतमतः परमेव च रघुवंशं विरचितवान्। कुमारसम्भवे दैवत-विषयान् स्वर्गव्यापारान प्राधान्येन, मेघदूते देवयोनिमात्रं स्वर्ग-मर्त्त्य-विषयांश्च, तथा रघुवंशे केवलमेव मर्त्त्यविषयान भारतीय-प्रसिद्धस्थानानि प्रसिद्धान् भूपतीनेव च वर्णितवान्। आदौ देवता, ततो देवयोनिविशेषः पश्चाच्च मानुष इत्येवं कालिदासवर्णने त्रिधा पद्धतिर्दृश्यते।

कालिदासीयनाटकावलीक्रमोऽपीत्थं निर्देशं लब्धुमर्हति। प्रथमतो

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विक्रमोर्वशीयं यत्र मर्त्योऽतिमर्त्यश्च विषयः सन्निवेशितो दृश्यते। परन्तु मेघदूतवत् तदेवापूर्णाङ्गं समाजशिक्षोपयोगिताभावात्। अतःपरं मालविकाग्निमित्रं ततः परमभिज्ञानशकुन्तलञ्च। अस्मिन् ग्रन्थद्वये मर्त्य-विषया अतिमर्त्यविषयेभ्यः सुचारुतराः। परन्तु मालविकाग्निमित्रे नायकमादर्शचरित्रं विधातुं कालिदासतूलिका न कमपि सार्थकं प्रयासं कृतवती। अतो मन्यते चरमभूताभिज्ञानशकुन्तलेऽनिन्द्यसुन्दरं चित्रद्वय-मुज्ज्वलादर्शरूपं कालिदासेन चित्रितम्।

अन्ये च केचिदग्रिमयुक्तिमवलम्ब्यापरमेव मतं पुष्णन्ति। कालि-दासोऽसामन्यां कल्पनाशक्तिं सहचरीकृत्य भूमण्डल आविर्बभूव। नवीन-वयसि यदा मानव आत्मन एव सुखचिन्तासु मग्नस्तिष्ठति, तदा-यौवनकाल एव नवीनः कविः काव्यं मेघदूतं निर्म्ममे इति सम्भाव्यते। वियोगेनैव प्रणयचित्रं समधिकं परिस्फुटं भवति; तस्य प्रणयस्य वास्तवं रूपं दृढ़त्वञ्च प्रकटीभवतः। अतः कविश्चिरलालसामग्नं विरहिणमेव चित्रितवान्। अस्मिन् विशाले भारतवर्षे स मनोमतं नायकं कल्पनाश्रितां नायिकाञ्च न लब्धवान्। अतः सोऽव्ययित-प्रतिभायाः प्रखरालोकेन भारतजनानां पुरतो मानवकल्पनातीतं स्वर्ग-भोगमयं चित्रमुद्घाटितवान्। परमनेन कवेस्तृप्तिः पूर्णतां नाधिगता। स हि क्रमशोऽबुध्यत—भोगचित्रमनुपममेतत्। परन्तु जगति न केवलं भोग एवार्यहृदयानां चरमप्रार्थनीयः। तस्मादुन्नततरं साधुतरं च वस्तु विद्यते। तदेव काव्ये समुद्घाटनीयम्। यदि मेघदूतनायकमनुसृत्य लोकशिक्षा भवति, तदा हिताशा क्षीणा; प्रत्युताहितानि भूयिष्ठानि सम्भाव्यानि यथा वयमधुना पश्यामः "पाश्चात्य-प्रगति"-क्रियाफलम्। अतः कविरुन्नततममादर्शं गृहीतवान्। स्वर्गनटरूपि-यक्षचरितं लघुमानं मत्वा स्वर्ग-मर्त्त-रसातल-नटराजं निष्कामं त्यागिनं नीलकण्ठमादर्शं गृहीतवान्; अनुरूपां शङ्करीं क्षेमङ्करीं चावतारयामास। अत्यद्भुतोऽनु-पमश्च प्रेमा तयोर्दम्पत्योर्भोगगन्धविहीनो वासनावर्ज्जितश्च। परन्तु

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स हि महानादर्शो मानवानां परिमितहृदये धारणातीतः। अत एव कविर्मर्त्त्यादर्शे दृष्टिं पातितवान्। देवतादर्शो मानवामननुभवनीयः। तस्मात् कविरनुभवनीयमनुकरणीयश्च नराणां पुरुषोत्तमं रामं नारीदेवतां च सीतामादर्शीकृत्य काव्यं निर्ममे। अतो मेघदूतं कुमारसम्भवात् प्रागेव कृतमिति।

चतुर्थाध्याये—कुमारसम्भवस्याष्टमादिसर्गाः।

कुमारसम्भवस्य संक्षिप्तवृत्तान्तः ;—यथा—तारकनामा कश्चिन्महाबलो दुर्दान्तोऽसुरो ब्रह्मदत्तवरप्रभावेणातिगर्वितो दुर्ज्जयत्वमधिगम्य देवान् स्वाधिकारेभ्यो दूरीकृत्य स्वयमेव स्वर्गराज्यमधिकृतवान। देवास्तु दुर्दशापन्ना ब्रह्माणं शरणं गताः। पद्मयोनिरपि तानाश्वासयामास,—पार्वतीपरमेश्वर सुतो युष्माकं सैनापत्यमुपेत्य तारकासुरं निहत्य च पुनर्युष्माकमधिकारान प्रत्यर्पयितेति। तदनुसारेण देवा उद्योगिनो हरगौर्योः प्रणयसम्पादनार्थं कन्दर्पं नियुक्तवन्तः। कन्दर्पस्तु यावत् समाधिमग्नविरूपाक्षस्य ध्यानभङ्गार्थमुद्यतः "तावत् स वह्निर्भवनेत्रजन्मा भस्मावशेषं मदनं चकार"। अतःपरं हरगौरीपरिणयः सम्पन्नः कार्त्तिकेयस्य च सम्भवः। अनन्तरं कियतैव कालेन स देव-सेनापतित्वं गृहीत्वा प्रबलप्रतापं तारकासुरं निहत्य च देवान् पुनः स्वाधिकारेषु स्थापितवानिति। "कुमारसम्भवं काव्यं सप्तदशसर्गैः विभक्तम। तत्रादितः सप्तमसर्गं यावत् सर्वत्र प्रचरद्रूपम्। अवशिष्टा दश सर्गा अप्रचलिता विलुप्तप्राया एव जाताः। उत्कृष्टकवित्वफलीभूता अपि ते कथं विलुप्तप्राया इत्यत्र कारणं मन्ये,—अष्टमे सर्गे हरपार्वत्योर्विहारवर्णनम।, नवमे सर्गे हरगौर्य्योः कैलासगमनं। दशमे कार्त्तिकेयजन्मवृत्तान्तो वर्णितः। अत्र नवम-दशमयोः सर्गयोरश्लीलवर्णतज्वाला परिलक्ष्यते। भारतीयास्तु जनास्तौ दम्पती जगतपितरौ मन्यन्ते। अत एव आलंकारिकास्तद्वर्णनमनुचितं दृष्यं च निरदिशन्। एकादशतः सप्तदशपयन्त

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कार्त्तिकेयस्य वाल्यलीला, सैनापत्यग्रहणं तारकेण सह संग्रामस्तारकासुरस्य च निपातः सविस्तरमवर्ण्यन्त। अत्र सर्गसप्तकेऽश्लीलवर्णनाया लेशमात्रमपि नास्ति। परमष्टम-नवम-दशम-सर्गाणां दोषेणैतेऽपि सर्वे विलुप्तप्राया एव जाताः।" कुमारसम्भवकाव्यविषये मनस्विन ईश्वरचन्द्रविद्यासागर-महोदयस्य पूर्वोक्तमेवाभिमतम्।

प्रसिद्ध आलङ्कारिको मम्मटभट्टो नाम तदीये "काव्यप्रकाश"—ग्रन्थे, तथा विश्वनाथस्तस्य "साहित्यदर्पणे" रसदोषप्रसङ्गेन कालिदासकृतं हरपार्वतीसम्भोगवर्णनमनुचितमिति स्वीकृतवन्तौ। "रतिः सम्भोग शृङ्गाररूपा उत्तमदेवताविषया न वर्णनीया; तद्वर्णनं पित्रोः सम्भोग-वर्णनमिवात्यन्तमनुचितम्।" (महामहोपाध्याय—महेशचन्द्रन्यायरत्न-प्रकाशित "काव्यप्रकाश" ग्रन्थे—पृः १६४)॥

कुमारसम्भवस्याष्टमः सर्गो यः सम्प्रति प्रचरद्रूपः स यथार्थमेव कालिदासस्यामृतमयलेखनोप्रसूतः। नास्त्यत्र सन्देहावकाशः। कुमार-सम्भवं रघुवंशात् प्रागेव रचितम्। प्रथमा रचना सम्यग् दोषविमुक्ता भवेदित्याशा न हि युक्तियुक्ता। अतः कालिदासः कुमारे यत्र यत्र किञ्चित् किञ्चिदशोभनं मतवान्, रघुवंशे तादृशेषु स्थलेषु तस्य तस्य सम्यक् संशोधनं कृतवान्। हरपार्व्वतीपरिणयं तथाजेन्दुमतीपरिणयं सममेव पठित्वान्यत्र रतिविलापमजविलापञ्च, सर्व्वे एवावश्यमेतत् समर्थयिष्यन्ते। कुमारस्याष्टमः सर्गस्तथा रघोस्त्रयोदशस्तत्र प्रकृष्टो दृष्टान्तः। हरपार्व्वत्योः परिणयादनन्तरं कुमारस्याष्टमे सर्गे महादेवो मेरुपर्व्वतं गत्वा गौरीं सादरं स्वभावशोभां समदर्शयत्। रघोस्त्रयोदशे सर्गेऽपि रामस्याकाशवर्त्मनायोध्याप्रत्यावर्त्तन-काले यानि सुन्दराण्यालेख्यानि वयं पश्यामस्तेषां रेखापातः कुमारस्याष्टमे कालिदासेन विहितः। कुमारसम्भवे तादृशवर्णनस्थलेष्वीषत् त्रुटिः परिलक्ष्यते। परन्तु रघोस्त्रयोदशे तदीयोन्मादिनी कल्पना परिपक्वतां प्राप्य गिरिनिर्झरवदप्रतिहता धावति स्म। यदा कश्चिन्मर्म्मज्ञः पाठकः सम-मेव सर्गद्वयं पठति, तदा स एतद् वस्तुतोऽनुभवति। कुमारस्याष्टमसर्गस्य

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

२।१०।१६।३२।३४।३७।३८।३९।४०।४३।५१।५२।५३।५४।६३।६४संख्यकान् श्लोकान् पठित्वा न कोऽपि सन्दिहानो भवति यत् कालिदासादन्यः कश्चित् तेषां रचयितेति। तादृशीं हृदयोन्मादिनीं प्रतिमां कालिदासादन्यः को निर्म्मातुं शक्नोति ? *

परन्तु नवमादिसर्गसंक्रान्तमभिमतं विद्यासागरमहोदयस्य सर्व्वथा-

---

* (२) व्याहृता प्रतिवचो न संदधे गन्तुमैच्छदवलम्बितांशुका ।
सेवते स्म शयनं पराङ्मुखी सा तथापि रतये पिनाकिनः ॥

(१०) रात्रिवृत्तमनुयोक्तुमुद्यतं सा विभातसमये सखीजनम् ।
नाकरोदपकुतूहलं ह्रिया शंसितुञ्च हृदयेन तत्वरे ॥

(१६) त्वं यथात्मसदृशं वरं वधूरन्वरज्यत वरस्तथैव ताम् ।
सागरादनपगाहि जाह्नवी सोऽपि तन्मुखरसैकनिर्वृतिः ॥

(३२) दष्टतामरसकेशरस्रजोः क्रन्दतोर्विपरिवृत्तकण्ठयोः ।
भिन्नयोः सरसि चक्रवाकयोरल्पमन्तरमनल्पतां गतम् ॥

(३४) पश्य पश्चिमदिगन्तलम्बिना निर्म्मितं कथमिदं विवस्वता ।
दीर्घया प्रतिमया सरोऽम्भसां तापनीयमिव सेतुबन्धनम् ॥

(३७) पूर्व्वभागतिमिरप्रवृत्तिभिर्लग्नपङ्कमिव जातमेकतः ।
खं हृतातपजलं विवस्वता भाति किञ्चिदिव शेषवत् सरः ॥

(३८) आविशद्भिरुटजाङ्गनं मृगैर्मूलसेकसरसैश्च वृक्षकैः ।
आश्रमाप्रविशदग्निधेनवो बिभ्रति श्रियमुदीरिताग्नयः ॥

(३९) बद्धकोषमपि तिष्ठति क्षणं सावशेषविवरं कुशेशयम् ।
षट्पदाय वसतिं ग्रहीष्यते प्रीतिपूर्व्वमिव दातुमन्तरम् ॥

(४०) दूरमग्नपरिमेयरश्मिना वारुणादिगरुणेन भानुना ।
भाति केशरवतेव मण्डिता बन्धुजीवकुसुमेन कन्यका ॥

(४३ खं प्रसुप्तमिव संस्थिते रवौ तेजसो महत ईदृशी गतिः ।
तं प्रकाशयति यावदुद्गतं मीलनाय खलु तावता च्युतम् ॥

(४४) सन्ध्ययाप्यनुगतं रवेः पदं घर्म्मसस्तशिखरे समर्पितम् ।
येन पूर्वमुदये पुरस्कृतौ नानुयास्यति कथं तमापदि ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दरणीयम् । तत्र कुत्रापि प्राणविहीनता चान्तःसारविहीनालंकारच्छटा च ; कुत्रापि चाशोभनवर्णना । तत् सर्व्वं दूषणं कालिदासे नैव शक्यारोपणम् । विशेषतो मल्लिनाथोऽष्टमोत्तराणां सर्गाणां टीकां न कृतवान् । अतो मन्यते—कालिदासोऽष्टमोत्तरान् सर्गान् न हि रचितवानिति । महादेवेन सह पार्व्वत्याः परिणये सम्पन्ने कुमारस्य सम्भवः । (क्रमशः)

---

(५१) मुञ्च कोपमनिमित्तकोपने ! सन्ध्यया प्रयमितोऽस्मि नान्यया ।
किं न वेत्सि सहधर्म्मचारिणं चक्रवाकसमवृत्तिमात्मनः ॥

(५२) निर्म्मितेषु पितृषु स्वयम्भुवा या तनुः सुतनु पूर्व्वमुज्झिता ।
सेयमस्तमुदयञ्च सेवते तेन मानिनि ममात्र गौरवम् ॥

(५३) तामिमां तिमिरवृद्धिपीड़ितां भूमिलग्नमिव सम्प्रतिष्ठिताम् ।
एकतस्तटतमालमालिनीं पश्य धातुरसनिम्नगामिव ॥

(५४) सान्ध्यमस्तमितशेषमातपं रक्तलेखमपरा बिभर्त्ति दिक् ।
सम्परायवसुधा सशोणितं मण्डलाग्रमिव तिर्य्यगुत्थितम् ॥

(६३) अङ्गुलीभिरिव केशसञ्चयं सन्निगृह्य तिमिरं मरीचिभिः ।
कुट्मलीकृतसरोजलोचनं चुम्बतीव रजनीमुखं शशी ॥

(६४) रक्तभावमपहाय चन्द्रमा जात एष परिशुद्धमण्डलः ।
विक्रिया न खलु कालदोषजा निर्म्मलप्रकृतिषु स्थिरोदया ॥

वृत्तवर्त्तिका

परमसन्तोषसाधनमेकं वृत्तं निवेद्यते, न चिरादूर्द्ध्वं वङ्गराष्ट्रीयशिक्षाधिकारेण प्राच्यायुर्विद्यासमभिवर्द्धनार्थं यामिनीभूषणाष्टाङ्गायुर्वेदविद्यालयाय रूप्यकाणां दश सहस्राणि विश्वनाथायुर्वेदमहाविद्यालयाय पञ्च सहस्राणि श्यामादासवैद्यशास्त्रपीठाय च विंशतिः सहस्राणि एककालीनवृत्तिरूपेण वितीर्णानि । वङ्गीयराष्ट्राधिकारस्य तथैवोत्तरोत्तरं भारतीयसंस्कृतिरक्षणाय तत्परिवर्द्धनाय च प्रयत्नं वर्द्धमानमाशास्महे ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

१८७२ शकाब्दीयसंस्कृत-साहित्य-परिषत्पत्रिकास्थ-विषयानुक्रमणी

(वर्णक्रमानुसारिणी)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Sanskrit Sahitya Parishat Series

(Revised up to April, 1951)

1. **Kapalakundala**—Edited by Pt. Haricharan Vidyaratna (out of Stock). Re. 1

2. **Kalitantram**—Edited by Pt. Satish Chandra Siddhanta-bhushan. Re. 1-4 ; Re. 1. (for members).

3. **Sankari-sangitam** of Jayanarayana—Edited by Pt. Dakshina-charan Bhattacharya. (out of stock.) Re. 1.

4. **Muktivadah** of Gadadhara Bhattacharya—Edited by MM. Kali-pada Tarkacharya. (Out of stock.) Rs. 5.

5. **Durgapuja-tattvam** of Raghunandana Bhattacharya—Edited by Pt. Satishchandra Siddhantabhushan. Rs. 2-8 ; Rs. 2 (for members).

6. **Pitridayita** of Aniruddha Bhatta—Edited by Pt. Dakshina charan Bhattacharya. Rs. 2-8 ; out of stock.

7. **Durgotsava-vivekah** of Shulapani—Edited by Pt. Satish chandra Siddhantabhushan. Re. 1 ; As. 12 (for members).

8. **Karakollasah** of Bharata Mallika—Edited by Pt. Janakinat Sahityashastri. As. 4.

9. **Introduction to the Rigveda of Sayanacharya**—Edited by Dr. Pashupatinath Shastri, M.A. B.L. Ph. D. Re. 1-8 ; Re. 1-4- (for members).

10. **Grahayaga-tattvam** of Raghunandana Bhattacharya—Edited by Pt. Satishchandra Siddhantabhushan. As. 14 ; As. 10 (for members).

11. **Prabhakara-vijayam** of Nandishvara—Edited by Mahamaho-padhyaya Anantakrishna Shastri Vedantavisharad and Pt. Ramanath Shastri. Rs. 2-8 ; Rs. 2 (for members).

12. **Tirthatattvam** of Raghunandana Bhattacharya—Edited by Pt. Bamacharan Kavyatirtha. As 12 ; As 10. (for members).

13. **Pavanadutam** of Dhoyi, a court poet of Lakshmanasena of Bengal—Edited by Prof. Chintaharan Chakravarti, M. A. Re 1-8 ; Re. 1-4 (for members).

14. **Nala-damayantiyam** (a new Drama) of MM. Kalipada Tarka-charya. Rs. 2-8 ; Rs. 2 (for members).

15. **Prashastapada-bhashyam**—Edited by MM. Kalipada Tarka-charya. Rs. 4 ; Rs. 3. (for members).

16. **Yatratattvam** of Raghunandana Bhattacharya—Edited by Pt. Dwarikanath Nyayashastri. Rs. 2. ; Re. 1-8 (for members).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

17. **Rik-pratishakhyam**—Ed. by Dr. Pashupatinath Shastri, M.A., B.L., Ph.D with the assistance of Prof. Chintaharan Chakravarti, M.A. Rs. 5 ; Rs. 4 (for members).

18. **Prameyaratnavali** of Baladeva Vidyabhushan—Ed. by Prof Akshayakumar Shastri. Re. 2 8 ; Rs. 2 (for members).

19. **Chhandogyamantrabhashyam** of Gunavishnu—Ed. by Prof. Durgamohan Bhattacharya, M. A. Rs. 7-8 ; Rs. 6 (for members). [out of stock]

20. **Bhasharatnam** of Kanada Tarkavagish—Ed. by MM. Kalipada Tarkacharya. Rs. 7. ; Rs. 6 (for members).

21. **Manodutam** of Vishnudasa—Ed. by Prof. Chintaharan Chakravarti, M.A. Re. 1-4 ; Re. 1 (for members).

22. **Prasanta-ratnakaram** (a new Drama) of MM. Kalipada Tarkacharya. Rs. 2 ; Re. 1-8 (for members).

23. **Devisatakam** of Mahamahopadhyaya Krishnanath Sarvabhauma —Ed. by Pt. Janakinath Shastri. As. 12 ; As. 10 (for members).

24. **Sataranja Kutuhalam**:—Ed. by Prof Chintaharan Chakravarti Kavyatirtha M.A., As. 8

25. **Satyanubhavam**:—(a new MahaKavya) of MM. Kalipada Tarkacharya, Rs. 5 ; Rs. 4-8 (for members).

Opinions on

SATARANJAKUTUHALAM

......The work is of special interest in view of the comparative paucity of known and published literature on the subject in Sanskrit, though the game of chess is supposed to be of Indian origin......*Indian Historical Quarterly*, Vol. 26, p. 81.

......It will be helpful in studying the history of the game, especially its development through long years and different countries. Those interested in the study will be thankful to the learnel editor for bringing to light this little-known work and making it available to the general reader.—

Modern Review, July 1950, p. 74.

Printed by Bishnupada Bhattacharya M. A. Kabyatirtha. at Calcutta Oriental Press, Ltd., 9, Panchanan Ghose Lane, Calcutta and Published by the same from Sanskrit Sahitya Parishad, 17, R. G. Kar Road, Calcutta.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Reg. No. C 1073

Vol. XXXIV. No. 2.

३४श-वर्षस्य २य-संख्या

June 1951

१८७३-शकीये ज्यैष्ठ्ये मासे

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

संस्कृत-साहित्य-परिषदो मासिकं मुखपत्रम्

(Monthly Organ of the Sanskrit Sahitya Parishat, Calcutta)

सम्पादकः

महामहोपाध्याय-श्रीकालीपदतर्काचार्यः

सह-सम्पादकः

श्रीरामधनशास्त्री काव्य-व्याकरण-पुराणतीर्थः

संस्कृत-साहित्य-परिषत्,
श्यामबाजार, कलिकाता।

वार्षिकमूल्यम्—रूप्यकषट्कम् ६)।
Foreign price—14s.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यत्किञ्चिदावेदनम्

प्रियपाठकमहाभागाः, प्राप्तकालं किञ्चिद् विज्ञाप्यते युष्मासु, यदि सादरमिदमाकर्ण्यत, तदैवास्य साफल्यं मंस्यामहे।

अपि नाम परिषदं प्रति प्रेमवन्तो भवन्तो ननु? यद्येवं, तदा कथं समुपहन्यमानामप्यकाण्डे दुरवस्थाराक्षस्या परिषदमिमां प्रेयसीं नोत्सहध्वे जीवयितुम्? जानन्त्येव भवन्तो यत् परिषदियं कियतः कालात् प्रागात्मप्रतिष्ठायै कलिकातापौरसभादत्तं किञ्चित् स्थानमधिगत्य तत्रात्मनो वासगृहं रचयितुमारभ्यापि किञ्चिन्मात्रं निर्मायैव महासमरसम्भूतदौर्मूल्यादिभिः कारणैरर्थाभावेन च महता नारब्धं समापयितुं समर्थेति।

सेयं सम्प्रति असमाप्तं तत् समाप्तं कर्त्तुमुद्यता पुनरप्यर्थाभावेन मनोगतं कृत्यमनुष्ठातुं न शक्नोतीति अहो निन्दा, अहो त्रपा, अहो न्यक्कारः संस्कृतविद्यावतां सर्वेषां परिषत्प्रणयिनाम्। तदावेद्यते परिषत्प्रेयःसु युष्मासु यत्, प्रियतमामिमां परिषदं यदि प्रतिष्ठावतीं प्राणवतीञ्च द्रष्टुमिच्छथ, तदा सदयं प्रेषयत यथाशक्ति साहाय्यं वक्ष्यमाणसङ्केतेन परिषत्प्रणयिन्याः प्रासादनिर्माणमधिकृत्येति।

सङ्केतः—संस्कृत-साहित्य-परिषत्-
सम्पादकः, श्यामवाजार
कलिकाता-४

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

इयं संस्कृत-साहित्य-परिषत् प्रतिभा रवेः ।
भावालोकैर्मनः-पद्मं प्रकाशयतु धीमताम् ॥

Vol. XXXIV. No. 2. | १८७३-शकीये ज्यैष्ठे ३४श-वर्षस्य २य-संख्या | June 1951.

सुगतमङ्गलम्

निर्वैरं पितृराज्यमुज्ज्वलसुखं पत्नीं गुणैराचितां
तातं स्नेहमयं सुतं सुललितं स्निग्धात्मनो बान्धवान् ।
हित्वा यः समवाप दूरसरणिं वैराग्यतः शान्तये
तस्मै नूतनधर्ममार्गगुरवे बुद्धाय धाम्ने नमः ॥१॥

यो हिंसां विधिबोधितामपि महादोषां विदन्नात्मना
लोके धर्म्यमुपादिशद्धृदि कृपास्पर्शादहिंसाव्रतम् ।
शीलं वीतमलं विधातुमनिशं यस्याभवद्देशना
तस्मै नूतनधर्ममार्गगुरवे बुद्धाय धाम्ने नमः ॥२॥

सत्त्वेन क्षणिकं निरूप्य सकलं यस्तत्त्वविद्यापतिः
शिष्याणां प्रतिपत्तये प्रतिजगौ तत्त्वार्थवाक्सञ्चयम् ।
तेषाञ्च प्रतिभा-विभेदवशतो बौद्धाश्चतुर्धाभवन्
तस्मै नूतनधर्ममार्गगुरवे बुद्धाय धाम्ने नमः ॥३॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यो धारामयवासनाप्रविलयाद् बुद्धिं विशुद्धोदयां
शून्यं वा परमार्थसत् परतरं मुक्तेः स्वरूपं जगौ ।
यः सङ्घं विदधे हिताय महते सर्वैषणावर्जितं
तस्मै नूतनधर्मनीतिगुरवे बुद्धाय धाम्ने नमः ॥४॥
यो जातेरुपयोगितामगणयन्नो गौरवासादने
नो वर्णाश्रमधर्मसम्मतविधेर्वित्तस्य वा मूर्च्छतः ।
त्यागस्यैव शमाञ्चितस्य सुतरां मेने महत्त्वं भवे
तस्मै सङ्गलवोज्झिताय महते बुद्धाय धाम्ने नमः ॥५॥
नैरात्म्यं खलु येन तत्त्वमुदितं मानं स्वकीयं वचो
भिक्षामात्रकसम्बलाः प्रियतमाः शिष्या यदीया भवे ।
आप्तो यः प्रशमं निराविलशुभध्यानेन संसर्पता
तस्मै दैवतवन्दिताय गुरवे बुद्धाय धाम्ने नमः ॥६॥
बौद्धं वाक्यमधीयतां शममये मार्गे सदा गम्यतां
दोषः कश्चन सौगते यदि मते सोऽयं धिया शोध्यताम् ।
दृष्टान्तं सुगतं विधाय भुवने वैराग्यमालम्ब्यतां
भक्त्या भद्र ! विधीयतां हितकृते बुद्धाय नित्यं नमः ॥७॥
वृषं गते भास्वति बुद्धपूर्णिमा षष्ठे दिनेऽभूत् कुशलार्थमेषमः ।
सा स्मर्य्यतां सौगतसिद्धिदायिनी महोत्सवस्तत्र चिराय जायताम् ॥८

मतिमञ्जरी

'सङ्घशक्तिः कलौ युगे' इति महाजनोक्तिमनुस्मृत्य वा पाश्चात्त्यादर्शदर्शनाद् वा प्रतिविषयमेवाभ्युदयविशेषलाभार्थमिदानीं सङ्घसङ्घटनप्रवृत्तिरात्म लभते । सङ्घटितेन च सङ्घसङ्घेन प्रतिस्वमभ्युदयाय यानि द्रव्याणि समुपार्ज्यन्ते, तानि सर्वत्र यथापयोगं न व्ययितानि भवन्ति, तेन व्यर्थ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मापद्यते तत्तद्विशेषफलसञ्जननेच्छया दानधर्मः। क्वचित् साधारणजनोपकाराय वदान्यैर्दत्तानि द्रव्याणि सङ्घाधिकारिभिः स्वजनोपकाराय नियुज्यन्ते, क्वचिद् योग्यजनेषु कृत्यादिभारनियोगविरहादपकृष्टवस्तुसृष्ट्या विप्लवन्ते दानकृद्भिरभिमतानि वस्तूनि, क्वचिद् वा यदुद्दिश्य वितीर्यन्ते द्रव्याणि वदान्यैस्ततोऽन्यत्रैव तद्द्रव्याणां विनियोगेन। तदेतादृशैरपरैश्च बहुभिर्दोषप्रपञ्चैः सङ्घकृत्यानि नोपयन्ति साफल्यम्। तेन तेन च दोषेण सङ्घेषु समुपजाता लोकानामनास्था। तदेतेषां दोषाणां प्रतीकारः कृतश्चेत् सङ्घशक्तिः साफल्यमर्जयितुमलं भवेत्, नान्यथा।

नवसूक्तिमालिका

यथा यथा पुत्तलिकाभिरन्वहं बालाः प्रकुर्वन्ति मनोविनोदनम्।
तथा तथा संसृतिसेविनो जना विन्दन्ति पुत्रादिभिरात्मनो मुदम्॥
नाट्यप्रयोगेण समो विचित्रः संसाररङ्गे भविनां प्रकारः।
कालं कियन्तं तमुपेत्य भावं काले जना भिन्नपदं श्रयन्ति॥
असारसंसारगतिं विचित्रां सारैः परीतामिह मन्यसे चेत्।
जानासि नूनं दहनं ज्वलन्तं शीतोपचारं करकासमानम्॥
ये त्वामुपाश्रित्य गृहे त्वदीये वसन्ति जीवन्ति च दैवयोगात्।
न तेषु सक्तो भव वा विरक्तस्तत्पालनं किन्तु भवद्विधेयम्॥
तवापचाराद् यदि तेष्वनिष्टं तदा महत् पातकमेष्यसि त्वम्।
कुरुष्व तस्मात् स्वविधेयराशिं धात्रा वितीर्णं यदि भव्यमिष्टम्॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सुखलेखनम्

(पूर्वानुवृत्तम्)

[श्रीरामधनशास्त्रिणा टिप्पण्यादिभिरुपस्कृतम्]

दिवि-सव्येऽ[प]-पुञ्ज्यम्बा[1] अम्ब-मञ्जि-कु-बर्हिषः[2] ।
एभ्यः स्थस्थानां ष्टुश्च[3] [स्याद्] भूमिष्ठ-परमेष्ठिनौ(१) ॥२३॥

प्रते[ः] स्थस्याग्रगे प्रष्ठ(२)आख्यायामेत्यकाद् यथा ।
हरिषेणः सुषेणश्च(३) विष्वक्सेन[4][ः] ककारतः(४) ॥२४॥

१। अत्र हि "अम्बाम्बगोभूमिसव्यापद्वित्रिकुशेकुशङ्क्वङ्गुमञ्जिपुञ्जिपरमे-बर्हिर्दिव्य-ग्निभ्यः स्थः" [अ० ८। पा० ३। सू० ९७] इति पाणिनिः। "गोभूमिद्वित्रिकुशङ्कुमञ्जिपुञ्जिदिव्यग्निबर्हिषः स्थस्य" [अजन्तपु०, सू० १११] इति च दुर्गादासः। श्रीपतिना पुनः "गो-भूमिद्वित्रिकुशङ्क्वङ्गुमञ्जिपुञ्जिदिव्यग्निबर्हिषः स्थस्य" [षत्वप्र०, सू० १७] इति सूत्रं विधाय "सुषामादिश्च" [सू० २०] इति सूत्रे "शेकुष्ठ-परमेष्ठि" प्रभृतयो निपातिताः।

२। अत्र "प्रष्ठोऽग्रगामिनि" [अ० ८। पा० ३। सू० ९२] इति पाणिनिः। "प्रष्ठोऽग्रगे" [षत्वप्र०, सू० १३] इति श्रीपतिः। "प्रादग्रगे स्थस्य" [अजन्तपु०, सू० १११] इति च दुर्गादासः।

३। इह "एति संज्ञायामगात्" [अ० ८। पा० ३। सू० ९९] इति पाणिनिः। "एत्यको नाम्नि" [षत्वप्र०, सू० १८] इति श्रीपतिः। "इलादेति नाम्नि भात्तु वा" [अजन्तपु०, सू० १११] इति च दुर्गादासः।

४। अत्र "अगादिति किम् ? विष्वक्सेनः" [अ० ८। पा० ३। सू० ९९] इति जयादित्यः। "अक इति किम् ? विष्वक्सेनः" [षत्वप्र०, सू० १८] इति श्रीपतिः। "इलात् किम् ? विष्वक्सेनः" [अजन्तपु०, सू० १११] इति चाह दुर्गादासः।

---

1 Ms. ०शव्येऽपञ्जाम्बा 2 Ms. ०मञ्जिज० 3 Ms. स्थस्य
4 Ms. विश्वक०

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

त्रिस्रोता[1] एदभावात्तु (१)नक्षत्रेतो विकल्पतः ।
यथा भरणिषेणश्च भरणिसेन इत्यपि(२) ॥२५॥

प्राद्विसोर्विविधार्थे[2] वेर्विषुवद् विषुवं यथा(३) ।
स्वसुर्मातुः-पितुभ्यांश्च विकल्पेन पितुःष्वसा ॥२६॥

पितुःस्वसा तथा मातुःष्वसा मातुःस्वसापि च(४) ।
अनुः प्रतिरधिः सुर्विन्र्यभी[3] अतिरपिः परिः ॥२७॥

१। अत्राह श्रीपतिः—"एतीति किम्? त्रिस्रोताः" [षत्वप्र०, सू० १८] इति। दुर्गादासोऽपि [अजन्तपु०, सू० १११] व्यावृत्तिपक्षे एवमेवोदाजहार।

२। इह हि "नक्षत्राद् वा" [अ० ८। पा० ३। सू० १००] इति पाणिनिः। "इतो नक्षत्राद् वा" [षत्वप्र०, सू० १६] इति च श्रीपतिः। दुर्गादासस्तु [अजन्तपु०, सू० १११] "इलादेती"त्यादिसूत्रे "भात्तु वा" इति निर्दिश्य विकल्पेनात्र षत्वं प्रदर्शितवान्।

३। अत्र श्रीपतिः—"विष्विति मूर्द्धन्यो निपातः, तस्य विष्वक्-विषुव-विषुवदादयः प्रयोगाः" इति। "विष्विति नानार्थेऽव्ययम्" इति चाह गोपीनाथः [षत्वप्र०, सू० १८]।

४। पितुःष्वसेत्यादौ "मातुःपितुर्भ्यामन्यतरस्याम्" [अ० ८। पा० ३। सू० ८५] इति पाणिनिः। "मातुःपितुर्भ्यां वा" [षत्वप्र०, सू० १०] इति श्रीपतिः। "मातृपितृभ्यामि"त्यादिसूत्रे "वा तु मातुःपितुर्भ्याम्" [अजन्तपु०, सू० १११] इति च दुर्गादासः।

---

1 Ms. त्रिश्रोता
2 Ms. प्राद्विसो विवि०
3 Ms. सुर्विन्यभी

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

एभ्यः सुनोति-सुवति[1]-स्तु-स्तुभामपिस्यत्यपि[2] ।
सुषुणोति[3] प्रतिष्टौति प्रत्यष्टौदेवमादयः(१) ॥२८॥

स्वनजि-स्था-सेनि-सनजीनां खिव्यवाये[ऽ]पि खेरपि ।
अनुष्ठास्यति पर्यष्ठात परितष्ठौ व्यषेणयत ॥२९॥

अनुषिषङ्क्षतीत्यादि पदं ज्ञेयं विचक्षणैः ।
सिधोरगमनार्थस्य न्यषेधत परिषेधति(२)॥३०॥

व्यसेधद् देवसरितमत्र न गमनार्थतः(३) ।
परित्यक्तयङः सिञ्चो निषिषिच्च निषिञ्चति ॥३१॥

न्यषीषिचद्[4](४) यङन्तस्य परिसेसिच्यते यथा(५) ।
स्तभ्नातेरनङन्तस्य विष्टभ्नाति च व्यष्टभ्नात[5] ॥३२॥

१। अत्र "उपसर्गात् सुनोतिसुवतिस्यतिस्तौतिस्तोभतिस्थासेनयसेधसिचसञ्ज-स्वञ्जाम्" [अ० ८। पा० ३। सू० ६५] इति पाणिनिः। "उपसर्गात् सुनोतिसुवतिस्यति-स्तौतिस्तोभतीनामड्न्तरोऽपि" [षत्वप्र०, सू० २३] इति च श्रीपतिः।

२। अत्र [अ० ८। पा० ३। सू० ६५] इति सूत्रमष्टाविंश-श्लोकीयपाददटीकायां द्रष्टव्यम्। श्रीपतिस्तु "स्था-सेनि-सेधति-सिच्-सन्ज्-स्वन्जा-मड्भ्यासान्तरश्च" [षत्वप्र०, सू० २४] इति सूत्रयाञ्चकार।

३। अत्र हि "सेधतेर्गतौ" [अ० ८। पा० ४। सू० ११३] इति पाणिनिः। श्रीपतिरपि एवमेव [षत्वप्र०, सू० ४६] सूत्रितवान्।

४। यत्र यङ् नास्ति, तत्रैव सिचः षत्वमिति—परित्यक्तयङ इति। एवञ्चोक्तं व्यावृत्तिपक्षे [अ० ८। पा० ४। सू० ११२] जयादित्येन "यङीति किम्? अभिषिषिच्चति" इति।

५। यङन्तस्य सिचः षत्वं निषेधति—यङन्तस्येति। तथाच निषेध-

1 Ms. सुवसो 2 Ms. ०स्यत्यप्यपि 3 Ms. सुषुनोति
4 Ms. नषिषच्च 5 Ms. व्यष्टभत्

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वितष्टम्भ(१) त्वङन्तत्वादभ्यतस्तम्भदत्र न(२)।
सदः प्रतिं वर्जयित्वा निषीदत्यभ्यषीषदत(३) ॥३३॥

अवादाश्रयसामीप्ये स्तम्भ और्जित्य एव च।
आस्ते ग्राममवष्टभ्य जनः सैन्यम[व]ाष्टभत् ॥३४॥

अहो योद्धुरवष्टम्भोऽवस्तब्धोऽसौ हिमेन च(४)।
स्वनेर्व्यवाभ्या[1]मदनेऽवष्वणति च व्यष्वणत्[2] ॥३५॥

पक्षे पाणिनिराह—"सिचो यङि" [अ० ८। पा० ४। सू० ११२] इति। श्रीपतिनाप्युक्तं—"सिचश्चेक्रीयिते" [षत्वप्र०, सू० ४३] इति। "विसेसिच्यते, यङन्तत्वान्न षः" [यङन्तप्र०, सू० ८२३] इति च वोपदेवः।

१। "स्तम्भुसिवुसहां चङि" [अ० ८। पा० ४। सू० ११६] इति सूत्रे पाणिनिना चङन्तस्य स्तन्भेः षत्वं निषिद्धमिति चङन्तादन्यत्र षत्वं प्राप्तम्। श्रीपतिस्त्वत्र "प्रतेरपि स्तन्भेः" [षत्वप्र०, सू० २६] इति सूत्रमुक्त्वा "प्रतिष्टभ्नाति, विष्टभ्नाति, व्यष्टभ्नात्" इत्यादीन्युदाहरणानि च दत्त्वा चङन्तत्वमधिकृत्य पृथक् सूत्रयाञ्चकार [षत्वप्र०, सू० ४५]।

२। अङन्तनिषेधपक्षे पाणिनेः [अ० ८। पा० ४। सू० ११६] इति सूत्रं द्रष्टव्यम्। श्रीपतिरपि अत्र "स्तन्भुसिवुसहां चणि" [षत्वप्र०, सू० ४५] इति सूत्रमाह।

३। प्रतिं वर्जयित्वेत्यनेन प्रतिपूर्वकस्य सदेः षत्वं निषिध्यते। यथा प्रतिसीदति इति। अत एवाहतुः पाणिनि-श्रीपती "सदेरप्रतेः" [अ० ८। पा० ३। सू० ६६ ; षत्वप्र०, सू० ३५] इति।

४। "अवाच्चालम्बनाविदूर्ययोः" [अ० ८। पा० ३। सू० ६८] इति पाणिनिः। तत्र "आलम्बनाविदूर्ययोरिति किम्? अवस्तब्धो वृषलः शीतेन" इति जयादित्यः। "अवादौर्जित्यनिकटाश्रयेषु" [षत्वप्र०, सू० २७] इति च श्रीपतिः।

---

1 Ms. स्वने व्यवाभ्या०

2 Ms. ०ऽवषष्वनि व्यषष्वणत्

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विष्वणत्योदनं क्र्यान्तरविष्वणसंज्ञकः(१) ।
सेवो वेर्निपरिभ्याश्च व्यषेवत निषेवते[1](२) ॥३६॥

सीव्यतेरनङन्तस्य निषीव्यति व्यसीषिवत[2](३) ।
अजातौकारसहतेः परिषेहे(४) विसोढ़वान्(५) ॥३७॥

परेः सुमः[3] परिष्कार[:] परिष्कुरुत इत्यपि ।
नेर्वः परेश्च सुट्स्वनजस्तूनां सिवसहोरपि[4] ॥३८॥

अम्व्यवाये विकल्पाद्व्यसहत व्यषहतापि च ।
न्यष्वङ्क्त न्यस्व[ङ्क्त] पर्यष्टावीत[5] पर्यस्तावीच्च ॥३९॥

१। अत्र "वेश्च स्वनो भोजने" [अ० ८। पा० ३। सू० ६९ ; षत्वप्र०, सू० २८] इति पाणिनिश्रीपतिभ्यामुक्तम् ।

२। इह हि "परिनिविभ्यः सेवसितसयसिवुसहसुटस्तुस्वन्जाम्" [अ० ८। पा० ३। सू० ७०] इति पाणिनिः। श्रीपतिस्तु "परिनिविभ्यः सेवतेः" [षत्वप्र०, सू० २६] इत्याह ।

३। अत्र "सिवादीनां वाड्व्यवायेऽपि" [अ० ८। पा० ३। सू० ७१] इति पाणिनिः। अत्र अनङन्तस्येत्यनेन अङन्तस्य षत्वं निषिद्धम् । तदेवोदाहरति—व्यसीषिवदित्यादि । एतदेव स्पष्टीकृतं दुर्गादासेन [षवत्, सू० ५७८] "अङि तु पर्यसीषिवत्" इति ।

४। अत्र 'अजातौकारसहतेरि'त्यनेन यत्र सहतिः सोढ्भूतो न भवति तत्रैव षत्वमित्याह। एतदेवोदाहरति—परिषेहे। तदेवाह जयादित्यो भङ्ग्यन्तरेण "सोढ्भूतग्रहणं किम् ? परिषहते" [अ० ८। पा० ४। सू० ११५] इति ।

५। अत्र "सोढ़" [अ० ८। पा० ४। सू० ११५] इति पाणिनिः। अस्य

---

1 Ms. निषिवते:

2 Ms. ०सिवत्

3 Ms. सुषः

4 Ms. सुनोरपि

5 Ms. ०त

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

व्यषीव्यदेवं व्यसीव्यत पर्यष्कार्षीत् पर्यस्कार्षीच्च[1](१) ।
पर्यभ्यनुनिरो नेर्वः स्यन्दो[2]ऽप्राणिनि कर्त्तरि ॥४०॥

विकल्पतो यथा निष्यन्दते निस्यन्दते घृतम्(२) ।
हस्ती निस्यन्दते नात्र प्राणी कर्त्तेति हेतुतः(३) ॥४१॥

अप्राणि-प्राणिसंसर्गेऽनुष्यन्देते[3] पयोभषौ(४) ।
परेः स्कन्दः परिष्कन्नः परिस्कन्नादयो यथा(५) ॥४२॥

च "सहिरयं सोड्भूतो गृह्यते। तस्य सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो न भवति।" इति जयादित्यव्याख्यानम्। "सोढ़श्च" [षत्वप्र०, सू० ४८] इति पुनः श्रीपतिः।

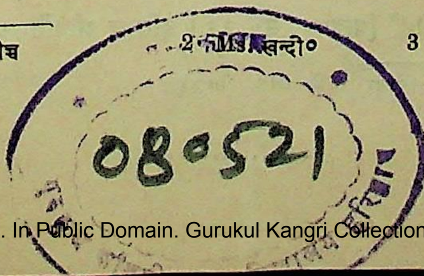
१। "परिनिविभ्यः सेवसितसयसिवुसहसुटस्तुस्वञ्जाम्" [अ० ८। पा० ३। सू० ७०] इति पाणिनिः। "सितसयसिवुसहसुटामनन्तरः" [षत्वप्र०, सू० ३०] इति "सिवुसहसुटस्तुस्वन्जां विभाषाद्टः" [षत्वप्र०, सू० ३१] इति चात्र श्रीपतिः।

२। "अनुविपर्यभिनिभ्यः स्यन्दतेरप्राणिषु" [अ० ८। पा० ३। सू० ७२] इति पाणिनिः। "व्यनुपर्यभिनिभ्यः स्यन्दतेरप्राणिनि" [षत्वप्र०, सू० ७२] इति च श्रीपतिः। मूलेऽत्र 'निरो' इति नेरुपसर्गस्य ग्रहणम्। तन्मते "निःष्यन्दते निःस्यन्दते" इत्येवंविधमेवोदाहरणं युक्तम्। किन्तु पाणिन्यादीनामेतदनभिप्रेतमिति नास्माभिः परिवर्त्तितमित्युन्नेयम्।

३। "हस्ती निस्यन्दते" इत्यत्र प्राणिकर्तृत्वेन षत्वाभावं निरूपयति—नात्रेत्यादिना हेतुत इत्यन्तेन।

४। ननु प्राण्यप्राणिसंसर्गे षत्वस्य का गतिरित्याशङ्कयाह—अप्राणीति। एतदेवोदाहरति—अनुष्यन्देते इति। अत्रोदाहरणे कृतषत्वस्य स्यन्दतेः प्रयोगात् पक्षेऽकृतषत्वस्य प्रयोगो न स्यादिति शङ्का न कार्य्या। काशि-

1 Ms. ष्कार्षीच 2 Ms. स्वन्दो० 3 Ms. ०ष्यन्दते

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वेश्च विष्कन्दति प्रायो विस्कन्दत्यपि क्ते तु न ।
क्तवतावपि विस्कन्तो यथा विस्कन्नवानपि(१) ॥४३॥

स्फुरस्फुलोर्निर्निविभ्यो[1] निष्फुरेदपि निस्फुरेत्[2](२)
वर्णे[3] स्तानस्याभिनिरो अभिष्टानो विलोक्यते ॥४४॥

अभिनिस्तानः (३)स्कनभो वेर्नित्यं विष्कम्भकादयः(४) ।
स्यन्दस्कन्दस्फुरस्कनभस्फुलां द्विः षत्वके कृते ॥४५॥

कायामेवंविधस्थले षत्वाषत्वयोर्विकल्पेन दर्शनात् । तथाचाह जयादित्यः—"प्राण्यप्राणिविषयस्यापि स्यन्दतेरयं विकल्पो भवति । अनुष्यन्देते मत्स्योदके, अनुस्यन्देते । अप्राणिष्विति पर्य्युदासोऽयं न प्रसज्यप्रतिषेधः" [अ० ८। पा० ३। सू० ७२] इति ।

१। "परेश्च" [अ० ८। पा० ३। सू० ७४] इति पाणिनिः । "परेः स्कन्देः" [षत्वप्र० सू० ३३] इति च श्रीपतिः ।

२। "वेः स्कन्देरनिष्ठायाम्" [अ० ८। पा० ३। सू० ७४] इति पाणिनिः । "वेरनिष्ठायाम्" [षत्वप्र०, सू० ३४] इति च श्रीपतिः ।

३। "स्फुरतिस्फुलत्योर्निर्निविभ्यः" [अ० ८। पा० ३। सू० ७६] इति पाणिनिः । "स्फुरिस्फुल्योर्निर्निविभ्यः" [षत्वप्र०, सू० ३५] इति च श्रीपतिः

४। "अभिनिसस्तनः शब्दसंज्ञायाम्" [अ० ८। पा० ३। सू० ८६ इति पाणिनिः । "वर्णेऽभिनिसः स्तानस्य" [षत्वप्र०, सू० ११], "अभिनिष्टानो विसर्गो वर्णश्च । वर्ण इति किम्? अभिनिस्तानो गर्भिण्याः" इति श्रीपतिः । "अभिनिस्तानो गर्भायासजनितशब्द इत्यर्थः" इति गोपीनाथः "अभिनिरः स्तानस्य शब्दनाम्नि" इति तर्कवागीशः । "अभिनिरस्तानस्य [अजन्तपु०, सू० ११२] इति च दुर्गादासः ।

५। "वेः स्कभ्नातेर्नित्यम्" [अ० ८। पा० ३। सू० ७७] इति पाणिनिः "नित्यं वेः स्कन्भेः" [षत्वप्र०, सू० ३६] इति च श्रीपतिः ।

---

1 Ms. ०निनिर्विभ्यो 2 Ms. निष्फुरेत् 3 Ms. वर्णे

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विषष्यन्दे विचष्कन्द विचष्कम्भादयो यथा ।
तपो[1] निरः सक्तसेवे निष्टपत्यनलं नृपः(१) ॥४६॥

प्रादीक[ः] प्रादुष[2]श्चास्तेरचि ये च निषन्ति च ।
विषन्ति मास्म व्यतिषि[3] प्रादुःष्यादेवमादयः(२) । ४७॥

सनोतेरनदन्तस्य यथा गोषा नृषा[4] इति(३) ।
नातेरतिप्रवृत्तौ च यथातिस्तूयते शिवः ॥४८॥

---

१ । "निसस्तपतावनासेवने" [अ० ८। पा० ३। सू० १०२] इति पाणिनिः । "निसस्तप्यनभ्यावृत्तौ" [षत्वप्र०, सू० ४०] इति श्रीपतिः । "निसस्तपतावनभ्यावृत्तौ" इति च दुर्गादासः ।

२ । "उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्परः" [अ० ८। पा० ३। सू० ८७] इति पाणिनिः । "उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तेर्यस्वरेषु" [षत्वप्र०, सू० ३७] इति श्रीपतिः । "प्रादुर्गीगः सः षोऽच्ये" [अदादि०, सू० ६६३] इति च वोपदेवः । "प्रादुष" इत्यत्र "प्रादुर" इति वोपदेवसम्मतः पाठः । दुर्गादासेन तथा व्याख्यानात् ।

३ । "सनोतेरनः" [अ० ८। पा० ३। सू० १०८] इति पाणिनिः । श्रीपतिस्तु "सुषामादिश्च" [षत्वप्र०, सू० २०] इति सूत्रे नृषागोषेत्यादीन्युदाजहार ।

---

1 Ms. तपौ
2 Ms. प्रादुर०
3 Ms. मानुव्य०
4 Ms. निषा

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वृत्तवर्तिका

वर्त्तमानखृष्टाब्दीय-मे-मासस्य सप्तविंशदिवसे रविवासरे ढाकानगरवर्त्तिनि 'जगन्नाथ हल्' इत्याख्यभवने सारस्वतसमाजस्य द्विसप्ततितमसमावर्त्तनमहोत्सवः पूर्ववङ्गराज्यपाल-मालिक-फिरोजखाँनूनमहोदयानामाध्यक्ष्येण निरपद्यत। तत्र वङ्गीयविभिन्नस्थानेभ्यः षष्टिसंख्यका विशिष्टपण्डिताः समवेता अभूवन। तत्र अष्टादशभ्यः विभिन्नविषयोपाधिपरीक्षाः समुत्तीर्णेभ्यश्छात्रेभ्यः उपाधिमानपत्रं पदकादिकञ्च वितीर्णमभूत।

तस्मिन्नुत्सवे सभापतिपदमध्यासीनाः पूर्ववङ्गीयराज्यपालमहोदयाः स्वीयाभिभाषणनिबन्धे वङ्गभाषया हिन्दीभाषया तथा उर्दुभाषया संस्कृतसाहित्यस्य अनुवादप्रस्तावं कृतवन्तः तदनुसारेण च साधारणजनकल्याणाय वेदस्य पुराणस्य तथा अपरेषां संस्कृतग्रन्थानामनुवादसम्पादनार्थं सारस्वतसमाजाय रूप्यकाणामेकं सहस्रं ते दास्यन्तीति प्रतिश्रुतिमपि व्यदधुः। राज्यपालाः सभापतयः सुदृढ़ेन वचसा प्रोक्तवन्तो यथा संस्कृतभारतीं प्रति हिन्दव इव माहम्मदा अपि सुतरां श्रद्धावन्तः। सैषा भाषा विपुलसम्पत्समन्विता जननी च बहुभाषाणाम्। तदेतद्गतसम्पत्सु यथा सर्वेषामधिकारः सम्पद्येत तथा प्रयतितव्यं सर्वैरिति। माहम्मदधर्मावलम्बिनां पूर्ववङ्गराज्यपालानामसौ वाणी नहि 'स्वकीयदधिमाधुर्य्यन्याय'मनुहरति। अनया निरपेक्षवाचा मन्ये दृष्टिरुन्मीलिता भवेत्तेषां ये किलाद्यापि संस्कृतसाहित्यस्य समुत्कर्षप्रतिपत्तावन्धाः। कथञ्चित संस्कृतसाहित्यसमुन्नतिसम्पादने दत्तावधानमपि पश्चिमवङ्गादिराष्ट्राधिकारसमूहं सम्यगवधानदानाय समुद्बोधयामः।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Sanskrit Sahitya Parishat Series

(Revised up to April, 1951)

1. **Kapalakundala**—Edited by Pt. Haricharan Vidyaratna (out of Stock). Re. 1

2. **Kalitantram**—Edited by Pt. Satish Chandra Siddhanta-bhushan. Re. 1-4 ; Re. 1. (for members).

3. **Sankari-sangitam** of Jayanarayana—Edited by Pt. Dakshina-charan Bhattacharya. (out of stock.) Re. 1.

4. **Muktivadah** of Gadadhara Bhattacharya—Edited by MM. Kali-pada Tarkacharya. (Out of stock.) Rs. 5.

5. **Durgapuja-tattvam** of Raghunandana Bhattacharya—Edited by Pt. Satishchandra Siddhantabhushan. Rs. 2-8 ; Rs. 2 (for members).

6. **Pitridayita** of Aniruddha Bhatta—Edited by Pt. Dakshina charan Bhattacharya. Rs. 2-8 ; out of stock.

7. **Durgotsava-vivekah** of Shulapani—Edited by Pt. Satish chandra Siddhantabhushan. Re. 1 ; As. 12 (for members).

8. **Karakollasah** of Bharata Mallika—Edited by Pt. Janakinat Sahityashastri. As. 4.

9. **Introduction to the Rigveda of Sayanacharya**—Edited by Dr. Pashupatinath Shastri, M.A. B.L. Ph. D. Re. 1-8 ; Re. 1-4- (for members).

10. **Grahayaga-tattvam** of Raghunandana Bhattacharya—Edited by Pt. Satishchandra Siddhantabhushan. As.14 ; As. 10 (for members).

11. **Prabhakara-vijayam** of Nandishvara—Edited by Mahamaho-padhyaya Anantakrishna Shastri Vedantavisharad and Pt. Ramanath Shastri. Rs. 2-8 ; Rs. 2 (for members).

12. **Tirthatattvam** of Raghunandana Bhattacharya—Edited by Pt. Bamacharan Kavyatirtha. As 12 ; As 10. (for members).

13. **Pavanadutam** of Dhoyi, a court poet of Lakshmanasena of Bengal—Edited by Prof. Chintaharan Chakravarti, M.A. Re 1-8 ; Re. 1-4 (for members).

14. **Nala-damayantiyam** (a new Drama) of MM. Kalipada Tarka-charya. Rs. 2-8 ; Rs. 2 (for members).

15. **Prashastapada-bhashyam**—Edited by MM. Kalipada Tarka-charya. Rs. 4 ; Rs. 3. (for members).

16. **Yatratattvam** of Raghunandana Bhattacharya—Edited by Pt. Dwarikanath Nyayashastri. Rs. 2. ; Re. 1-8 (for members).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

17. **Rik-pratishakhyam**—Ed. by Dr. Pashupatinath Shastri, M.A., B.L., Ph.D with the assistance of Prof. Chintaharan Chakravarti, M.A. Rs. 5 ; Rs. 4 (for members).

18. **Prameyaratnavali** of Baladeva Vidyabhushan—Ed. by Prof Akshayakumar Shastri. Re. 2 8 ; Rs. 2 (for members).

19. **Chhandogyamantrabhashyam** of Gunavishnu—Ed. by Prof. Durgamohan Bhattacharya, M. A. Rs. 7-8 ; Rs. 6 (for members). [out of stock]

20. **Bhasharatnam** of Kanada Tarkavagish—Ed. by MM. Kalipada-Tarkacharya. Rs. 7. ; Rs. 6 (for members).

21. **Manodutam** of Vishnudasa—Ed. by Prof. Chintaharan Chakrvarti, M.A. Re. 1-4 ; Re. 1 (for members).

22. **Prasanta-ratnakaram** (a new Drama) of MM. Kalipada Tarkacharya. Rs. 2 ; Re. 1-8 (for members).

23. **Devisatakam** of Mahamahopadhyaya Krishnanath Sarvabhauma —Ed. by Pt. Janakinath Shastri. As. 12 ; As. 10 (for members).

24. **Sataranja Kutuhalam**:—Ed. by Prof Chintaharan Chakravarti Kavyatirtha M.A., As. 8

25. **Satyanubhavam**:—(a new MahaKavya) of MM. Kalipada Tarkacharya, Rs. 5 ; Rs. 4-8 (for members).

Opinions on

SATARANJAKUTUHALAM

......The work is of special interest in view of the comparative paucity of known and published literature on the subject in Sanskrit, though the game of chess is supposed to be of Indian origin......*Indian Historical Quarterly*, Vol. 26, p. 81.

......It will be helpful in studying the history of the game, especially its development through long years and different countries. Those interested in the study will be thankful to the learnel editor for bringing to light this little-known work and making it available to the general reader.—

Modern Review, July 1950, p. 74.

Printed by Bishnupada Bhattacharya M. A. Kabyatirtha. at Calcutta Oriental Press, Ltd., 9, Panchanan Ghose Lane, Calcutta and Published by the same from Sanskrit Sahitya Parishad, 17, R. G. Kar Road, Calcutta.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

080521
गुरुकुल-पत्रिका,
गुरुकुल काँगड़ी.

Reg. No. C 1073

Vol. XXXIV. No. 3.
३४श-वर्षस्य ३य-संख्या

July 1951
१८७३-शकीये आषाढ़ मासे

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

संस्कृत-साहित्य-परिषदो मासिकं मुखपत्रम्

(Monthly Organ of the Sanskrit Sahitya Parishat, Calcutta)

सम्पादकः

महामहोपाध्याय-श्रीकालीपदतर्काचार्यः

सह-सम्पादकः

श्रीरामधनशास्त्री काव्य-व्याकरण-पुराणतीर्थः

संस्कृत-साहित्य-परिषत्,
श्यामबाजार, कलिकाता।

वार्षिकमूल्यम्—रूप्यकषट्कम् ६।.
Foreign price—14s.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यत्किञ्चिदावेदनम्

प्रियपाठकमहाभागाः, प्राप्तकालं किञ्चिद् विज्ञाप्यते युष्मासु, यदि सादरमिदमाकर्ण्यत, तदैवास्य साफल्यं मंस्यामहे ।

अपि नाम परिषदं प्रति प्रेमवन्तो भवन्तो ननु ? यद्येवं, तदा कथं समुपहन्यमानामप्यकाण्डे दुरवस्थाराक्षस्या परिषदमिमां प्रेयसीं नोत्सहध्वे जीवयितुम् ? जानन्त्येव भवन्तो यत् परिषदियं कियतः कालात् प्रागात्मप्रतिष्ठायै कलिकातापौरसभादत्तं किञ्चित् स्थानमधिगत्य तत्रात्मनो वासगृहं रचयितुमारभ्यापि किञ्चिन्मात्रं निर्मायैव महासमरसम्भूतदौर्मूल्यादिभिः कारणैरर्थाभावेन च महता नारब्धं समापयितुं समर्थेति ।

सेयं सम्प्रति असमाप्तं तत् समाप्तं कर्त्तुमुद्यता पुनरप्यर्थाभावेन मनोगतं कृत्यमनुष्ठातुं न शक्नोतीति अहो निन्दा, अहो त्रपा, अहो न्यक्कारः संस्कृतविद्यावतां सर्वेषां परिषत्प्रणयिनाम् । तदावेद्यते परिषत्प्रेयःसु युष्मासु यत्, प्रियतमामिमां परिषदं यदि प्रतिष्ठावतीं प्राणवतीञ्च द्रष्टुमिच्छथ, तदा सदयं प्रेषयत यथाशक्ति साहाय्यं वक्ष्यमाणसङ्केतेन परिषत्प्रणयिन्याः प्रासादनिर्माणमधिकृत्येति ।

सङ्केतः—संस्कृत-साहित्य-परिषत्-
सम्पादकः, श्यामबाजार
कलिकाता-४

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

इयं संस्कृत-साहित्य-परिषत् प्रतिभा रवेः ।
भावालोकैर्मनः-पद्म' प्रकाशयतु धीमताम् ॥

Vol. XXXIV. No. 3. | १८७३-शकीये आषाढ़े ३४श-वर्षस्य ३य-संख्या | July 1951.

श्रीश्रीजगन्नाथमङ्गलम्

महासिन्धुतीरे पुरीमन्दिरान्तः सुभद्राहलिभ्यामुपेतः प्रशान्तः ।
रथे दृश्यमानो विमुक्तिप्रदाता जगन्नाथदेवो विपन्नप्रपाता ॥१॥
यदीयप्रसादे न जातिव्यवस्था समं नीलशैले समेता गृहस्थाः ।
प्रकुर्व्वन्ति सर्वे समं यत्सपर्य्या' तदीयप्रसादाद् गतिं यान्ति धुर्याम् ॥२॥
सुदूरप्रदेशागता भूरिभक्ताः कृतार्थाः सपर्य्याविधानानुरक्ताः ।
विधूयान्तरस्थं मलं पुण्यलोकं लभन्ते भवान्ते समोदं विशोकम् ॥३॥
सुरम्यारुणस्तम्भशोभाविचित्रं बृहत्तोरणं यस्य भक्तैः पवित्रम् ।
सुशिल्पैरनल्पैर्विशेषानुविद्धे जगन्नाथदेवः स्थितस्तत्र सिद्धे ॥४॥
कियत्यस्ततो देवताः प्राप्तमाना जगन्नाथदेवं प्रति श्रद्दधानाः ।
पुरीमन्दिरान्ते श्रिता नित्यवासं प्रकुर्व्वन्ति भूयो भवे भव्यभासम् ॥५॥
यदैश्वर्य्यमुग्धो नवद्वीपचन्द्रः पुरीमाश्रितः स्वैर्गणैरस्ततन्द्रः ।
कृतिं लोकवाह्यां प्रचक्रे प्रभूतां जगन्नाथदेवः स भव्यं प्रसूताम् ॥६॥
यदीयाङ्घ्रि सन्धित्सयेवोर्द्ध्व हस्तः समुद्रः समुद्रावमन्त्रः प्रशस्तः ।
जड़त्वात्तटे मूर्च्छितो व्यर्थकामः शिवायास्तु देवः स भक्ताभिरामः ॥६॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

चिरं यतसपर्य्यापुरोधःप्रधानाः पुरीभूमिपालैर्वितीर्णातिमानाः ।
अधर्मप्रतीपा महीपालवर्गाः श्रिता यस्य दास्यं हृतोत्पातसर्गाः ॥८॥
यदर्च्चाविधाने गृहीतावधानाः पुरीभूभुजो भान्ति चित्रावदानाः ।
जगद्बन्धुरानन्दहेतुः स तुष्टः शिवायास्तु नित्यं कृपाराशिजुष्टः ॥९॥
अदूरे स्थिता यस्य गेहाद् सहर्म्या पवित्रायता कापि वापी सुधर्म्या ।
जगन्नाथदेवस्य चित्रोपचारः शुभाड़म्बरस्तत्र नौकाविहारः ॥१०॥
शुभां दारुमूर्त्तिं प्रचक्रे यदीयां कृती विश्वकर्मा पुरा दर्शनीयाम् ।
तमेनं परब्रह्मरूपं सुरेशं जगन्नाथदेवं भजे निर्विशेषम् ॥११॥
पुरानेकवारान् विधर्मप्रवीणाः प्रवीणार्य्यधर्मद्रूहः पापलीनाः ।
सयत्ना न यन्मन्दिरं गन्तुमीशा जगन्नाथदेवं तमीयान्मनीषा ॥१२॥
यदीयार्च्चनार्थं प्रभूतप्रसारा स्थिता पुष्पवाटी विचित्रोपचारा ।
द्विपेन्द्रादिसम्पत्सनाथं तमीशं जगन्नाथदेवं भजे निर्विशेषम् ॥१३॥
रथो राजमार्गे यदा चित्रकायः श्रयन् वासुदेवं विलुप्तव्यपायः ।
प्रयाति स्वकाले तदा भक्तजालं जयं घोषयत्यस्य भक्त्या विशालम् ॥१४॥
तिथिः सागता पूतरूपा द्वितीया यतो वैधयात्रा प्रवृत्ता तदीया ।
रथस्थं तमुद्वीक्ष्य तस्यां परेशं भवस्था भजन्तां स्वमानन्दवेशम् ॥१५॥
नमः पार्श्वयोः सम्मुखे पृष्ठतस्ते नमो भूमिभागे रथाङ्गप्रशस्ते ।
सुभद्रावलाभ्यां रथं संश्रयन्तं जगन्नाथ याचे सुभव्यं भवन्तम् ॥१६॥

मतिमञ्जरी

बहोः कालात् प्रभृत्येव धनिकादिसमाजेषु नियम एष प्रचरद्रूपो दृश्यते यथा यदैव कारणान्तरेण सांसारिकव्ययसङ्कोचः कर्त्तव्यस्तदैवादौ देवपूजा पितृपूजादिव्यापारेषु यो व्ययः सम्पद्यते तस्य नातिप्रचुरस्यापि सङ्कोच प्रति दत्तावधाना भवन्ति गृहपतयः। स्वीयपरिजनादीनां विलासवासना

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

परितृप्तये यानि धनानि समपेक्षितानि तानि धनानि स्वल्पतां नीयन्ते चेत् महान् विक्षोभः परिजनानाम्। स्वीयकामनापरिपूर्त्तये समपेक्षितानामल्पीकरणे च स्वस्यैव सुखोपघातः। पितृपूजादेवपूजादिनिर्वर्त्तनाय समपेक्षितानामल्पतासम्पादने न देवाः पितरो वा साक्षात् प्रकाशयन्ति मानसं विक्षोभम्। लोकायतपथानुवर्त्तितया परलोकेष्वविश्वसताञ्च न ततः स्वानिष्टसम्भावनापि। एवमेव यदा यदा विद्याशिक्षणव्यापारे पाठ्यविषयाणां सङ्कोचं प्रति विश्वविद्यालयादीनां दृष्टिर्निपतति, तदा प्रथमत एव संस्कृतविषये सङ्कोचो बुद्धिमारोहति, तत एव साम्प्रतं 'म्याट्रिकुलेशन्' इत्याख्यया प्रचलद्रूपा या उच्चाग्लविद्यालयविद्यार्थिनां परीक्षा राष्ट्रीयमाध्यमिकशिक्षासमित्या नियन्त्रिता सती 'स्कुलफाइनाल्परीक्षे'ति संज्ञया प्रथिष्यते, तत्र पाठ्यसङ्कोचमधिकृत्य संस्कृतस्य गणितस्य च अवश्यं शिक्षणीयता न वेति विचारे कयाचित् विशेषविदां समित्या विचार्य्य प्रस्तुतं, संस्कृतं गणितञ्च अष्टमश्रेणीं यावत् विद्यार्थिनो नियमेन पठेयुः, नवमश्रेण्यां दशमश्रेण्यांञ्च न तथा। तत्परीक्षोत्तरं ये संस्कृतविद्यायां तथा गणितविद्यायां विशेषविदो भवितुमिच्छन्तस्तत्र तत्र प्रविशेयुस्त एव निरुक्तश्रेणीद्वये निरुक्तविषयमाश्रयेयुः। किन्तु सम्प्रति राष्ट्रीयमाध्यमिकशिक्षासमितिपरिचालकसमित्या निर्धारितं यत् संस्कृतं गणितञ्च तत्र श्रेणीद्वयेऽपि अवश्यं पाठ्यमिति। सुविवेकप्रसूतेनानेन सिद्धान्तेन वयं राष्ट्रीयमाध्यमिकशिक्षापरिचालकसमितेः सुतरां साधुवादं विघोषयामः। प्रतीक्षामहे चात्र साधारणमाध्यमिकशिक्षासमितेः सम्मतिमप्रतिबन्धाम्। जानीमः संस्कृतस्य सप्रतिकं दौर्गत्यम्, किन्तु न जानीमो गणितमपि कथमेवं दशामुपगतमिति ?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नवसूक्तिमालिका

स्वकीयकष्टं विनियन्तुकामः
कष्टं परेभ्यो न कदापि दद्याः ।
नारायणः सर्वशरीरनिष्ठः
कष्टेन तेनाति वृणोति कष्टम् ॥

स्वल्पेन यत्नेन यदा समर्थः
सोढुं तदेतन्निजकष्टमिद्धम् ।
तदा कथं पापमयं परस्य
प्रपीड़नं मित्र ! करिष्यसि त्वम् ॥

प्राचीनवृत्तान्तशतान्यधीष्व
द्रष्टासि यत्रान्यजनोपकारम् ।
स्वप्राणदानैरपि सज्जनानां
ते ते न मूढ़ा विदिताः प्रवीणाः ॥

लब्धुं क्षमश्चेत्तदुदारभावं हितं ध्रुवन्ते भगवान् विधाता ।
आपाततः स्वल्पहितस्य हेतोर्महद्धितं नैव जहीहि मोहात् ॥

"आषाढ़स्य प्रथम दिवसे"

[निबन्धकः—श्रीनित्यगोपालविद्याविनोदः]

को ब्रूयादद्यप्रभृति कतिशताब्दीतः प्राक् तत्रभवान् कविशिरोरत्नभूत कालिदासः कदा कुत्रासीनः "आषाढ़स्य प्रथमदिवसे" आश्लिष्टसानु मेघं वीक्ष्य "मेघालोके भवति सुखिनोऽप्यन्यथावृत्ति चेतः" इति सर्वलोक प्रसिद्धं सत्यं स्वयमनुभूय स्वानुभूतिमयस्य चित्रस्य बहिर्जीवदेकं मेघदूत नाम खण्डोत्तरमाधुर्यं खण्डकाव्यमघटनघटनपटीयस्या कल्पनातूलिकय

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विचित्रभावरसरागेण सुचारु चित्रयामासेति। अस्यापूर्वगीतिकाव्यस्य गुम्फने महाकवेर्नैसर्गिकी प्रतिभा, बहुनिर्मलं श्रुतम्, अमन्दोऽभियोगश्चैव निदानमिति वयं सुदृढ़मुत्प्रेक्षामहे। उत्प्रेक्षायामस्यां काव्यपरीक्षानिकषोत्तमस्य प्रख्यातनाम्नो राजशेखरस्य प्रमाणभूतं वचनमिदं जरीजागर्यते।

"नैसर्गिकी च प्रतिभा श्रुतं च बहु निर्मलम्।
अमन्दश्चाभियोगश्च कारणं काव्यसम्पदः॥" इति।

तथापि काव्यस्यैतस्य महामहोपाध्यायैः कैश्चिद् व्याख्यातृभिः मूलमेवमनुमितम्। प्राक् तावद् विश्रुतनाम्ना भरतमल्लिकेन स्वटीकावतरणिकायामेवमुट्टङ्कितम्—"पुरा किल कैलासेशस्य महेश्वरस्याराधनार्थं मानसजसरोजरक्षणाय कुबेरेण नियुक्तः कश्चिद् यक्षः कदाचित् पुष्पबाणबाणाहतः स्वाधिकारप्रमत्तः प्रेयसीसङ्गमसुखमन्वभूत्। तदा देवेन्द्रस्य करीन्द्रैः कमलान्युत्पाट्य इन्दीवराणि चोन्मूल्य सरस्तत् सरोजहीनतां नीतमिति यक्षराजः कोपपरीतलोचनस्तमनुचरं वर्षभोग्यशापदण्डेन दण्डितवान् इति पौराणिकीं कथामुपजीव्य कविः काव्यमिदं प्रणिनायेति।" टीकाकृतामग्रणीस्तत्रभवान् मल्लिनाथः पूर्वमेघस्य त्र्युत्तरशततमश्लोके 'इत्याख्याते पवनतनयं मैथिलीवोन्मुखी से'ति सुस्पष्टोक्तिं निरीक्ष्य आभ्यन्तरीणप्रमाणत्वेन (As an interval evidence) तट्टीकामुखबन्धे समुल्लिलेख।" "सीतां प्रति रामस्य हनूमत्सन्देशं मनसि निधाय मेघसन्देशं कविः कृतवानित्याहुः।" प्रथमश्लोकटीकायाम्। अत्राहुरिति बहुवचननिर्देशेन न केवलं सूरिमल्लिनाथस्य एवमनुमितिरपितु तत्पूर्वगामिनामनेकेषां व्याख्यातॄणामेतन्मतमिति स्पष्टं सूच्यते।

आलोच्यखण्डकाव्यस्येदृक् जनप्रियत्वमासीत् यत् मल्लिनाथ-भरत-सनातन-मकरन्द-कल्याणमालाप्रमुखानां चतुर्दशानां टीकाकृतां नामानि पाठकानां नेत्रपथमवतरन्ति। हनूमन्तं प्रति सीतासन्देश एव एतत्काव्यनिर्माणस्य बीजमिति निर्धारणं नामूलकमित्यस्माकमपि दृढा प्रतीतिः।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यतः प्रथमश्लोके कवेः "रामगिर्याश्रमेषु" इत्यभिशप्तस्य यक्षस्य शापकालीनवार्षिकवासस्थाननिर्देशे तथा तत्रैव श्लोके "जनकतनयास्नानपुण्योदकेषु" इति विशेषणे जनकतनयेति सुस्पष्टनामोल्लेखतः सीतावृत्तान्तस्य मेघदूतरचनां प्रति अविसंवादिबीजभावनिर्धारणे न कोऽपि संशय उत्तिष्ठते।

रामगिरिशब्देन प्राग् रामाध्युषितचित्रकूटगिरिरेव बोध्यते। लीलापुरुषोत्तमस्य श्रीरामचन्द्रस्य दीर्घकालनिवासेन चित्रकूटस्य रामगिरिरिति नवीनं नामधेयं जातम्। तत्तथ्यं रामायणगतेन "चित्रकूट इति ख्यातो गन्धमादनसन्निभः" इत्यादिविस्तृतविवरणेन विशदीभवति। न केवलं नामसादृश्यमेवैतदनुमानस्य बीजं, परन्तु तत्रत्यस्य सीताविरहिणो रामस्यार्तस्य पाषाणभेदिविलापवेदनादिकमपि मेघदूतस्य प्रियाविच्छेदविधुरनायकस्य यक्षस्य सम्यक् पश्चात्तापसमम्। अक्षयात् जलाशयात् सहस्रशः कुल्या इव यतो रामायणात् काव्यसहस्रमुत्पन्नं ततो मेघदूतं प्राभूदिति सिद्धान्तः सर्वथैव समीचीनः। काव्यकृता चात्मना स्वकण्ठोक्त्या अभ्युपगतमेतत्तथ्यं तस्य प्राथमिककृतित्वेन विश्रुते रघुवंशे "अथवा कृतवाग्द्वारे वंशेऽस्मिन् पूर्वसूरिभि"रिति श्लोके। श्लोकस्थपूर्वसूरिपदेन सूर्यवंशनायकस्य रघुनाथस्य लोकोत्तरचरितशंसिरामायणप्रणेतादिकविवाल्मीकिरेवाभिधीयते। अतो दीर्घप्रवासविप्रलम्भशृङ्गाररससिक्त-रामायणात् वर्षमात्रप्रवासविप्रलम्भविधुरं यक्षमाश्रित्य मेघदूतस्य सृष्टिर्न कथमप्यसम्भाव्या। अथ रामगिरेः स्थानसंस्थानेऽत्र किञ्चित् विवक्ष्यते। अत्र तु "नासौ मुनिर्यस्य मतं न भिन्नं।" तथापीह शाखाचन्द्रन्यायेन स्वल्पं किञ्चिल्लिख्यते।

बहुपाश्चात्यगवेषकैरधुनातननागपुरनामकनगरस्योत्तरभाग एवास्य गिरेः स्थानसन्निवेश इति सिद्धान्तितम्। यतस्तत्र सीतारामयोरवस्थितिव्यञ्जकानि प्रभूतचिह्नानि सन्तीति जनश्रुत्या प्रोद्घोष्यते। सा च किंवदन्ती बद्धमूला बहुमुखी च। येनाद्यापि तत्र बहुदिग्देशेभ्यः

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

बहवो भक्तजनाः समागत्य भक्त्या सीतारामावर्च्चयन्ति। तयोः पुण्यस्मृत्यै तैस्तत्र बहूनि सुरम्यहर्म्याणि निर्मितानि। पर्वतोऽयं तत्स्थानीयजगगणैः महाराष्ट्रभाषायां "रामतेनक" (Ramtege or Ramtincy) इति कथ्यते। अत्र कश्चिदिति अभिशप्तनायकस्य नामानुल्लेखे सम्प्रदायप्रचरितं विविधं प्रामणं दृश्यते। प्रथमं तावत ;—

न नामग्रहणं कुर्य्यात् कृपणस्य गुरोस्तथा।
अभिशप्तस्य पत्न्याश्च मातापित्रोर्विशेषतः॥
खण्डकाव्यमुखं कुर्य्यात् कश्चिदित्यादिभिः पदैः।
सर्गबन्धे महाकाव्ये नाम कुर्य्यात सुशोभनम्॥"

यत काव्यं सर्गेण अबद्धं काव्यस्यैकदेशानुगञ्च तत खण्डकाव्यमिति आलङ्कारिकनिर्द्देशः। यत्र कञ्चिद् वृत्तविशेषं विषयविशेषं वा अवलम्ब्य कविः स्वल्पायतनं रससम्पुटं विरचयति तत्र कविप्रतिभाया निरतिशयः प्रकाशो जायते। ये कोविदरसिकाः "राधारससुधानिधिप्रेमसम्पुटप्रेमपत्तनाश्चर्य्यरासप्रबन्ध" प्रमुखं खण्डकाव्यरसकदम्बमास्वादयितुं कृतप्रयत्नास्त एव मेघदूतस्य सम्यक् मर्य्यादावधारणेऽधिकारिणः। अद्य यावत स्वनामप्रसिद्धस्य मेघदूतस्य बहुभिः प्राच्यपाश्चात्त्यविपश्चिद्भिर्बहुलः सुमधुरोऽनुवादस्तथ्यबहुलाः प्रभूताः समालोचनाश्च प्रकाशिताः। निबन्धेषु केऽपि नामभेदेन विभिन्नपत्रिकादिसु विविधसन्दर्भान् प्रकटितवन्तः। अतोऽवद्यां पिष्टपेषणनीतिं परिहृत्य संक्षेपतः जनोऽयं किञ्चिदुक्त्वा विरमति। क्षुद्रतमे खण्डाख्ये मिष्टान्ने रससार इव स्वल्पायतनेऽस्मिन खण्डकाव्ये कविचूड़ामणिना कालिदासेन सम्भोगशृङ्गाररसादुत्तमोत्तमस्य विप्रलम्भशृङ्गारस्य प्रियाविरहितस्याजन्मभोगविलासासक्तस्य नायकयक्षस्याचेतनं मेघं दूतीकृत्य स्वचित्ताग्नेयगिरेर्योमर्म्मस्पर्शी प्रियासन्देशोच्छ्वासीविवृतस्तदालोचनया मन्येऽहं "न विना विप्रलम्भेन सम्भोगः पुष्टिमश्नुते" इत्यालङ्कारिकसत्यगर्भानुशासनस्य चतुरस्रं सार्थक्यं सुप्रमाणितमिति। अतोऽहं सानुनयं सनिर्बन्धञ्च निवेदयामि स्वाधीनभारतपौरजनान्, यत्ते साम्प्रतं तत "आषाढ़स्य प्रथमदिवसं"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रत्यासन्नं विविच्य यस्य दिव्या लेखनी जगज्जीवनशस्योत्पादकत्वेन वर्षाणां वन्दनगीतिव्यपदेशेन मृत्युविजयिमेघदूतरचनया विशाले संस्कृत साहित्यजगत्यमृताभूत् स्वजातिगौरवपरिपोषणार्थं कृतज्ञतावर्जितहृदयाः पाश्चात्यविषयेषु तत्तद्देशीयानां महाकवीनां यशःकायममरीकर्त्तुं यथा विविधानि स्मृतिप्रतिष्ठानानि प्रतिष्ठापितानि तथा तैरपि तस्य महाकवेः कालिदासस्य महावदानस्य मेघदूतस्य सृष्टेः प्रथमदिवसे तस्य पुण्यस्मृति-सम्माननार्थं प्रतिनगरं प्रतिजनपदं प्रतिपल्लि प्रतिपरिवारं प्रतिगृहमपि मेघ-दूतमुपलक्ष्य अमृतादपि माधुर्य्यमय्याः कालिदासस्य कविताया रसः सतृष्ण-मास्वादनीयः स्रोतसाहं परिवेषणीयश्चेत्यलम्।

कालिदासीय-कुमारसम्भवम्

पञ्चमाध्याये कुमारसम्भवं पुराणानि च।

[निबन्धकः—श्रीकरुणाकुमारशास्त्री]

कुमारसम्भवे यो वृत्तान्तो वर्णितः स एव रामायणे, महाभारते, ब्रह्म-पुराणे, ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे, कालिकापुराणे, तथा शिवपुराणे च विद्यते। परन्तु रामायण-वर्णिताख्याने कुमारसम्भव-वर्णिताख्याने चैतत् पार्थक्यं यद् रामायणे मदनभस्मीकरण-व्यापारः पार्व्वतीपरिणयमनु वर्णितः ; कुमार-सम्भवे च पार्व्वतीपरिणयात् प्रागेव स व्यापारः सम्पादितः।*

* रामायणे बालकाण्डे (आदि २३तमसर्गे) श्लोकाः (१०-१३) "कन्दर्पो मूर्त्तिमानासीत् काम इत्युच्यते बुधैः। तपस्यन्तमिह स्थाणुं नियमेन समाहितम्॥ कृतोद्वाहं तु देवेशं गच्छन्तं स-मरुद्गणम्। धर्षयामास दुर्मेधा हुंकृतश्च महात्मना॥ अवध्यातश्च रुद्रेण चक्षुषा रघुनन्दन। व्यशीर्यन्त शरीरात् स्वात् सर्व्वगात्राणि दुर्म्मतेः। तत्र गात्रं हतं तस्य निर्दग्धस्य महात्मना। अशरीरः कृतः कामः क्रोधाद्देवेश्वरेण ह॥"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

एतदतिरिक्तं नाधिकं पार्थक्यं विद्यते। परमन्येषु पुराणेषु सर्वथा कुमारसम्भवसौसादृश्यं परिलक्ष्यते। तत्र न केवलं वृत्तसादृश्यं परन्तु श्लोकसादृश्यमपि कुत्रचित्कुत्रचिद् दृश्यते ॥** ॥

इदमत्राधुना विवेच्यम्—यत् किं कालिदासः पुराणवृत्तान्तमविकलमुद्धृत्य वा स्थलविशेषेषु श्लोकानविकलानुद्धृत्य वा कुमारसम्भवं प्रणीतवान् इति। एतत्तु कथमपि नानुमीयतेऽस्माभिः। यदि कालिदासः कस्यापि समीप ऋणी भवति, स हि भाग्यवान् वाल्मीकिर्वेदव्यासो वा। परन्तु

** कुमारस्य प्रथमसर्गे २६-तम श्लोकस्तथा ब्रह्मपुराणे ३४-तमाध्याये ८५-तम श्लोकः—

"तां पार्व्वतीत्याभिजनेन नाम्ना बन्धुप्रियां बन्धुजनो जुहाव।
उमेति मात्रा तपसो निषिद्धा पश्चादुमाख्यां सुमुखी जगाम ॥"

कुमारस्य द्वितीयसर्गे ६३-तम श्लोकस्तथा ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे श्रीकृष्णजन्मखण्डे ३९-तमाध्याये ४०-तमश्लोकः—

"तत्र निश्चित्य कन्दर्पमगमत् पाकशासनः।
मनसा कार्य्यसंसिद्धित्वराद्विगुणरंहसा ॥"

** कुमार—५म सर्गे २०-तम श्लोकस्तथा ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे श्रीकृष्णजन्मखण्डे ४०-तमाध्याये १५-श श्लोकः—

"शुचौ चतुर्णां ज्वलतां शुचिस्मिता हविर्भुजां मध्यगता सुमध्यमा।
विजित्य नेत्रप्रतिघातिनीं प्रभामनन्यदृष्टिः सवितारमैक्षत ॥"

कुमार ५म सर्गे २६-तम श्लोकस्तथा ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे श्रीकृष्णजन्मखण्डे ४०-तमाध्याये १७-श श्लोकः—

"निनाय सात्यन्तहिमोत्किरानिलाः सहस्यरात्रीरुदवास तत्परा।
परस्पराक्रन्दिनि चक्रवाकयोः पुरो वियुक्ते मिथुने कृपावती ॥"

कुमार—५म सर्गे ७०-तम श्लोकस्तथा ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे श्रीकृष्णजन्मखण्डे ४१-तमाध्याये २३-तम श्लोकः—

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कवित्तयोः श्लोकानेवात्मसात् कृतवान्—इति कथमपि न विश्वास्यम्। पण्डितकेशरीश्वरचन्द्रविद्यासागरमहाशयो वङ्गभाषया यदुक्तवांस्तस्यानु वादः प्रदीयते :— (क्रमशः)

"इयञ्च तेऽन्या पुरतो विडम्बना यदूढ़या वारणराजहार्य्यया ।
विलोक्य वृद्धोक्षमधिष्ठितं त्वया महाजनः स्मेरमुखो भविष्यति ॥"

(ब्रह्मवै) "महोजनः स्मेरमुखः श्रुतिमात्राद् भविष्यति" ।

कुमार—२य सर्गे तथा शिवपुराण उत्तरखण्डे चतुर्दशाध्याये :—

"तदिच्छामि विभो स्रष्टुं सेनान्यं तस्य शान्तये ।
कर्मबन्धच्छिदं धर्म्मं भवस्येव मुमुक्षवः ॥"

"यमीऽपि विलिखन् भूमिं दण्डेनास्तमितत्विषा ॥"

"विषवृक्षोऽपि संवर्द्ध्य स्वयं छेत्तुमसाम्प्रतम् ॥"

कुमार—४र्थ सर्गे तथा योगवाशिष्ठे (भू-कैलास, पृः १२३)

"आकाशभवा सरस्वती" । "शफरीं ह्रदशोषविक्लवां—प्रथमा वृष्टिरिवान्वकम्पयत् ॥"

वृत्तवर्त्तिका

अखिलभारतीयसंस्कृतपरिषत्—१९४७ खृष्टाब्दीयनभेम्बरमासस्य द्वादशदिवसे भारतराष्ट्राधिकारस्य भूतपूर्वसहमन्त्रिणा सर्दारप्याटेल महोदयेन सोमनाथमन्दिरस्य पुनर्घटनं श्रीकृष्णवृत्तस्मृतिप्रयोजकस्य प्राची शिक्षाभक्तिवीर्य्यादीनां प्रधानस्थानतया विश्रुतस्य प्रभासस्यान्तर्वर्त्ति देहोत्सर्गं तदीयातीतगौरवयोग्यस्मृतिस्तम्भनिर्माणञ्च संकल्पितम् तदनुसारेण सौराष्ट्रराज्याधिकारेण सोमनाथकोषः संघटितः । तस् कोषस्य एकं लक्ष्यं कस्यचित् संस्कृतविश्वविद्यालयस्य तथा संस्कृ महाविद्यालयानामपरेषां स्थापनं यत्र धर्मदर्शनशास्त्रादीनां विशेषतः पर्य्य लोचनया संस्कृतविद्योन्नतिः शक्यसाधना स्यात् ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रथमकर्त्तव्यतया सोमनाथकोषाधिकर्त्तारः सोमनाथस्य नूतनमन्दिर-भित्तिस्थापनार्थं मे-मासस्य एकादशे दिवसे एकां सभामाहूतवन्तः। तत्र एकोनविंशतिसंख्यका भारतीयविश्वविद्यालयास्तथा अन्यानि प्राच्य-शिक्षायतनानि स्वीयप्रतिनिधीन् प्रेरितवन्तः।

मे-मासस्य एकादशदिवसे दिवा सार्द्धद्वितीयहोरायां नूतनमन्दिराभिमुखे निर्मिते मण्डपे वैदिकमन्त्रवचनानन्तरं सभा प्रारब्धा। त्रिवाङ्कुर-कोचिनराजप्रमुखा श्रीपद्मनाभदासबालरामवर्माणः तत्र आध्यक्ष्यमकुर्वन।

सौराष्ट्रप्रदेशस्य प्रधानमन्त्रिणस्तथा अभ्यर्थनासमितेरध्यक्षाः माननीय श्री इउ एन् धेरवमहोदयाः विशिष्टानामतिथीनां प्रतिनिधीनाञ्च अभ्यर्थनाञ्चक्रुः।

अखिलभारतीयसंस्कृतपरिषदः साधारणसम्पादका जे. एइच्. डाभे महोदया नानास्थानेभ्यः परिप्राप्तानि पत्राणि वाचितवन्तः।

परिषदं संघटय्य जातीयमहासभाध्यक्षाः श्रीपुरुषोत्तमदासट्याण्डन-महोदया जनसमाजं प्रति विशेषतः शिक्षितसमाजं प्रति संस्कृतभाषाया महैश्वर्य्योपलब्धये तथा तस्या योग्यप्रतिष्ठाप्रतिपादनाय प्रार्थनां कृतवन्तः। अन्यदपि तैरुक्तं यद् भाषान्तरनिबद्धग्रन्थेष्वपि संस्कृतसाहित्यस्य सम्पद-मधिकृत्य यानि विवरणानि लिखितानि तत्काले संस्कृतसाहित्यं ततोऽप्य-धिकतरैश्वर्य्ययुक्तमासीत। संस्कृताध्ययनाय प्रस्तुतं विश्वविद्यायतनमाशिषा संवर्द्धय ते इमामाशां विज्ञापितवन्तो यत् न केवलमिदं विश्वविद्यायतनं भारतीयानामेव संस्कृतसाहित्यबोधमुपकरिष्यति किन्तु सर्वेषामेव विश्व-वास्तव्यानाम्।

अभिभाषणावसरे सभापतिभिरुक्तं यत् आपाततो भारतवर्षे यो विभेदो विश्रृङ्खलता च संलक्ष्येते तत्रापि संस्कृतभाषा ऐक्यं श्रृङ्खलाञ्च अनुकूल-यिष्यति। भारतस्य पुरातनमैतिह्यं यत् परवर्त्तिभारतेनापरिहार्य्यं तस्य सु-प्रतिष्ठाव्यापारे एकमिदं संस्कृतविश्वविद्यायतनमेव साहाय्यकमाचरिष्यति। संस्कृतभाषायाः पुनरभ्युदयाय वर्त्तमानशिक्षाव्यवस्थया समं प्राचीनशिक्षा-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

व्यवस्थायाः समन्वयसाधनस्याप्यस्ति महत् प्रयोजनमित्येतदपि तैः सविशेषं प्रतिपादितम् ।

भारतस्य देशान्तराणाञ्च शिक्षणीयविषयानधिकृत्य सुनियन्त्रिता तुलनामूलकालोचना ईदृशे शिक्षायतने भवितुमर्हति ।

भारतीयसाधारणप्रजातन्त्रशासनपरिषदः प्रधानाध्यक्षाः माननीय-राजेन्द्रप्रसादमहोदयाः, संस्कृतविश्वविद्यालयप्रतिष्ठायाः संकल्पं प्रति अभिनन्दनं विज्ञाप्य तदीयोन्नतिं कामयामासुः । अन्येऽपि कतिपये तथैव वक्तृतां चक्रुः ।

माननीयश्रीमुन्सीमहोदयाः साधुवादं विज्ञाप्य समग्रस्य भारतवर्षस्य पण्डितवर्य्याणां साहायकेन प्रयत्नस्यास्य साफल्यं भविष्यतीति आशां प्रकाशयाञ्चक्रुः ।

अथ मे-मासस्य द्वादशदिवसे अपराह्णतृतीयहोरायां त्रिवाङ्कुरकोचिन-राजप्रमुखानामाध्यक्ष्येण सभा प्रावर्त्तत यत्र विषयनिर्वाचनसमितिगृहीतानां विषयाणामालोचनादिकमभूत्, तथा बहवः सिद्धान्ताश्च परिगृहीताः, ये कालेन सुतरां म्लानिमुपगतायाः संस्कृतविद्यायाः सुमहते महिम्ने सम्पद्येरन् । वयमस्याः परिषदः सर्वथा साफल्यं कामयामहे । तत्रत्यसिद्धान्त-संक्षेपो यथा—संस्कृतमेव भारतीयसंस्कृतिविज्ञानस्य प्रधानमुपकरणम् ।

संस्कृतानुशीलनस्य समुन्नतिसाधनमेव भारतवर्षे सम्प्रति प्रथमं कर्त्तव्यम् । तदुद्देश्यसाधनार्थम् एका संस्कृतविश्वपरिषदपेक्षिता । या विश्वेषां संस्कृतसमुन्नतिसाधकप्रतिष्ठानानां साहचर्य्येण कार्य्यं करिष्यति ।

अखिलभारतीयसंस्कृतपरिषदा सोमनाथसंस्कृतविश्वपरिषत् प्रतिष्ठाप्यते । तदर्थं काचित् मन्त्रणासभापि क्रियते, संस्कृतविश्वपरिषदः कार्य्यालयश्च 'भारतीयविद्याभवनम्, चौपट्टी, वोम्वे' इति सङ्केतिते स्थाने वर्त्तेत ।

नानादेशीयप्रसिद्धजनसमवायेन संघटिताया अस्या ईश्वरप्रसादात् साफल्यमास्ताम् ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Sanskrit Sahitya Parishat Series

(Revised up to April, 1951)

1. **Kapalakundala**—Edited by Pt. Haricharan Vidyaratna (out of Stock). Re. 1

2. **Kalitantram**—Edited by Pt. Satish Chandra Siddhantabhushan. Re. 1-4 ; Re. 1. (for members).

3. **Sankari-sangitam** of Jayanarayana—Edited by Pt. Dakshinacharan Bhattacharya. (out of stock.) Re. 1.

4. **Muktivadah** of Gadadhara Bhattacharya—Edited by MM. Kalipada Tarkacharya. (Out of stock.) Rs. 5.

5. **Durgapuja-tattvam** of Raghunandana Bhattacharya—Edited by Pt. Satishchandra Siddhantabhushan. Rs. 2-8 ; Rs. 2 (for members).

6. **Pitridayita** of Aniruddha Bhatta—Edited by Pt. Dakshina charan Bhattacharya. Rs. 2-8 ; out of stock.

7. **Durgotsava-vivekah** of Shulapani—Edited by Pt. Satish chandra Siddhantabhushan. Re. 1 ; As. 12 (for members).

8. **Karakollasah** of Bharata Mallika—Edited by Pt. Janakinat Sahityashastri. As. 4.

9. **Introduction to the Rigveda of Sayanacharya**—Edited by Dr. Pashupatinath Shastri, M.A. B.L. Ph. D. Re. 1-8 ; Re. 1-4-(for members).

10. **Grahayaga-tattvam** of Raghunandana Bhattacharya—Edited by Pt. Satishchandra Siddhantabhushan. As. 14 ; As. 10 (for members).

11. **Prabhakara-vijayam** of Nandishvara—Edited by Mahamahopadhyaya Anantakrishna Shastri Vedantavisharad and Pt. Ramanath Shastri. Rs. 2-8 ; Rs. 2 (for members).

12. **Tirthatattvam** of Raghunandana Bhattacharya—Edited by Pt. Bamacharan Kavyatirtha. As 12 ; As 10. (for members).

13. **Pavanadutam** of Dhoyi, a court poet of Lakshmanasena of Bengal—Edited by Prof. Chintaharan Chakravarti, M. A. Re 1-8 ; Re. 1-4 (for members).

14. **Nala-damayantiyam** (a new Drama) of MM. Kalipada Tarkacharya. Rs. 2-8 ; Rs. 2 (for members).

15. **Prashastapada-bhashyam**—Edited by MM. Kalipada Tarkacharya. Rs. 4 ; Rs. 3. (for members).

16. **Yatratattvam** of Raghunandana Bhattacharya—Edited by Pt. Dwarikanath Nyayashastri. Rs. 2. ; Re. 1-8 (for members).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

17. **Rik-pratishakhyam**—Ed. by Dr. Pashupatinath Shastri, M.A., B.L., Ph.D with the assistance of Prof. Chintaharan Chakravarti, M.A. Rs. 5 ; Rs. 4 (for members).

18. **Prameyaratnavali** of Baladeva Vidyabhushan—Ed. by Prof Akshayakumar Shastri. Re. 2 8 ; Rs. 2 (for members).

19. **Chhandogyamantrabhashyam** of Gunavishnu—Ed. by Prof. Durgamohan Bhattacharya, M. A. Rs. 7-8 ; Rs. 6 (for members). [out of stock]

20. **Bhasharatnam** of Kanada Tarkavagish—Ed. by MM. Kalipada Tarkacharya. Rs. 7. ; Rs. 6 (for members).

21. **Manodutam** of Vishnudasa—Ed. by Prof. Chintaharan Chakravarti, M.A. Re. 1-4 ; Re. 1 (for members).

22. **Prasanta-ratnakaram** (a new Drama) of MM. Kalipada Tarkacharya. Rs. 2 ; Re. 1-8 (for members).

23. **Devisatakam** of Mahamahopadhyaya Krishnanath Sarvabhauma —Ed. by Pt. Janakinath Shastri. As. 12 ; As. 10 (for members).

24. **Sataranja Kutuhalam**:—Ed. by Prof Chintaharan Chakravarti Kavyatirtha M.A., As. 8

25. **Satyanubhavam**:—(a new MahaKavya) of MM. Kalipada Tarkacharya, Rs. 5 ; Rs. 4-8 (for members).

Opinions on

SATARANJAKUTUHALAM

......The work is of special interest in view of the comparative paucity of known and published literature on the subject in Sanskrit, though the game of chess is supposed to be of Indian origin......*Indian Historical Quarterly*, Vol. 26, p. 81.

......It will be helpful in studying the history of the game, especially its development through long years and different countries. Those interested in the study will be thankful to the learnel editor for bringing to light this little-known work and making it available to the general reader.—
Modern Review, July 1950, p. 74.

Printed by Bishnupada Bhattacharya M. A. Kabyatirtha. at Calcutta Oriental Press, Ltd., 9, Panchanan Ghose Lane, Calcutta and Published by the same from Sanskrit Sahitya Parishad, 17, R. G. Kar Road, Calcutta.

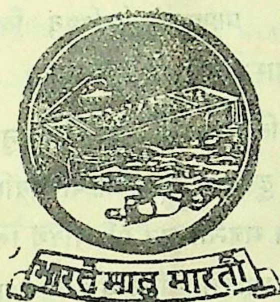
CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Reg. No. C 1073

Vol. XXXIV. | August 1951
No. 4. | १८७३-शकीये
३४श-वर्षस्य
४र्थ-संख्या

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

संस्कृत-साहित्य-परिषदो मासिकं मुखपत्रम्

(Monthly Organ of the Sanskrit Sahitya Parishat, Calcutta)

सम्पादकः

महामहोपाध्याय-श्रीकालीपदतर्काचार्यः

सह-सम्पादकः

श्रीरामधनशास्त्री काव्य-व्याकरण-पुराणतीर्थः

संस्कृत-साहित्य-परिषत्,
श्यामबाजार, कलिकाता ।

वार्षिकमूल्यम्—रूप्यकषट्कम् ६।.
Foreign price—1

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यत्किञ्चिदावेदनम्

प्रियपाठकमहाभागाः, प्राप्तकालं किञ्चिद् विज्ञाप्यते युष्मासु, यदि सादरमिदमाकर्ण्यत, तदैवास्य साफल्यं मंस्यामहे।

अपि नाम परिषदं प्रति प्रेमवन्तो भवन्तो ननु? यद्येवं, तदा कथं समुपहन्यमानामप्यकाण्डे दुरवस्थाराक्षस्या परिषदमिमां प्रेयसीं नोत्सहध्वे जीवयितुम्? जानन्त्येव भवन्तो यत् परिषदियं कियतः कालात् प्रागात्मप्रतिष्ठायै कलिकातापौरसभादत्तं किञ्चित् स्थानमधिगत्य तत्रात्मनो वासगृहं रचयितुमारभ्यापि किञ्चिन्मात्रं निर्मायैव महासमरसम्भूतदौर्मूल्यादिभिः कारणैरर्थाभावेन च महता नारब्धं समापयितुं समर्थेति।

सेयं सम्प्रति असमाप्तं तत् समाप्तं कर्त्तुमुद्यता पुनरप्यर्थाभावेन मनोगतं कृत्यमनुष्ठातुं न शक्नोतीति अहो निन्दा, अहो त्रपा, अहो न्यक्कारः संस्कृतविद्यावतां सर्वेषां परिषत्प्रणयिनाम्। तदावेद्यते परिषत्प्रेयःसु युष्मासु यत्, प्रियतमामिमां परिषदं यदि प्रतिष्ठावतीं प्राणवतीञ्च द्रष्टुमिच्छथ, तदा सदयं प्रेषयत यथाशक्ति साहाय्यं वक्ष्यमाणसङ्केतेन परिषत्प्रणयिन्याः प्रासादनिर्माणमधिकृत्येति।

सङ्केतः—संस्कृत-साहित्य-परिषत्-
सम्पादकः, श्यामवाजार
कलिकाता-४

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

इयं संस्कृत-साहित्य-परिषत् प्रतिभा रवेः ।
भावालोकैर्मनः-पद्मं प्रकाशयतु धीमताम् ॥

Vol. XXXIV. No. 4. | १८७३-शकीये श्रावणे ३४श-वर्षस्य ४र्थ-संख्या | August 1951.

हिन्दोलमङ्गलम्

सैवेयं यमुना सुनीलसलिला तीरद्रुमैः शोभिता
गावः कामगृहीतशष्पकवला भ्राम्यन्ति वृन्दावने ।
भृङ्गो गुञ्जति कुञ्जपादपशिरःशोभां विधत्ते शिखी
वर्षापुष्पसमृद्धिसम्भृतरुचा रम्यं महीमण्डलम् ॥
कीरः क्रीड़ति सारिकां परिगतः कुञ्जद्रुमालम्बनः
क्षौणी श्यामलतां गता नवरुचा शष्पेण सन्दीप्यता ।
जीमूतप्रतिगर्जिताम्बरतले सौदामनी द्योतते
धारायन्त्रमयीव सर्वधरणी लीलामपूर्वां श्रिता ॥
हिन्दोलोत्सवपूर्णिमातिथिरसौ सैवागता पूर्ववद्
भक्ता नन्दसुतानुकीर्तनपरा भावेन मुग्धाः स्थिताः ।
वामे राधिकयाञ्चितं मुरहरं वंशीनिषक्ताधरं
दोलारूढ़मृते वृथैव सकलं पृथ्वी हता कल्मषैः ॥
एह्येहि प्रियया हरे ! परमया श्रीराधया मुग्धया
हिन्दोलोत्सवसाधनाय तरसा दोलां प्रसन्नः श्रय ।
दोलान्दोलनवर्तनेन भवतो भक्ता गुणोद्गायनाः
लोके यन्तु कृतार्थतां फलयुतो मासोऽस्त्वयं श्रावणः ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मतिमञ्जरी

विचित्रा गतिर्गृहपतीनाम् । पुत्रकन्ययोः पुत्रे समधिकामिमे प्रीति पुष्णन्ति । बहुलप्रचारोऽयं व्यवहारः । तदिदं कथम् ? अत्र व ब्रूमः,—पुत्रः कन्या च यद्यपि सममेव परिपाल्येते, सममेव स्नेहेन सम वेक्ष्येते, तथापि पुत्रः परिपोषितो गृहमेवाधितिष्ठेत । परिणामे शक्तो यथाशक्ति पितरावुपकुर्यात । कन्या पुनः पुत्रसाम्येन परिपोषिता परस्मै प्रतिपादिता दूरं गच्छति नोपकर्त्तुमर्हति च स्वेच्छया पितरौ स्वामिकुलमुपेतायां तस्यां न तिष्ठत्यणुमात्रोऽपि प्रभावः पित्रोः । सुयोग्य वरान्वेषणार्थमपि तस्याः समपेक्षितः पित्रोः परिश्रमो भूयान् । दत्ताय अपि तस्याः सुखदुःखयोः कुतः पित्रोः प्रभुता । तदुक्तं प्राक्तनैरेतत् सर्व मभिसन्दधानैः,—

कन्येति जाता महतीह चिन्ता
कस्मै प्रदेयेति महान् वितर्कः ।
दत्ता सुखं प्राप्स्यति वा नवेति
कन्यापितृत्वं खलु कष्टहेतुः ॥ इति ।

ये तु कन्याया विवाहविधिनिरपेक्षाश्चिरकौमार्यमनुमोदन्ते तेषान्ता वदन्यादृश्येव गतिः । स्वार्थाभिसन्धानपरिशून्यानां मुग्धानामपि गृह पतीनां यदित्थम्भावसम्भृतं चेतस्तदनादिकालप्रवृत्तसंस्कारानुबन्धादेवेति ।

साम्प्रतं स्त्रीपुरुषयोः समानाधिकारप्रवृत्तिकाले गृहपतीनामवेक्ष्यते बहुत्रैव सोपपत्तिका तुल्या प्रतिपत्तिः । तयोः समानाधिकारे रतिमपुष्णता मपि प्राक्तनपद्योक्तदोषानभिजानतामपि वर्तमाने काले बहुत्र पुत्राणां बहुल दोषराशिं कन्यानाञ्च गुणबाहुल्यमभिवीक्षमाणानां समैव सम्भावना पुत्र कन्ययोरिति ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नवसूक्तिमालिका

दोषं गुणं वा निजवस्तुनो जनो
न जातु निर्धारयतु स्वया धिया ।
जानाति सर्वं नहि सर्वं इत्यदः
प्रवादवाक्यं परिचिन्तयेत सदा ॥
या बुद्धिरादौ सृजति स्म दूषणं
सैवाधुना तस्य विनिर्णये गतिः ।
विश्वासघातं यदि सा पुराकरोत
कथं न भूयोऽपि तमेव साधयेत ॥
यथा कथञ्चिन्निजवस्तुसाधुता
सम्पादनीया किल कीर्तिकाम्यया ।
यदानुकूल्येन विमुक्तदोषता
न तस्य कीर्तिः सदसा प्रगीयते ॥

कालिदासीय-कुमारसम्भवम्

पञ्चमाध्याये कुमारसम्भवं पुराणानि च ।

[निबन्धकः—श्रीकरुणाकुमारशास्त्री]

(पूर्वानुवृत्तम्)

"कालिदासोऽलौकिककवित्वशक्त्या सम्पन्नः स्वकीयकाव्येष्वन्यदीय-श्लोकानविकलमुद्धृतवानिति तु कथमपि न सम्भवति । येषु कतिपयेषु पुराणश्लोकेषु तथा कालिदासीयश्लोकेषु चैक्यं दृश्यते, न हि तदति-रिक्तरचनारीतौ कुमारसम्भवस्य कालिदासीयानामन्येषां ग्रन्थानां

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वा पुराणरचनारीत्या सह सौसादृश्यं परिलक्ष्यते। विशेषतस्ता पुराणानि तेषां तयेवांशा वा कुमारसम्भवात् पुर्व्ववर्त्तिनो न वात्र महा संशयो विद्यते। सर्व्वाणि पुराणानि नाम वेदव्यासरचितानीति प्रसिद्धिः परन्तु पुराणानां रचनाप्रणाली परस्परमतीव विभिन्ना—एक ए विषयो विभिन्नपुराणेष्वेवंविधैर्विभिन्नप्रकारैः संकलितो यत् तयेव ग्रन्थ एकेनैव जनेन रचिता इति कथमपि प्रतीतिर्न जायते। संस्कृतभाषाम रचनां पठित्वा य एवेतर-विशेषं बोद्धुं समर्था यदि ते निरपेक्षा विष्णुपुरा ब्रह्मवैवर्त्तपुराणं भागवतमपराणि च पुराणानि पठन्ति, ते विनायासेनैव धिगन्तुं शक्नुवन्ति यदिमानि पुराणानि नह्येकलेखनीमुखविनिर्गता नीति। वस्तुतस्तानि नह्येकजनरचितानि समकालीनानि वा। मन पुराणनामधेयानां प्रसिद्धग्रन्थानां बहवो न हि प्राचीना इति। तेषां क वेदव्यासेन रचिताः। अपरे च परवर्त्तिभिर्यशोलिप्सुभिर्ग्रन्थका स्वयमेव प्रणीय स्वकीयरचनाममत्वेन व्यासरचिता इति प्रकाशिताः 'व्यास-रचितम्' इति प्रसिद्धमेतादृशं पुराणमपि दृश्यते यत्र "आकवरस्य" नामोल्लेखोऽस्ति; "लण्डन" शब्दस्य निर्द्देशोऽस्ति; तस "लण्डनस्याधीश्वरी "विकटावती"—भिक्टोरिया वा—कीर्त्तिता "आदमो", "हव्यवती (हावा—Eve) इत्युल्लेखा दृश्यन्ते (भविष्यपुराणम्) अत एव वेदव्यासनामसंयोगादेव तावन्ति पुराणानि विक्रमादित्यात् प्राग रचितानि, तानि तु दृष्ट्वा कालिदासः कुमारसम्भवं रचितवान्—अविकलांश्च श्लोकानुद्धृत्य स्वग्रन्थे निवेशितवान्—एवंविधो विश्वासो दुरभिगम्यं यदि कस्यापि पुराणनामसु नैष्ठिकी भक्तिर्न विद्यते। परं विपरीतमे हृदयं गच्छति। योगवाशिष्ठे कुमारसम्भवे च श्लोकानां कतिपयानामैक्य मस्ति। परन्तु योगवाशिष्ठमाधुनिकमनार्षं च, अत्र कश्चिदंशतोऽपि सन्देहो न विद्यते।"

अतो मन्यते, कुमारसम्भवस्येतिवृत्तं कालिदासेन रामायणाद् गृहीतम्। रामायणे तु वर्णितं हरपार्व्वती-परिणयात् परं सुदीर्घकाले व्यतीते तपस्या

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

रतेन विरूपाक्षेण मदनो भस्मीकृत इति। कालिदासोऽपश्यत्—अनेन लोक-शिक्षानुकूल्यं सम्भवति, परन्तु नास्त्यत्र चमत्कारिताविकाश इति। अतः कालिदासेन हर-पार्व्वती-विवाहात् प्रागेव मदनभस्मीकरणव्यापारं सम्पाद्य पार्व्वत्याः सौन्दर्य्याभिमानस्य मूलोच्छेदपूर्व्वकं पुनः पार्व्वत्यनुरोधाद् विवाहितेनाशुतोषेण मदनाय पुनर्जीवनस्य दानं विहितम्। इतिवृत्तस्य चानेन कियत्परिवर्त्तनेन रामायणस्य तदंशात् कालिदासीयचित्रं सुन्दरतरं जातम्। व्यास-वाल्मीकि-वर्णितानामितिवृत्तानां प्रयोजनबोधादीषत्परिवर्त्तनं परि-वर्द्धनं परिवर्ज्जनं वा साधयितुं सौन्दर्य्यजीविना कालिदासेन संशयो न विहितः। स हि ज्ञातवान् लोकशिक्षार्थं समाजशिक्षार्थं तथा सर्व्वजन-मनोरञ्जनार्थं रामायणादयो रचिता इति। तथा कलाशिक्षार्थं सौन्दर्य्य-प्रदर्शनार्थं शिक्षितसामाजिकानां कवितारसलिप्सूनाञ्च काव्यमावश्यकम्। अतः स परवर्त्तिरूपेण काव्यं प्रणीतवान्। अनेनैव कारणेन रामायण-वर्णितांशेन सह कुमारसम्भवस्य तथा महाभारतवर्णितांशेन सहाभिज्ञान-शकुन्तलस्येषत् पार्थक्यं परिलक्ष्यते। येषु पुराणादिषु हरपार्व्वती-परिणयात् प्रागेव मदनभस्मीकरणव्यापारो वर्णितः,—मन्यते तेषां रचयितारः कालिदासप्रदर्शितं पन्थानमनुसृतवन्तः। यतस्तेषु ग्रन्थेषु हरगौरीविवाहविषयिणी वर्णना बहुशः कुमारसम्भवानुयायिनी।

कालिदासः कुमारसम्भववर्णने प्रवृत्तोऽतीव दुःसाहसं कृतवान्। तस्मिंस्तु वाग्देव्या असीमकृपासीत्। अतः स सिद्धमनस्कामः। अन्ये कवयः पुनः कुमारसम्भवरचनामारभ्य तादृशं साफल्यं लब्धुमयतिष्यन्त चेत् ते तल्लाभेऽशक्ता एव अभविष्यन्।

तस्मिंस्तु महाकाव्ये प्रधानव्यक्तित्रयं पार्वती, महादेवो मदनश्च। या हि काव्यस्य नायिका, सा तु देवीनामेव देवी त्रिजगतपरमाराध्याद्या-शक्तिर्मातृस्थानीया च। अतस्तस्यां वाक्यारोपणे कविना सर्वथा सावधानेन भवितव्यम्। ययैव रीत्या सन्तानेन मातरि वाक्यं प्रयुज्यते, तेनैव भावेन कविनानुगन्तव्यम्। यो हि काव्यस्य नायकः, स एव

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सर्वेषां देवानां वन्दनीयस्त्रिजगत्पूजनीयो जितेन्द्रियो निष्कामो निर्लिप्तश्च श्मशानचारी स्वर्ग-मर्त्त-रसातलानां पितृस्थानीयः। अपरं तु यो हि काव्यस्य प्रतिनायकः स एवानन्तशक्तिशाली विश्वसम्मोहनश्च। आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं हि तस्य साधनाधीनम्। एतादृशचरित्राणां त्रयाणामसाधारणानां चित्रणे कालिदासतूलिका व्यापृता। जगदाराध्याया आद्यायाश्चरित्रमक्षुण्णमेव सर्वथा रक्षितव्यम्, जगदाराध्यस्य जितेन्द्रियस्य शम्भोर्जितेन्द्रियत्वं सर्वथोज्ज्वलमेव विधातव्यम्; अन्यत्र च जगदुन्मादकस्य मदनस्य—

"कुर्यां हरस्यापि पिनाकपाणे-
र्धैर्यच्युतिं के मम धन्विनोऽन्ये॥"

इति सुकठिना प्रतिज्ञापि पालयितव्या। अस्मिन्न भीषणे प्रतिज्ञापूरणेऽस्माकं कविः कीदृशं साफल्यं लब्धवानित्यधुना विचार्यम्।

षष्ठाध्याये पार्वती

पार्वतीचरित्रमेव प्रधानमुपजीव्यं कुमारसम्भवस्य महाकाव्यस्य। तत्र तु यान्यन्यचरित्राणि वर्णितानि तेष्वीषद् गौणत्वमेवानुमीयते। अतः पार्वतीचरित्रमेव प्रागालोचनीयम्। तेनैव चरित्रेणान्येषां चरित्राणामाभासः प्रायशो लभ्यत एव। पार्वतीचरित्रे तु विरूपाक्षं प्रति तस्या अनुराग एव प्रधानो व्यापारः। स हि राग इत्थमद्भुतो गम्भीरोऽसाधारणोऽपरिमेयश्च यन्मानव्यां तस्य स्फोरणमसम्भवमेव। मनुष्याणां सवं ससीमम्। तेषामनुरागो गम्भीरत्वमसाधारणत्वं चार्हति। परन्तु स परिमेय एव। कथं मनुष्याणां— यक्षादीनामपि देवयोनीनामनुराग इयत्ता विद्यते परन्तु श्मशानचारिणि भूतनाथे पर्वतराजपुत्र्या यादृशोऽनुरागः स ह्यनन्तोऽ-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

परिमेयश्च। मानवे न हि स सम्भवपर इति बुद्ध्वा कालिदासो ह्यनुराग-प्रस्रविणीमाद्यां शक्तिं महामायां तत्रादर्शीकृतवान। स्वकीयकल्पनायां कालिदासस्येदृशो विश्वास आसीत यत्तेन तस्यादिकाव्ये महत्तमाया देव्याश्चरित्रं चित्रितम्। तस्यान्येषु काव्येषु प्रणयचित्राणि यथाङ्कितानि कुमारसम्भवे च सम्यगेव तद्विपरीतम्।

तस्य हि मेघदूते विलासी यक्षो विरहिणीं प्रियामुद्दिश्य पूर्णतया उन्मत्त एव। यक्षस्य व्यापाराः सर्वे चेन्द्रियविलासस्यैव फलम्। तस्य हि वाक्यानि बलवतीं भोगलालसां सूचयन्ति।

"निर्वेक्ष्यावः परिणतशरच्चन्द्रिकासु क्षपासु" (उत्तरमेघे) इत्यु-च्चार्य तेन हि लालसावह्निदीपशिखाया आवरणमुन्मोचितम्। तस्य हि चाभिज्ञानशकुन्तलं यद्यप्यपार्थिवप्रणयरत्नाकरस्तत्र चेन्द्रियलालसाच्छाया-पातो विद्यते। शकुन्तलायाः प्रथमदर्शनेन राज्ञो दुष्यन्तस्य भाषणं हि तस्येन्द्रियविकारस्य पूर्वाभास एव"—यदार्य्यमस्यामभिलाषि मे मनः।"इति पुनश्च—"वैखानसं किमनया व्रतमा प्रदानाद्

व्यापार-रोधि मदनस्य निषेवितव्यम्॥"

इति प्रश्नो राजहृदयस्य प्रबलेन्द्रियतरङ्गाभिघातानां प्रतिध्वनिरेव। परमभिज्ञानशकुन्तले स हीन्द्रियविकारोऽतिशयेन प्रच्छन्नः। तस्य विक्रमोर्व्वशीयमेव हि रूपकमिन्द्रियविकारग्रस्तानां प्रतिकृतिसमवायः। तत्रा-प्सरोजातीया हि नायिका—सा तु स्वर्गराजसभायाः श्रेष्ठा नर्त्तकी। अतएव तत्रेन्द्रियप्राधान्यपरिहारेण चित्रणमपि स्वाभाविकत्ववर्ज्जितं भवति। एतेष्वपि काव्येषु प्रणय इन्द्रियविकारमिश्र एव। परन्तु कालिदासः कुमारसम्भवे पार्व्वत्या यत् प्रणयचित्रमङ्कितवान् तत्र चेन्द्रियविकारस्य लेशोऽपि नास्ति, कामगन्धश्च न विद्यते। स एव प्रणयो जगदानन्ददायिन्या आद्याया अनुरूपत्वं सम्भाव्यत्वं चार्हति।

कवीनां द्वे एव वस्तुनी वर्णनीये—अन्तःसौन्दर्य्यं वहिःसौन्दर्य्यं च। कविजनः कदापि वहिःसौन्दर्य्यस्य साहाय्येनान्तर्जगतो वैचित्र्यं कदाचिद्-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वान्तःसौन्दर्य्यस्य साहाय्येन बहिर्जगतो वैचित्र्यं सृजति। परन्तु लोकशिक्षासु बहिःसौन्दर्य्यादन्तःसौन्दर्य्यमेव समधिकं कार्य्यकारि। सृष्टिनैपुण्यं हि कवेः प्रथमः प्रधानश्च गुणः। सृष्टिनैपुण्यस्य विकलतायां सत्यां काव्यस्याङ्गहानिर्जायते, लोकशिक्षासु समाजशिक्षासु च महाव्याघातो भवति। येनैव काव्येन समाजस्य न कोऽप्युपकारः साध्यते, तत्काव्यं कथमपि उत्तमं न भवति। समुद्रवेलायां दण्डायमानस्य जनस्य नयनयोरस्तगामी सूर्य्यः सुन्दरमेव समुद्रलीनतां गच्छति, दर्शकमनसि उत्थानपतनयोः क्षणिकचिन्तां च सृजति। पर्व्वतशिखरे दण्डायमानजनस्य स्तिमितपृथिव्याः शोभा लोचनलोभनीया भवितुमर्हति। अपि तादृशाकृतिदर्शनेन जनानां कापि शिक्षा भवति? येनैव चित्रेण प्राणेषु क्षणस्थायिनमामोदं विना नान्यो महानादर्शो जनैर्लभ्यते, तादृशं काव्यं न कदापि उत्तममिति कथ्यते। काव्यस्य सौन्दर्य्यं न कस्मिन्नपि निर्द्दिष्टविषये नियतमस्ति। देश-काल-पात्र-रूप-गुणावस्थाकार्य्यादिभिश्चेत् कोऽपि सुन्दरपदार्थः सृज्यते, तदैव यथार्थं सौन्दर्य्यम्। स एव कविसृष्टेश्चरमोत्कर्षः। यदि तस्मिन् सृष्टिनैपुण्ये कुत्रापि विकलता संघटते तदा काव्यादर्शभ्रंशो जायते। लोकशिक्षा समाजशिक्षा च व्याहता भवति। ये हि कवयः कतिपयश्लोकैः कस्यापि पदार्थस्य बहिःसौन्दर्य्यं प्रदर्शयन्ति, ते हि प्रायशो निरापदः। ये वा बहिःसौन्दर्य्याभ्यन्तरे वर्णनीयं पदार्थं स्थापयित्वा बहिःसौन्दर्य्यालोकेन तमुद्भासयन्ति, तेषामपि कार्य्यं नातिदुष्करम्। परन्तु ये बहिःसौन्दर्य्यमुपेक्ष्य वर्णनीयपदार्थस्याभ्यन्तरप्रदेशे दृष्टिपातं कुर्व्वन्ति—बहिः सज्जायामुदासीनाः केवलं वर्णनीयस्यान्तःशोभामेवावलोकयन्ति तीक्ष्णमेव च तद्विचारयन्ति तयेव मनोहरं महान्तमादर्शं सृष्ट्वा समाजशिक्षामभिलषन्तः सफला भवन्ति, परन्तु तेषामेव कवीनामासनमतीव कण्टकितम्। तेषामेव प्रतिवर्णं प्रतिपदं च समाजकल्याणं चिन्तनीयं, लोकहितैषणा च समनुवर्त्तनीया। यदेव समाजे नित्यममङ्गलकरं लोकहिताय वानुपयुक्तं तादृशा विषया अवश्यमेव वर्ज्जनीयाः। तस्मात् संस्कृत-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

साहित्ये पाश्चात्त्यसाहित्यवत्ति "लेडि म्याकवेथ्"—"ओथेलो"—स्थानीयानि चरित्राणि न हि वर्ण्यन्ते। तादृशानि चित्राणि जनविशेषेषु मनोज्ञानि भवितुमर्हन्ति, परन्तु समाजशिक्षासु तेषामुपयोगिता नास्ति, अपि च घोरतरानिष्टाशङ्का विद्यते। अतः संस्कृतसाहित्यादर्शः—"रामादिवत् प्रवर्त्तितव्यं न तु रावणादिवत्"। इति

अत्र च पार्व्वतीचरित्रप्रवर्त्तने तत्र चान्तःसौन्दर्य्यस्य प्राधान्यप्रतिष्ठार्थं कालिदासो महान्तौ मेना-हिमालयौ पार्व्वतीपितरौ भृशमन्तःसौन्दर्य्यशालिनौ विधाय शैलाधिराजस्य नयनानन्ददायिनीमुमामुपस्थापयामास।

पार्व्वतीमाता मेना पितॄणां मानसी कन्या। पार्व्वतीपिता च हिमालयः पर्व्वतकुलाधिपतिः। स्थिरतया धीरतया प्रकाण्डतया च हिमालयोऽतुलनीयः। मेना च योगब्रह्मवादिनी मुनीनामपि माननीया। एवंभूतयोः स्वर्ग-मर्त्त-पूजितयोः पित्रोः सुताया हृदयं यथायोग्यमभवत्; तद्हृदयस्थप्रणयोऽप्यतुलनीय एव जातः। अथवा स्थैर्य्येण, धैर्य्येण, गाम्भीर्य्येण च पार्व्वतीहृदयं मेना-हिमालय-हृदये चातिचक्राम। तस्याः प्रणयश्चातिशायी चाभूतपूर्व्वश्च। दृढ़संङ्कल्पा पार्व्वती मदनभस्मीकरणव्यापारमनु यदा तपोबलेन चन्द्रशेखरकरुणालाभार्थं प्रतस्थे तदा देवानां मानसी कन्या मेनापि पार्व्वत्या अलौकिकप्रणयगतिदर्शनेन निर्व्वाक् जाता। कथमेतदसाध्यसाधनमिति माता पार्व्वतीं भृशं प्रबोधितवती। कन्यायास्तादृशीमसाधारणहृदयगतिं जननी मेना स्वयमप्यनुभवितुं न शशाक। अतो यदा सा श्रुतवती तस्या अनवद्याङ्गी कन्यां प्राणपातिसेवया चन्द्रशेखरकृपां लब्धुमशक्ता चासीत् पुनस्तस्मिन्नपि वृषध्वज आसक्तिमती जाता—सौन्दर्य्येण यं मोहयितुं नाशकत् पुनस्तपसा तत्प्रसादं लब्धुं दृढ़संकल्पा—तदा हि

(क्रमशः)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वृत्तवर्त्तिका

परिषदो वार्षिकमहोत्सवः—समपद्यत साडम्बरं संस्कृतसाहित्य-परिषदः पञ्चत्रिंशवार्षिकमहोत्सवो व्यतीतसौरश्रावणस्यैकादशदिवसे 'कलिकाता इउनिभार्सिटि' इन्ष्टिटिउट् इत्याख्यभवने। तत्र महामहोपाध्याय-श्रीयुक्तकालीपदतर्काचार्यमहोदयानां प्रस्तावेन पण्डितवर्याणां श्रीयुक्त-जानकीनाथशास्त्रिपादानां समर्थनेन च पश्चिमवङ्गप्रदेशपाला महामान्याः श्रीमन्तः कैलासनाथकाट्जुमहाभागाः समलङ्कृतवन्तः सभापतिपदम्। अथोत्सवादौ मङ्गलाचरणप्रसङ्गेनागीयत काचिदपूर्वा वेदगीतिः श्रीमद्भिः श्रीनाथसामाध्यायिभिः, यया चित्रार्पितमिवावतस्थे सर्वतः प्रेक्षागृहम्। गीतावसाने च परिषदन्यतमसम्पादकैः श्रीयुक्तचपलाकान्तभट्टाचार्य-महोदयैर्वाचितानि सोद्देश्यं परिषदो व्यतीतवर्षीयं कार्यविवरणमागामि-वर्षीयाणां परिषत् परिचालकानां च नामानि। अथ सभापतिमहोदयै-रुन्मोचिते नैयायिकप्रवराणां विद्वद्वरिष्ठानां तत्रभवतां स्वर्गतानां निशि-कान्ततर्कतीर्थपादानां चित्रे तच्चित्रस्य परिचयं प्रदातुं मनोरमया गीर्वाण-वाण्या नातिचिरं भाषितं श्रीमद्भिर्जानकीनाथशास्त्रिमहाभागैः। अनन्तरं संस्कृतभाषाया 'मृतभाषे'ति परिवादस्य खण्डनं संस्कृत-भाषायां काट्जुमहोदयानां महतीं प्रीतिञ्चाधिकृत्य गीर्वाणवाणीरसिकाः श्रीयुक्तगाङ्गेयनरोत्तमशास्त्रिमहाभागाः, कियन्तं कालमतिसुललितया सुरभारत्या समालोच्य परिषद्गृहनिर्माणनिष्पत्तये जनगणं साहाय्य-मायाच्य च स्वयं प्रतिश्रुतवन्तः परिषदे गृहनिर्माणार्थं रूप्यकाणामेकाधिकं शतम्। ततः परिषत्प्रियैः पण्डितवर्यैः श्रीमद्भिः श्रीजीवन्यायतीर्थ-पादैरपि संस्कृतभाषामयभाषणमुखेन परिषदः कृते जनगणानां करणीयं साहाय्यमुद्घोष्य व्यक्तीकृतं संस्कृतभाषायास्तथा संस्कृतसाहित्यपरिषदो

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

रक्षायाः प्रयोजनं सुधीसमक्षम्। तदनन्तरं सभापतिपादैरात्मनः संस्कृतप्रियतां संस्कृतसाहित्यपरिषदं प्रति सुमहतीं श्रद्धां च ज्ञापयद्भिः सुदीर्घः समयो नीतः सारगर्भेण हिन्दीभाषामयेण सभापतेरभिभाषणेन। अथ सभापतिमहोदयेभ्यः साधुवादज्ञापनानन्तरं गीतिकुशलैः श्रीयुक्त-सनतकुमारचट्टोपाध्यायमहोदयैरतिमधुरं गीते सभावसानसूचके सङ्गीते सभाकार्यं समवसितम्।

सभान्ते च जर्जरोतसवावसाने परिषत्सदस्यैरभिनीतं विशाख-दत्तीयं मुद्राराक्षसं नाम नाटकम्। गुणग्राहिणां सामाजिकवर्याणां समक्षं नाट्यदक्षैः परिषत्सदस्यैरभिनीयमानमिदं नाटकं यत् सर्वेषां चित्ताकर्षकमभूत्तत्रास्ति किं वा बहु वक्तव्यम्। तथापि प्रेम्णा वा करणीय-बुद्ध्या वा गुणदोषनिर्वचनकाम्यया वा स्वत एव कामयन्ते तत्तद्भूमिका-मधिगताः प्रकर्षमप्रकर्षञ्चात्मनोऽवबोद्धुमभिनयमधिकृत्येति यत्किञ्चि-दत्र विविच्यते। तत्र हि प्रधानभूमिकासु अपूर्वमस्य चाणक्यभूमिका-मधिगतस्याभिनेतुरभिनयनैपुण्यम्। येन विमुग्धाः सभास्तारा एक-वाक्येनोचुः—"अहो शिक्षा, अहो साधना, अहो कलाकुशलता चाणक्य-भूमिकाभिनेतुः, तत् किमसावहर्निशमुन्निद्रोऽस्त्यभिनयव्यापारेषु? नहि बहुसाधनामन्तरेण कदाचिदेतावानभिनयमहिमा जनस्य कथमपि सम्भ-वेदिति। किं बहुना, चाणक्यस्याभिनयमभिवीक्ष्य नाट्यरसिकैर्गुण-लुब्धैः प्रेक्षकवर्यैः श्रीयुक्तगाङ्गेयनरोत्तमशास्त्रिपादैश्चाणक्यभूमिका-मध्यारूढाय श्रीयुक्तकार्त्तिकचन्द्रचक्रवर्त्तिने प्रतिशुश्राव स्वर्णपदकस्यै-कस्य प्रदानमपि। राक्षसभूमिकामारूढोऽपि सर्वत्रैवात्मभूमिकोचितं गाम्भीर्यं नीतिवैशारद्यञ्चाक्षुण्णतया प्रेक्षकेभ्यः प्रदर्शयन्नभिनयांशे सुमहन्नै-पुण्यमाविश्चकार। येन सोऽपि प्रेक्षकसाधारणेभ्यो महतीं श्रद्धामधिगतः पण्डितवर्यश्रीयुक्तश्रीजीवन्यायतीर्थमहोदयेभ्यः समलभत प्रतिश्रुतिमेकस्य रौप्यपदकस्य प्रतिपादने। यौ हि सिद्धार्थकक्षपणकौ, तावपि यथार्थत एवाभिनयदक्षाविति नाधिकोक्तिः। तथाहि अभिनयवेलायामेतौ रङ्ग-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भूमाववतीर्य स्वस्वकीयेनाभिनयपाटवेन तथा तथा जनगणानमोहयताम्, येन प्रेक्षकास्तदानोममन्यन्त 'स एवायं कालः स चैवासौ व्यापारो वर्त्तत' इति। तत किमितोऽप्यभिनेतृणामस्ति प्रशस्यमन्यत्। ये खलु भागुरायणमलयकेतुप्रमुखास्तेऽप्यात्मनः कलाकौशलेनास्याभिनयस्य परमामेव शोभामवर्द्धयन। किं वा बहु ब्रूमहे, गौरीभूमिकायां निर्वाचमभिनयमभिनीयापि श्रीयुक्तराजेन्द्रनाथचतुर्धुरोणेनाम्ना गाङ्गेयनरोत्तमशास्त्रिमहोदयेभ्यो रौप्यपदकस्यैकस्य प्रतिश्रुतिरिति अभिनयसाफल्ये जितमतिजितं परिषन्नाट्यविभागाधिकर्तृभिः। तद् आशास्महे भाविन्यपि काले परिषदेवमेव यशोभागिनां पुरो भूयात परमेशितुः प्रसादादिति शम्।

विभिन्नवार्त्ताः—वर्तमाने मासि हिन्दोलयात्रा बहुत्रैव महता समारम्भेण सुसम्पादिता। स्वाधीनतादिवसमहोत्सवोऽपि अस्मिन्नेव मासि नियमेन सम्पादितः सर्वभारतीयैः। अत्रैव श्री १०८ निगमानन्दसरस्वतीपरमहंसानां जन्मदिवसं समुपलक्ष्य हालिसहरनगरे सुप्रतिष्ठिते सारस्वतमठे महानुत्सवः समजनि, तदनुषङ्गतश्च कलिकातास्थराममोहनलाइब्रेरीत्याख्यभवने संस्कृतसाहित्यपरिषतसदस्यैः कविवरश्रीश्रीजीवन्यायतीर्थविरचित्तं 'निगमानन्दचरित" नाम संस्कुतनाट्यं सम्यगभिनीतम्। 'ऋषिविद्यालया'ख्यसंस्कृतमहाविद्यालयप्रतिष्ठया तथा निरुक्तसंस्कृतनाट्याभिनयादिसंस्कृताभ्युदयानुकूलकृत्यसमूहप्रबन्धेन सारस्वतमठस्य सर्वथा समुत्कर्षमुद्घोषयामः।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Sanskrit Sahitya Parishat Series

(Revised up to April, 1951

1. **Kapalakundala**—Edited by Pt. Haricharan Vidyaratna (out of Stock). Re. 1

2. **Kalitantram**—Edited by Pt. Satish Chandra Siddhantabhushan. Re. 1-4 ; Re. I. (for members).

3. **Sankari-sangitam** of Jayanarayana—Edited by Pt. Dakshinacharan Bhattacharya. (out of stock.) Re. 1.

4. **Muktivadah** of Gadadhara Bhattacharya—Edited by MM.Kalipada Tarkacharya. (Out of stock.) Rs. 5.

5. **Durgapuja-tattvam** of Raghunandana Bhattacharya—Edited by Pt. Satishchandra Siddhantabhushan. Rs. 2-8 ; Rs. 2 (for members).

6. **Pitridayita** of Aniruddha Bhatta—Edited by Pt. Dakshina charan Bhattacharya. Rs. 2-8 ; out of stock.

7. **Durgotsava-vivekah** of Shulapani—Edited by Pt. Satish chandra Siddhantabhushan. Re. 1 ; As. 12 (for members).

8. **Karakollasah** of Bharata Mallika—Edited by Pt. Janakinat Sahityashastri. As. 4.

9. **Introduction to the Rigveda of Sayanacharya**—Edited by Dr. Pashupatinath Shastri, M.A. B.L. Ph. D. Re. 1-8 ; Re. 1-4-(for members).

10. **Grahayaga-tattvam** of Raghunandana Bhattacharya—Edited by Pt. Satishchandra Siddhantabhushan. As.14 ; As. 10 (for members).

11. **Prabhakara-vijayam** of Nandishvara—Edited by Mahamahopadhyaya Anantakrishna Shastri Vedantavisharad and Pt. Ramanath Shastri. Rs. 2-8 ; Rs. 2 (for members).

12. **Tirthatattvam** of Raghunandana Bhattacharya—Edited by Pt. Bamacharan Kavyatirtha. As 12 ; As 10. (for members).

13. **Pavanadutam** of Dhoyi, a court poet of Lakshmanasena of Bengal—Edited by Prof. Chintaharan Chakravarti, M. A. Re 1-8 ; Re. 1-4 (for members).

14. **Nala-damayantiyam** (a new Drama) of MM. Kalipada Tarkacharya. Rs. 2-8 ; Rs. 2 (for members).

15. **Prashastapada-bhashyam**—Edited by MM. Kalipada Tarkacharya. Rs. 4 ; Rs. 3. (for members).

16. **Yatratattvam** of Raghunandana Bhattacharya—Edited by Pt. Dwarikanath Nyayashastri. Rs. 2. ; Re. 1-8 (for members).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

17. **Rik-pratishakhyam**—Ed. by Dr. Pashupatinath Shastri M.A., B.L., Ph.D with the assistance of Prof. Chintaharan Chakravarti, M.A. Rs. 5 ; Rs. 4 (for members).

18. **Prameyaratnavali** of Baladeva Vidyabhushan—Ed. by Prof. Akshayakumar Shastri. Re. 2 8 ; Rs. 2 (for members).

19. **Chhandogyamantrabhashyam** of Gunavishnu—Ed. by Prof. Durgamohan Bhattacharya, M. A. Rs. 7-8 ; Rs. 6 (for members) [out of stock]

20. **Bhasharatnam** of Kanada Tarkavagish—Ed. by MM. Kalipada Tarkacharya. Rs. 7. ; Rs. 6 (for members).

21. **Manodutam** of Vishnudasa —Ed. by Prof. Chintaharan Chakravarti, M.A. Re. 1-4 ; Re. 1 (for members).

22. **Prasanta-ratnakaram** (a new Drama) of MM. Kalipada Tarkacharya. Rs. 2 ; Re. 1-8 (for members).

23. **Devisatakam** of Mahamahopadhyaya Krishnanath Sarvabhaum —Ed. by Pt. Janakinath Shastri. As. 12 ; As. 10 (for members).

24. **Sataranja Kutuhalam**:—Ed. by Prof Chintaharan Chakravarti Kavyatirtha M.A., As. 8

25. **Satyanubhavam**:—(a new MahaKavya) of MM. Kalipada Tarkacharya, Rs. 5 ; Rs. 4-8 (for members).

Opinions on

SATARANJAKUTUHALAM

......The work is of special interest in view of the comparative paucity of known and published literature on the subject in Sanskrit, though the game of chess is supposed to be of Indian origin......*Indian Historical Quarterly*, Vol. 26, p. 81.

......It will be helpful in studying the history of the game, especially its development through long years and different countries. Those interested in the study will be thankful to the learnel editor for bringing to light this little-known work and making it available to the general reader.—
Modern Review, July 1950, p. 74.

Printed by Bishnupada Bhattacharya M. A. Kabyatirtha. at Calcutta Oriental Press, Ltd., 9, Panchanan Ghose Lane, Calcutta and Published by the same from Sanskrit Sahitya Parishad, 17, R. G. Kar Road, Calcutta.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

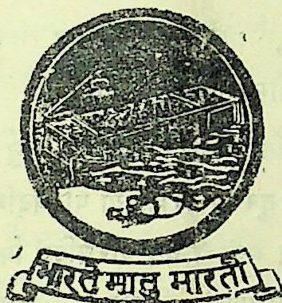
Reg. No. C 1073

Vol. XXXIV. September 1951

No. 5. १८७३-शकीये

३४श-वर्षस्य भाद्रे

५म-संख्या मासे

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

संस्कृत-साहित्य-परिषदो मासिकं मुखपत्रम्

(Monthly Organ of the Sanskrit Sahitya Parishat, Calcutta)

सम्पादकः

महामहोपाध्याय-श्रीकालीपदतर्काचार्यः

सह-सम्पादकः

श्रीरामधनशास्त्री काव्य-व्याकरण-पुराणतीर्थः

संस्कृत-साहित्य-परिषत्
श्यामबाजार, कलिकाता।

वार्षिकमूल्यम्—रूप्यकषट्कम् ६)।
Foreign price—1

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यत्किञ्चिदावेदनम्

प्रियपाठकमहाभागाः, प्राप्तकालं किञ्चिद् विज्ञाप्यते युष्मासु, यदि सादरमिदमाकर्ण्येत, तदैवास्य साफल्यं मंस्यामहे।

अपि नाम परिषदं प्रति प्रेमवन्तो भवन्तो ननु? यद्येवं, तदा कथं समुपहन्यमानामप्यकाण्डे दुरवस्थाराक्षस्या परिषदमिमां प्रेयसीं नोत्सहध्वे जीवयितुम्? जानन्त्येव भवन्तो यत् परिषदियं कियतः कालात् प्रागात्म-प्रतिष्ठायै कलिकातापौरसभादत्तं किञ्चित् स्थानमधिगत्य तत्रात्मनो वासगृहं रचयितुमारभ्यापि किञ्चिन्मात्रं निर्मायैव महासमरसम्भूत-दौर्मूल्यादिभिः कारणैरर्थाभावेन च महता नारब्धं समापयितुं समर्थेति।

सेयं सम्प्रति असमाप्तं तत् समाप्तं कर्त्तुमुद्यता पुनरप्यर्थाभावेन मनोगतं कृत्यमनुष्ठातुं न शक्नोतीति अहो निन्दा, अहो त्रपा, अहो न्यक्कारः संस्कृतविद्यावतां सर्वेषां परिषत्प्रणयिनाम्। तदावेद्यते परिषत्प्रेयःसु युष्मासु यत्, प्रियतमामिमां परिषदं यदि प्रतिष्ठावतीं प्राणवतीञ्च द्रष्टुमिच्छथ, तदा सदयं प्रेषयत यथाशक्ति साहाय्यं वक्ष्यमाणसङ्केतेन परिषत्प्रणयिन्याः प्रासादनिर्माणमधिकृत्येति।

सङ्केतः—संस्कृत-साहित्य-परिषत्-
सम्पादकः, श्यामबाजार
कलिकाता-४

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

इयं संस्कृत-साहित्य-परिषत् प्रतिभा रवेः ।
भावालोकैर्मनः-पद्मं प्रकाशयतु धीमताम् ॥

Vol. XXXIV. No. 5. — १८७३-शकीये भाद्रे ३४श-वर्षस्य ५म-संख्या — September 1951.

श्रीश्रीवासुदेवमङ्गलम्

नमो वासुदेवाय नन्दप्रियाय
प्रपन्नार्त्तिसम्भारविध्वंसनाय ।
सुरारातिवित्रासिलीलाश्रयाय
प्रसन्नाय कृष्णाय चित्रक्रियाय ॥१॥

अजाय स्वमायागृहीतोदयाय
प्रकाशोत्तरं गोकुलं प्रापिताय ।
कलिन्दात्मजादत्तलीलापथाय
नमो नन्दजायासुतायासिताय ॥२॥

नमो रम्यवृन्दावने प्रस्थिताय
गवां चारणे लीलया व्यापृताय ।
समं गोपबालैः कृतक्रीड़नाय
महत्या विभूत्या परिभ्राजिताय ॥३॥

श्रिया राधयानेकलीलां गताय
प्रियालापवंशीनिषक्ताधराय ।
त्रिभङ्गाय तस्मै सुपीताम्बराय
नमो वर्हचूड़ाय नन्दात्मजाय ॥४॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नमः पुण्यजन्माष्टमीदिव्यधाम्ने
नमो नन्दसूनोः स्वलीलामहिम्ने ।
नमः प्रेमभक्तिप्रदीप्तप्रथिम्ने
नमो मूर्त्तियुक्ताय सौम्याय साम्ने ॥५॥

मतिमञ्जरी

कष्टा खलु जरा नाम। तत्र दन्ताः शीर्यन्ते, येन भोजनसौकर्यं नश्यति। चक्षुः क्षीणशक्तिकं जायते, येन सन्निहितानामपि दर्शनं विघटते। श्रोत्रमुपहन्यते, येन महानपि सन्निकृष्टोऽपि शब्दो नोपलभ्यते। रसना विक्रियते, येन सुरसमपि भोज्यं पेयं वा विरसायते। कौक्षो वह्निः क्षीयते, येन भुक्तं लघुपाच्यमपि न जीर्य्यते। परिम्लायते प्राक्तनानुभवप्रभवः संस्कारः, येन नितरामभ्यासेन दृढ़तां नीतोऽपि नासौ वस्तूनामन्तःकरणे त्वरया स्मृतिमुपजनयति। निगृह्यते शरीरं बलोपरमेण, यस्मात् सुखसाध्येऽपि कर्मणि भयान्निवृत्तिः। शुक्लतामुपयाति केशकलापः। लौल्यमुपगच्छन्ति चर्माणि। समुद्भिद्यन्ते मांसाल्पतया शारीरास्थीनि। सर्वं शरीरमभिव्याप्नुवन्ति प्रभूतानि वैकृतिकचिह्नानि। यतः सुतरां शारीरशोभाविनिवृत्तिः। सन्निहितेष्वपि भोग्यवितानेषु भोगशक्तिविरहः परिदुनोति प्रतिपदं कामोपहतं स्वान्तम्। मूढ़ाः परिजनास्तथाभूतं जराग्रस्तमुपरतशक्तिकं श्रद्धया नेक्षन्ते, न स्मरन्ति तस्य प्राक्तनीमुपक्रियां, नापि मन्यन्ते बहुज्ञताम्। तस्य नादेशमाद्रियन्ते। तं बहु विक्रोशन्तमप्युपेक्षन्ते। तन्मतं नानुवर्त्तन्ते। तेनोपदर्शितं दोषं शोधयितुं नाभिलषन्ति। परुषयापि भाषया तं तुदन्ति। अल्पज्ञमवधारयन्तो वादेन तमतिजयन्ति। सोऽपि सर्वतः क्षीणबलः स्वीयां भूतदशामात्मना स्मरन्ननुदिनं महता खेदेन कालमतिवर्त्तयति। किं वा तदानीमपरं विधत्तां तपस्वी।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शिष्टा विवेकिनस्तु परिजना नेत्थं लोकतन्त्रविरुद्धमाचरन्ति। कृतवेदिनस्ते स्मरन्ति प्राक्तनमुपकारम्। वृद्धसेवाया महत् फलमभिजानन्तस्तस्य यथोचितं सेवां कुर्वन्ति। क्वापि संवृत्ते सन्देहे तमेव तत्त्वनिश्चयाय पृच्छन्ति तदुपदिष्टञ्च पन्थानमेकान्तेन मनसा समनुवर्त्तन्ते। कायेन मनसा वाचा च तमभिपूजयन्ति ध्यायन्ति प्रशंसन्ति। तदीयमुत्कर्षमन्त-रेण दृढमभ्युपगच्छन्ति। शीलेन वा वचनेन वा न कदाप्येनमुद्वेजयन्ति। स्वार्थमभिघ्नन्तोऽपि तदीयमिष्टं साधयन्ति। लभन्ते च फलीभूतं सर्वत्र विविधभव्यसङ्घातम्। सम्प्रति शिष्टा नैतादृशा बहवो दृश्यन्ते। कालप्रभावः खल्वयम्। सति तादृशानां बहुलप्रचारसम्भवे जगदिदं पूर्वकल्पमनल्प-मुत्कर्षमभिविन्देत।

नवसूक्तिमालिका

क्षुद्रोऽपि पक्षेण युतो यदा स्यात्
तदा निरालम्बपदेऽपि गन्ता।
विहङ्गमाः क्षुद्रतमाः सपक्षा
निदर्शनं तत्र नभः प्रपन्नाः ॥१॥

अरित्रयुक्ता सलिले चलन्ती
तरी प्रयाति त्वरयेष्टदेशम्।
विमानमालापि पतत्रतन्त्रा
नभः समाक्रम्य विहर्त्तुमीष्टे ॥२॥

पक्षं यथायोग्यमुपेत्य धीमान्
स्वकृत्यसिद्धौ कुरुतां प्रयत्नम्।
सपक्षता साध्यवती सदैव
विपक्षता साध्यविरोधहेतुः ॥३॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भारतमङ्गलम्

[निबन्धकः—श्रीयादवेन्द्रनाथरायन्यायतर्कतीर्थः]

याऽत्रर्णाप्येकवर्णाक्षरनिकरमयी क्षान्तिरूपा क्षयेषु
सत्कान्त्या कान्तरूपा कलयति सकलं वीणया निक्कणन्ती ।
सायाता मर्त्यलोके सुमतिसुतगणैर्याच्यमाना प्रसन्ना
हिंसाद्वेषाद्यरातीन क्षपयतु हृदये शान्तिकामा निषण्णा ॥

नान्द्यन्ते

सूत्रधारः । अलमतिप्रसङ्गेन । आज्ञप्तोऽस्मि नवीनया परिषदा यदस्मिन रमणीये वसन्ते पाश्चात्यशिक्षामहौषधिसञ्जीवितानपि पाश्चात्य-सभ्यताहालाहलजर्जरितान् तत्रभवत आर्यमिश्रान अभिनवेन कालोचितेन रूपकेण विनोदयेति । तदेहि मारिष ! प्राकृतवर्जितेन तथाऽख्यात-काव्यनिर्मातृनामाख्यानरहितेन रूपकेण विनोद्यतां सुसम्बद्धा एषा परिषत ।

प्रविश्य

पारिपार्श्विकः । भाव ! किमुच्यते ? प्राकृतवर्जितेनेति ? तदिदानीं न युक्तम् । यतः—

जनगणमनसां यद् रञ्जनं राजतन्त्रे
कथमिह तव युक्तं वर्जनं प्राकृतस्य ।
सुघटघटनकार्य्यं मृत्तिकाऽपेक्षणीया
न च करणविमुक्तं दृश्यते जन्यजातम् ॥

इतश्च—

सर्वेऽख्याता जन्मकाले मनुष्याः
कार्य्यात् काले ख्यातिमन्तो भवन्ति ।
विद्या वित्तं ख्यातिरायुश्च भोगी
भाग्यं पुंसां सर्वदैवानुयाति ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अपि च—न ह्ययं विनोदकालः। यतः—

विषमनिगड़बद्धा मातृभूमिः स्वकीया
यदपि निशितधारैरायुधैश्छिन्नबन्धा।
तदपि विविधबन्धान् दीव्यतो नाशयित्वा
तदनुगतसुपुत्रैर्लभ्यतां संविनोदः॥

सूत्रधारः। मारिष! न सम्यगवगतार्थोऽसि। मया प्राकृतभाषावर्जनमुच्यते, न प्राकृतजनवर्जनम्। समाजशरीरे प्राकृतजनवर्जनचिन्ता प्राचीनैरपि न कृता। यच्च कवेर्नामाख्यानं तस्यरूपके विशेषतः कर्तव्यत्वेऽपि यदि निर्माता नामादिसंगोपनाय यतते, तदास्माकं का क्षतिः? यतः—

माधुर्य्यं पयसो विचारविषयः कस्येति चर्चा कुतो
भूदेवस्य तपस्विता न च वयः कौलीन्ययोगस्तथा।
चिन्त्यः काव्यगुणः कवेरनुपदं जन्मादिचिन्ता वृथा
पूजा धर्मसमाश्रिता जगति चेत् कान्वेषणं धर्म्मिणः॥

अन्यच्च मारिष! अस्माकं मातृभूमिरिदानीं कथञ्चित् स्वाधीना सञ्जाता, तदेतत् सुपरिज्ञातमपि कथं विस्मरसि?

पारि। भाव! न खलु विस्मरामि; किन्तु कथञ्चिदिति विचारो दुनोति मे चेतः, श्लथयति हृदयग्रन्थिं, घूर्णयति शिरः; तदत्र पृच्छामि "कथञ्चिदिति" पदपरिहारः कदा नः श्रवणोत्सवं विधास्यति।

(विमनास्तिष्ठति)

सूत्र। समाश्वसिहि मारिष! समाश्वसिहि। भविता सर्वं नचिरेणैव। आधेहि धैर्य्यं,—संचिनु शक्तिम्,—अपयास्यति सर्वा वो मानसी व्यथा। पश्य—

यथात्मा बलहीनेन नैव लभ्यः कदाचन।
तथोत्साहविहीनेन न कृत्यं साध्यते क्वचित्॥
उत्साहबलसम्पन्नैर्जेया कृत्स्ना वसुन्धरा।
येन नेतृमहात्मभ्यां मातृभूमिः समुद्धृता॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नेपथ्यात्—

गणशक्तिः। अां कैरस्माकं जनन्या भारतधरण्या भारोऽपनीतः ? (आकाशे) किं ब्रूथ ?—नेतृमहात्मभ्यामिति ? अहो अकृतज्ञता जनानाम्।

पारि। भाव ! महदाश्चर्य्यम्। केयं स्वशरीरलावण्येन उद्भासयन्तीव दश दिशः, पूरयन्तीव दिक्चक्रवालं, निर्भर्त्सयन्तीव दम्भप्रागल्भ्यं गम्भीरया वाचा इत एवागच्छति। मन्ये कापि अलोकसामान्या दिव्य-मूर्तिरेषा। यस्या मांसलेन स्वरनिर्घोषेणैव अशनिनिपातशब्दत्रस्ता इव चकिता वयम्। न जानीमहे तस्याः सान्निध्येन कीदृशी स्मरणीयावस्था सम्भविष्यतीति ? तत् क्वाधुना गन्तव्यम् ?

सूत्र। मारिष ! एषा—गणशक्तिः—सर्वशक्तिधारिणी। यदि भीतोऽसि, तदेहि, यावदेषा न परापतति, तावद् द्रुततरमेव पलायावहे।

(निष्क्रान्तौ)

इति प्रस्तावना।

(ततो रङ्गगृहं प्रविशन्ती)

गणशक्तिः। किं ब्रूथ ?—नेतृमहात्मभ्यामिति ? अयि भोः ! विद्वद्वृन्दपरिमण्डितेयं परिषत्। अत्राप्येवमुद्घोष्यते ! चित्रं नु चित्रम् ! तदिदं सभ्यैरप्यनुज्ञायते। शृणुत भोः !

गणशक्तिः प्रभुस्तत्र नेतृणान्तु निमित्तता।
शक्तिरूपाञ्च मां विद्धि सर्वभूतेषु निष्ठिताम्॥
चण्डी गीता च मन्मित्रे जना युद्धेऽत्र सैनिकाः।
सैन्याध्यक्षाश्च नेतारो मातृमुक्तिः फलं शुभम्॥

(नागरिकाः प्रविश्य गायन्ति)

कूजति किल कोकिलकुलमाम्रे मुकुलशोभिते।
गुञ्जत्यलिरुत्पलचये मञ्जुलरजोरञ्जिते॥
दिशि दिशि नवदृश्यनिचये पात्यते यदि दृष्टिः।
नन्दनवनसम्मितप्रभा लोक्यते नवसृष्टिः॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्वान्ते स्मर इच्छति मुदा कर्तुं निजावासम् ।
काननमभिविन्दति सदा सुविमलमृदुहासम् ॥
सुमधुरमधुमण्डितमासि माधवरसनन्दिते ।
एहि दुर्गे दुर्गतिहरे हरिहरविधिवन्दिते ॥ (प्रस्थिताः)

ततः प्रविशति महात्मा—

महात्मा (नतजानुः)

आबाल्यं स्तन्यदानान्निविडपरिचयाद् वर्द्धनात् प्राणनाच्च
याऽस्माकं पालयित्री विविधतनुमयी शक्तिरूपा जगत्सु ।
विश्वे या स्वांशबुद्धया श्रयति च निखिला मातृमूर्त्तीः समन्तात्
सा देवी रम्यमूर्त्तिः सुतनिवहकृते मङ्गलं संतनोतु ॥

नेपथ्यात् नेता :—

या नित्या नित्यमास्ते त्रिभुवनशरणे कामरूपा भवन्ती
याविर्भूता कदाचित शरदि सुसमये देवनाथं वसन्ते ।
इत्थं या लोकशिक्षां जगति घटयितुं सर्वदा व्यग्रचित्ता
सा देवी काम्यमूर्तिः सुतनिवहकृते मङ्गलं संतनोतु ॥

गणशक्तिः । शुभा वां सन्तु पन्थानः । मङ्गलं चिरन्तनं भूयात् । मम च समौ प्रियौ श्रीमन्तौ । सर्वोत्तमा वां गतिरस्तु । यद्यपि—

कृत्यं त्वशेषं न कृतं तथापि
गन्तव्यमेव प्रधनाद् भवद्भ्याम् ।
बुद्धिर्यदा स्थैर्य्यगुणं दधीत
तदैव सौख्यं वसुधातले स्यात् ॥

अपिच

विश्रृङ्खला नाम च श्रृङ्खलैका
मातुः पदं साम्प्रतमाश्रिता या ।
तां छेत्तुकामा यदि नेतृसङ्घाः
स्वार्थं परार्थं परिचिन्तयन्तु ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

क्षीणे धर्मपथे विचारपदवी क्रान्ताधुना कण्टकैः
कार्याकार्यविचारणा यदि गता किंवा विचारालयैः ।
दुष्टाः शान्तिविधायकाः कलियुगे सभ्याश्च ते पापिनः
ये प्रायः सततं परार्थकरणे यच्छन्त्यसूनात्मनः ॥

महात्मा । एवमिदं । का गतिः ? पाश्चात्यराजशक्तेस्तनुमयी मूर्ति-र्भारतभूखण्डाद् गता,— आत्ममयी मूर्त्तिस्तु तद्भावापन्नानां मानसमधिष्ठाय विराजितात्र वर्तते । जगत्यां शान्तिप्रवर्तनाय विशिष्टा विद्वांसो नागरिका अनुष्ठानतो यतन्ते, किन्तु सर्वथैतत् मन्तव्यं भारतीयभावधारामुन्मूलीकृत्य शान्तिप्रतिष्ठाप्रयासो गगनभित्तिगोचरचित्रपरिकर्मवत् निष्फल एव ।

अपि च—

तपोवनं नाम च शान्तिधाम जातं महाहर्म्यमथापि तत्र ।
मनांसि शुद्धानि न सन्ति लोके शान्त्या निवासो बत कुत्र कल्प्यः ॥

गणशक्तिः । (अपवार्य) एवं नाम भारतवर्षं तपोवनं विधातुं, विधातुञ्च भारतीयान् शमप्रधानान् जनशिक्षकान् दुर्जनशासकांश्चाविरासीद् महात्मा । विसंष्ठुलैकपादतया प्रक्षीणे पुण्यप्रचये कालेऽस्मिन् स्थातुमशक्तः प्रयाता शरविद्ध इव मधुसूदनः । नेता च ततः पूर्वमेव समाकृष्टो गन्ता । (दीर्घं निःश्वस्य) तथा च न्यासो रक्षणीयः ।

(प्रकाशं)

यत्रानन्दाः कृतवसतयो लोकबाह्या विशुद्धाः
सदनन्यब्जे बुधगणमतेऽनाहते संलसन्ति ।
तत्रात्मानं विगतवृजिनं मेलयित्वा भवद्भि-
र्माध्वीकं तद् भवभयहरं शान्तिरूपं निपेयम् ॥

महात्मा । यथा तथास्तु । तथापि असुभूतां भारतभुवमवेक्षस्व श्लाघ्यां देवीम् । देवि ! नमस्ते ।

गणशक्तिः । एवमस्तु ।

प्रथमोऽङ्कः समाप्तः ॥१॥ (क्रमशः)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

छन्दोग-क्रियासारः

(पूर्वतोऽनुवृत्तः)

[निबन्धकः—श्रीरमणीकान्त-सिद्धान्त-शास्त्री]

अथ पित्र्ये मधुवातेति त्र्यृचं मधुशब्दत्रयञ्च जप्त्वा "ॐ तृप्ताः स्थ" इति ब्राह्मणान पृच्छेत । ॐ तृप्ताः स्म इति प्रत्युत्तरम् । प्रेतपक्षेऽपि, मधुवातेति त्र्यृचं मधुशब्दत्रयञ्च जप्त्वा ॐ स्वदितमिति पृच्छेत । ॐ सुस्वदितमिति प्रत्युत्तरम् । ततः पितृपक्षे प्रेतपक्षे च यथाक्रमम् ॐ अन्नशेषैः किं क्रियताम् इति पृच्छेत । उभयत्र इष्टैः सहोपभुज्यताम् इत्युत्तरम् । ततः पितृपक्षे प्रेतपक्षे च यथाक्रमम् ॐ पिण्डदानमहं करिष्ये इति पृच्छेत् । उभयत्र यथाक्रमं कुरुष्वेति प्रतिवचनम् । ततो ब्राह्मणसम्मुखे उच्छिष्टसमीपे वामान्वारब्धदक्षिणहस्ते गृहीतपवित्रेण ॐ अपहता असुरा रक्षांसि वेदिषद" इत्यनेन दक्षिणाग्रां रेखां कृत्वा प्रेतपक्षेऽपि तथैव रेखां कुर्य्यात । तत्र तत्र दक्षिणाग्रान कुशानास्तीर्य्य पितृनावाहयेत । यथा तिलमादाय "ॐ एत पितरः सौम्यासो गम्भीरेभिः पथिभिः पूर्व्विणेभिर्दत्तास्मभ्यं द्रविणेह भद्रꣳरयिञ्च नः सर्व्ववीरं नियच्छत" इत्यावाह्य तिलांस्त्यजेत् । (एकोद्दिष्टे आवाहननिषेधात प्रेतपक्षे त्वावाहनं न कुर्यात ॥)

ततो वामान्वारब्धदक्षिणहस्तेन सतिलजलं गृहीत्वा विष्णुरोम् अमुकगोत्र पितामहामुकदेवशर्म्मन्नसाववनेनिक्ष्व ये चात्र त्वामनु याꣳश्च त्वमनु तस्मै ते स्वधा' इत्यनेन पितृतीर्थेन आस्तृतकुशमूले निक्षिपेत् । एवं जलस्पर्शपूर्वकं प्रपितामह—वृद्धप्रपितामहयोरपि आस्तृत-कुशमूलाग्रयोरवनेजयेत् । ततः प्रेतपक्षे तथैव सतिलजलमादाय विष्णुराम् अमुकगोत्र प्रेतामुकदेवशर्म्मन्नसाववनेनिक्ष्व इत्यनेन कुशोपरि अवनेजयेत । ततः पितृपक्षे सर्वस्मात् हविषोऽल्पमल्पमुद्धृत्य अन्नेन मिश्रयित्वा विल्वप्रमाणान् त्रीन् पिण्डान् निर्म्माय एकं वामहस्तान्वारब्धदक्षिणहस्तेन दर्व्या गृहीत्वा विष्णुरोम् अमुकगोत्र पितामहामुकदेवशर्म्मन्नसावेष ते पिण्डो ये चात्र त्वामनु याꣳश्च त्वमनु तस्मै ते स्वधा' इत्यनेन आस्तृतकुशमूले अवनेजनस्थाने दद्यात । एवं जलस्पर्शपूर्व्वकं प्रपितामहवृद्धप्रपितामहयोः प्रत्येकम्

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आस्तृतकुशमध्याग्रयोर्दद्यात । प्रेतपक्षेऽपि एकं विल्वप्रमाणं पिण्डं निर्म्माय सतिलमोदकं गृहीत्वा विष्णुरोम् अमुकगोत्र प्रेतामुकदेवशर्म्मन्नसावेष ते पिण्डः स्वधा' इत्यनेन अवनेजनस्थाने कुशोपरि दद्यात ।

ततः पितृपक्षे कुशमूले ॐलेपभाजः पितरः प्रीयन्ता'मित्यनेन हस्तलेपं दद्यात । ततः पिण्डपात्रप्रक्षालनजलेनावनेजयेत । यथा, विष्णुरोम् अमुकगोत्र पितामहामुकदेवशर्म्मन्नसाववनेनिक्ष्व ये चात्र त्वामनु यांश्च त्वमनु तस्मै ते स्वधा' इत्यनेन प्रथमपिण्डोपरि तज्जलमर्पयेत । एवं जलस्पर्शपूर्व्वकं प्रपितामहवृद्धप्रपितामहयोः पिण्डोपरि अवनेजयेत । ततः प्रेतपक्षे पिण्डपात्रप्रक्षालनजलेन विष्णुरोम् अमुकगोत्र प्रेतामुकदेवशर्म्मन्नसाव वनेनिक्ष्व' इत्यनेन अवनेजयेत—प्रेतपिण्डोपरि तज्जलं क्षिपेत । ततः पितृपक्षे ॐअत्र पितरो मादयध्वम्, यथाभागमावृषायध्वम्' इति जपेत । ततो वामावर्त्तनोदङ्मुखो दक्षिणामुखो वा श्वासं धृत्वा सर्व्वान् पितॄन भास्वरमूर्त्तिकान ध्यायन् ॐअमीमदन्त पितरो यथाभागमावृषायिषत' इति जपेत । ततः श्वासं त्यजेत । ततः कृताञ्जलिः ॐ "नमो वः पितरः पितरो नमो वः इति जपेत् । ॐगृहान्नः पितरो दत्त' इति गृहिणीं पश्येत । ॐसदो वः पितरो देष्म' इति पिण्डान पश्येत् । प्रेतपक्षे ॐअत्र प्रेत मादयस्व, यथाभागमावृषायस्व' इति जपेत ।

ततो वामावर्त्तनोदङ्मुखो दक्षिणामुखो वा श्वासं धृत्वा प्रेतं भास्वर-मूर्तिं ध्यायन् ॐ अमीमदत प्रेत यथाभागमावृषायिष्ट इति जप्त्वा श्वासं त्यजेत् । ततः कृताञ्जलिः ॐ नमस्ते प्रेत प्रेत नमस्ते' इति जपेत । ततः ॐ गृहान्नः प्रेत देहि' इति गृहिणीं पश्येत् । ॐ सदस्ते प्रेत देष्म इति पिण्डं पश्येत । ततः पितृपक्षे नवमनवं वा वासःसूत्रमादाय विष्णुरोम् अमुकगोत्र पितामहामुकदेवशर्मन अमुकगोत्र प्रपितामहामुक-देवशर्मन अमुकगोत्र वृद्धप्रपितामहामुकदेवशर्मन्नसावेतत्ते वासः स्वधा इत्यनेन पिण्डोपरि निदध्यात । ततः प्रेतपक्षे वासःसूत्रमादाय अमुकगोत्र प्रेतामुकदेवशर्मन्नसावेतत्ते वासः स्वधा इत्यनेन पिण्डोपरि

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

निदध्यात। तत उभयत्रैव गन्धादिना तूष्णीं पिण्डान् पूजयेत। ततः पिण्डेभ्यः पुष्पादिकमपनीय प्रेतपिण्ड' कुशादिना त्रिधा विभज्य ॐ ये समानाः समनसः पितरो यमराज्ये। तेषां लोकः स्वधा नमो यज्ञो देवेषु कल्पताम्। ॐ ये समानाः समनसो जीवा जीवेषु मामकाः। तेषां श्रीर्मयि कल्पतामस्मिन् लोके शत' समाः' इति मन्त्राभ्यां प्रथमखण्ड' पितामहपिण्डेन सह मिश्रयेत। एवं जलं स्पृष्ट्वा उक्तमन्त्राभ्यां द्वितीयखण्ड' प्रपितामहपिण्डेन तृतीयखण्ड' वृद्धप्रपितामहपिण्डेन सह मिश्रयेत्। (क) ततो दैवपूर्व' तन्त्रेणाचमन' दद्यात। विष्णुरोम् विश्वेदेवा एतत्ते आचमन' स्वाहा। पितृपक्षे विष्णुरोम् अमुकगोत्र पितामहामुकदेवशर्मन् अमुकगोत्र प्रपितामहामुकदेवशर्मन् अमुकगोत्र वृद्धप्रपितामहामुकदेवशर्मन्नेतत्ते आचमन' स्वधा इत्यनेन दद्यात। प्रेतपक्षे विष्णुरोम् अमुकगोत्र प्रेत अमुकदेवशर्मन्नेतत्ते आचमन' स्वधा' इत्यनेन दद्यात।

ततो दैवपूर्वं ॐ सुसुप्रोक्षितमस्तु' इति ब्राह्मणाग्रभूमिं ब्राह्मणांश्च आसिञ्चेत्। ॐ अस्तु, इति प्रतिवचनम्। ॐ शिवा आपः सन्तु, इत्यनेन पूर्ववदासिञ्चेत। ॐ सन्तु, इति प्रतिवचनम्। ॐ सौमनस्यमस्तु, इति ब्राह्मणाय पुष्प' प्रतिपादयेत। ॐ अस्तु इति प्रतिवचनम्। ॐ अक्षतञ्चारिष्टञ्चास्तु इति यवान् दद्यात्। ॐ अस्तु इति प्रतिवचनम्। ततः सयवजलं गृहीत्वा विष्णुरोम् विश्वेषां देवानामक्षय्यमस्तु इति देवब्राह्मणहस्तेषु दद्यात। ॐ अस्तु इति प्रतिवचनम्।

(क) "एतेनैव पिण्डो व्याख्यातो व्याख्यातः"। १७। श्राद्धसूत्रम्। एतेनार्घ्यमिश्रणप्रकारेणैव पिण्डमिश्रणप्रकारोऽपि व्याख्यातो वेदितव्यः। एतदनेनोक्त' भवति। प्रेतपिण्डं त्रिधा विभज्य 'ये समाना' इति मन्त्राभ्यां पितृपिण्डेषु मिश्रयेत् इति। मन्त्रावृत्तिरुक्ता। द्विर्वचन' प्रकरणसमाप्त्यर्थम्।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पित्र्ये सतिलजलं गृहीत्वा विष्णुरोम् अमुकगोत्रस्य पितामहस्य अमुक-देवशर्मणोऽक्षय्यमस्तु इत्यनेन पितामहब्राह्मणहस्तेषु दद्यात्। ॐ अस्तु इति प्रतिवचनम्। एवं जलस्पर्शपूर्वकं प्रपितामहवृद्धप्रपितामहयोः प्रत्येकं दद्यात्। ततः प्रेतपक्षे विष्णुरोम् अमुकगोत्रस्य प्रेतस्यामुक-देवशर्मण उपतिष्ठताम् इत्यनेन दद्यात्। ॐ उपतिष्ठताम् इति प्रतिवचनम्। ततः ॐ अघोराः पितरः सन्तु इति प्रार्थना। ॐ सन्त्विति प्रतिवचनम्। ॐ गोत्रं नो वर्द्धताम् इति प्रार्थना। ॐ वर्द्धतामिति प्रतिवचनम्। प्रेतपक्षे तु ॐ अघोरः प्रेतोऽस्तु इति प्रार्थना। ॐ अस्तु इति प्रतिवचनम्। ॐ गोत्रं नो वर्द्धतामिति प्रार्थना। ॐ वर्द्धतामिति प्रतिवचनम्। ततः पिण्डानामुपरि सपवित्रान् दर्भानास्तीर्य ॐ स्वधां वाचयिष्ये इति पृच्छेत्। वाच्यतामित्युत्तरम्। ततः ॐ पितामहेभ्यः स्वधोच्यतामिति वदेत्। ॐ अस्तु स्वधेति प्रतिवचनम्। एवं प्रपितामहेभ्यः स्वधोच्यतामिति, वृद्धप्रपितामहेभ्यः स्वधोच्यतामिति च वदेत्। सर्वत्र अस्तु स्वधेति प्रतिवचनम्। प्रेतपक्षे तु ॐ स्वधां वाचयिष्ये इति परिपृच्छ्य ॐ प्रेतेभ्यः स्वधोच्यतामिति च पृच्छेत्। उभयत्र ॐ वाच्यताम्। ॐ अस्तु स्वधेति यथाक्रमं प्रतिवचनम्।

(क्रमशः)

वृत्तवर्त्तिका

श्रूयते वङ्गीयसंस्कृतशिक्षापरिषदि द्वितीयः संस्कृतविद्यालयपरि-दर्शको नियुक्तो भविष्यति, यस्य प्रस्तावः शिक्षापरिषदो वार्षिकाधिवेशने सिद्धान्तरूपेण परिगृहीतो वर्त्तते। अस्माभिरिदमत्युचितं मन्यते; यत एकेन परिदर्शकेन समग्रपश्चिमवङ्गीयसंस्कृतविद्यालया न शक्यन्ते वर्षेणै-केन सम्यक्तया परीक्षितुम् अपेक्षिता च प्रतिवर्षमेव तेषां परीक्षा। तदेतद् येषामानुकूल्येन येषाञ्च मुख्येन प्रयत्नेन सम्पद्यते, ते सुतरामस्माभि-रपरैश्च संस्कृतनिष्णातपण्डितसमाजैः समभिनन्दनीयाः।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Sanskrit Sahitya Parishat Series

(Revised up to April, 1951)

1. **Kapalakundala**—Edited by Pt. Haricharan Vidyaratna (out of Stock). Re. 1

2. **Kalitantram**—Edited by Pt. Satish Chandra Siddhanta-bhushan. Re. 1-4 ; Re. I. (for members).

3. **Sankari-sangitam** of Jayanarayana—Edited by Pt. Dakshina-charan Bhattacharya. (out of stock.) Re. 1.

4. **Muktivadah** of Gadadhara Bhattacharya—Edited by MM. Kali-pada Tarkacharya. (Out of stock.) Rs. 5.

5. **Durgapuja-tattvam** of Raghunandana Bhattacharya—Edited by Pt. Satishchandra Siddhantabhushan. Rs. 2-8 ; Rs. 2 (for members).

6. **Pitridayita** of Aniruddha Bhatta—Edited by Pt. Dakshina charan Bhattacharya. Rs. 2-8 ; out of stock.

7. **Durgotsava-vivekah** of Shulapani—Edited by Pt. Satish chandra Siddhantabhushan. Re. 1 ; As. 12 (for members).

8. **Karakollasah** of Bharata Mallika—Edited by Pt. Janakinat Sahityashastri. As. 4.

9. **Introduction to the Rigveda of Sayanacharya**—Edited by Dr. Pashupatinath Shastri, M.A. B.L. Ph. D. Re. 1-8 ; Re. 1-4- (for members).

10. **Grahayaga-tattvam** of Raghunandana Bhattacharya—Edited by Pt. Satishchandra Siddhantabhushan. As.14 ; As. 10 (for members).

11. **Prabhakara-vijayam** of Nandishvara—Edited by Mahamaho-padhyaya Anantakrishna Shastri Vedantavisharad and Pt. Ramanath Shastri. Rs. 2-8 ; Rs. 2 (for members).

12. **Tirthatattvam** of Raghunandana Bhattacharya—Edited by Pt. Bamacharan Kavyatirtha. As 12 ; As 10. (for members).

13. **Pavanadutam** of Dhoyi, a court pcet of Lakshmanasena of Bengal—Edited by Prof. Chintaharan Chakravarti, M. A. Re 1-8 ; Re. 1-4 (for members).

14. **Nala-damayantiyam** (a new Drama) of MM. Kalipada Tarka-charya. Rs. 2-8 ; Rs. 2 (for members).

15. **Prashastapada-bhashyam**—Edited by MM. Kalipada Tarka-charya. Rs. 4 ; Rs. 3. (for members).

16. **Yatratattvam** of Raghunandana Bhattacharya—Edited by Pt. Dwarikanath Nyayashastri. Rs. 2. ; Re. 1-8 (for members).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

17. **Rik-pratishakhyam**—Ed. by Dr. Pashupatinath Shastri, M.A., B.L., Ph.D with the assistance of Prof. Chintaharan Chakravarti, M.A. Rs. 5 ; Rs. 4 (for members).

18. **Prameyaratnavali** of Baladeva Vidyabhushan—Ed. by Prof Akshayakumar Shastri. Re. 2 8 ; Rs. 2 (for members).

19. **Chhandogyamantrabhashyam** of Gunavishnu—Ed. by Prof, Durgamohan Bhattacharya, M. A. Rs. 7-8 ; Rs. 6 (for members), [out of stock]

20. **Bhasharatnam** of Kanada Tarkavagish—Ed. by MM. Kalipada Tarkacharya. Rs. 7. ; Rs. 6 (for members).

21. **Manodutam** of Vishnudasa—Ed. by Prof. Chintaharan Chakravarti, M.A. Re. 1-4 ; Re. 1 (for members).

22. **Prasanta-ratnakaram** (a new Drama) of MM. Kalipada Tarkacharya. Rs. 2 ; Re. 1-8 (for members).

23. **Devisatakam** of Mahamahopadhyaya Krishnanath Sarvabhauma —Ed. by Pt. Janakinath Shastri. As. 12 ; As. 10 (for members).

24. **Sataranja Kutuhalam**:—Ed. by Prof Chintaharan Chakravarti Kavyatirtha M.A., As. 8

25. **Satyanubhavam**:—(a new MahaKavya) of MM. Kalipada Tarkacharya, Rs. 5 ; Rs. 4-8 (for members).

Opinions on

SATARANJAKUTUHALAM

......The work is of special interest in view of the comparative paucity of known and published literature on the subject in Sanskrit, though the game of chess is supposed to be of Indian origin......*Indian Historical Quarterly*, Vol. 26, p. 81.

......It will be helpful in studying the history of the game, especially its development through long years and different countries. Those interested in the study will be thankful to the learnel editor for bringing to light this little-known work and making it available to the general reader.—

Modern Review, July 1950, p. 74.

Printed by Bishnupada Bhattacharya M. A. Kabyatirtha. at Calcutta Oriental Press, Ltd., 9, Panchanan Ghose Lane, Calcutta and Published by the same from Sanskrit Sahitya Parishad, 17, R. G. Kar Road, Calcutta.

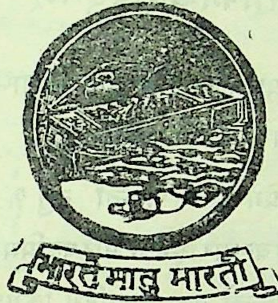
CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Reg. No. C 1073

Vol. XXXIV.
No. 6.
३४श-वर्षस्य
६ष्ठ-संख्या

October 1951
१८७३-शकीये
आश्विने
मासे

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

संस्कृत-साहित्य-परिषदो मासिकं मुखपत्रम्

(Monthly Organ of the Sanskrit Sahitya Parishat, Calcutta)

सम्पादकः

महामहोपाध्याय-श्रीकालीपदतर्काचार्यः

सह-सम्पादकः

श्रीरामधनशास्त्री काव्य-व्याकरण-पुराणतीर्थः

संस्कृत-साहित्य-परिषत्-
श्यामबाजार, कलिकाता ।

वार्षिकमूल्यम्—रूप्यकषट्कम् ६)।
Foreign price—1

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यत्किञ्चिदावेदनम्

प्रियपाठकमहाभागाः, प्राप्तकालं किञ्चिद् विज्ञाप्यते युष्मासु, यदि सादरमिदमाकर्ण्यत, तदैवास्य साफल्यं मंस्यामहे।

अपि नाम परिषदं प्रति प्रेमवन्तो भवन्तो ननु? यद्येवं, तदा कथं समुपहन्यमानामप्यकाण्डे दुरवस्थाराक्षस्या परिषदमिमां प्रेयसीं नोत्सहध्वे जीवयितुम? जानन्त्येव भवन्तो यत परिषदियं कियतः कालात प्रागात्म-प्रतिष्ठायै कलिकातापौरसभादत्तं किञ्चित स्थानमधिगत्य तत्रात्मनो वासगृहं रचयितुमारभ्यापि किञ्चिन्मात्रं निर्मायैव महासमरसम्भूत-दौर्मूल्यादिभिः कारणैरर्थाभावेन च महता नारब्धं समापयितुं समर्थेति।

सेयं सम्प्रति असमाप्तं तत समाप्तं कर्त्तुमुद्यता पुनरप्यर्थाभावेन मनोगतं कृत्यमनुष्ठातुं न शक्नोतीति अहो निन्दा, अहो त्रपा, अहो न्यक्कारः संस्कृतविद्यावतां सर्वेषां परिषतप्रणयिनाम। तदावेद्यते परिषतप्रेयःसु युष्मासु यत, प्रियतमामिमां परिषदं यदि प्रतिष्ठावतीं प्राणवतीञ्च द्रष्टुमिच्छथ, तदा सदयं प्रेषयत यथाशक्ति साहाय्यं वक्ष्यमाणसङ्केतेन परिषतप्रणयिन्याः प्रासादनिर्माणमधिकृत्येति।

सङ्केतः—संस्कृत-साहित्य-परिषत्-
सम्पादकः, श्यामबाजार
कलिकाता-४

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

इयं संस्कृत-साहित्य-परिषत् प्रतिभा रवेः ।
भावालोकैर्मनः-पद्मं प्रकाशयतु धीमताम् ॥

Vol. XXXIV. No. 6. | १८७३-शकीये आश्विने ३४श-वर्षस्य ६ष्ठ-संख्या | October 1951.

श्रीश्रीदुर्गामङ्गलम्

अनन्तरूपधारिणी कृतान्तभीतिभञ्जिनी
दुरन्तदैत्यदारिणी कृपापयस्तरङ्गिणी ।
शुभा महेशभामिनी विशालविश्ववासिनी
समस्तजीवतारिणी प्रसीदतु प्रभाविणी ।
विनायकाग्निभूवृता रमासरस्वतीयुता
मृगेन्द्रवाहनं गता सुरर्षिमानवस्तुता ।
विचित्रशस्त्रसम्भृता तुषारभूभृतः सुता
शिवं तनोतु वन्दिता शरत्क्रमप्रबोधिता ।
अशेषशक्तिशालिनी श्रिया जगत्प्रकाशिनी
त्रिलोकसृष्टिकारिणी समग्रविश्वपालिनी ।
लये च रुद्ररूपिणी महातमोविनाशिनी
शुभं तनोतु तारिणी सदा सतां हितैषिणी ।
यदीयवर्च्चसा रविस्तमोनिवर्त्तकच्छविः
सुधाकरः स्थितो दिवि स्वतेजसा तमःपविः ।
यदीयतृप्तये हविर्हुतं प्रशान्तभैरवी
तनोतु साद्य शाम्भवी शिवं शिवाथ वैष्णवी

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मतिमञ्जरी

भारतीया प्राचीनायुर्वेदविद्या वैदिकी सम्पत। सव पुरा सर्वतः समालम्बनमासीत् स्वास्थ्यस्थितौ शरीरवताम्। दिव्यदर्शना ऋषिगणा वेदादुद्धृत्य स्वयं दिव्यदर्शनेनानुभूय च जनरोगप्रतीपभूतानि वस्तूनि तन्त्रद्वारा प्रचार्य्य धर्मसाधनमूर्द्धन्यस्य शरीरस्य नीरोगताप्रतिपत्तेरुपायप्रचयप्रदर्शनेन भुवनोपकारं साधितवन्तः। विचित्रा खल्वायुर्वेदविद्या, यया स्ववैद्यावश्विनीकुमारौ शरीराद् वियोजितस्य शिरसो यथापूर्वं संयोजनेऽपि समर्थावभूताम्। आयुर्वेदविद्याया भुवने प्रथमप्रचारादनन्तरं परःपरार्द्धा बुद्धिमन्तस्तामिमामायुर्वेदविद्यां समाराध्य तदीयरहस्यानि परितः प्राचीकशन, यान्यवलम्ब्य सुमहानायुर्वेदसम्प्रदायो जगति प्रववृते। तस्मादेव सम्प्रदायादर्जनिष्ट देशान्तरीणायुर्विद्यासम्प्रदायप्रचयो यस्यैवाद्य कालस्य कुटिलगत्या स्वयोनिपराभूत्या सुमहानभ्युदयः। ततकृतं बहोः कालात् प्रभृति प्रचरद्रूपमुपकारप्रकरं दर्शं दर्शं क्रमेण तत्रैव प्राक्तनार्षविद्यानुगृहीतायुर्विद्यासम्प्रदायपरिहारेण दृढः प्रत्ययः प्रवृत्तिश्च विग्रहवतां शारीरसंस्कारमपेक्षितं सम्पिपादयिषताम्। परन्तु देशान्तरीणायुर्विद्यासम्प्रदायः किल विशेषतो नैतद्देशप्रकृत्यनुगुणः परिणामरमणीयश्च। दिव्यदर्शनशालिनो महर्षयो देशप्रकृतिविवेकेन परिणामक्षेमविचारेण दीनैरपि सुलभानां वस्तुशतानां परिग्रहेण प्राचीनायुर्वेदविद्यां प्रचारितवन्त इति सैषा सर्वथा समधिकरोति प्रकर्षसीमाम्। एवं सतस्वपि प्रशस्तिसाधनेषु तामिमां प्राचीनार्षविद्यां पराभूय किमित्यभ्युदयमपरिमेयमभ्यागता नवीना पाश्चात्त्यवैद्यविद्येति पर्य्यनुयोगे नवीनाया राष्ट्राधिकारेण स्वीकारमन्यस्याश्च तद्विरहमेव निदानं वदामः। तदद्य सौभाग्यतः समुदिते भारतवर्षस्वातन्त्र्ये तं तथाविधं राष्ट्राधिकारस्वीकारमार्षविज्ञानप्रचितायां प्राचीनवैद्यविद्यायां वयमाशास्महे, येन पुनरप्येषा प्राचीनाभ्युदयाभ्यागमेन परिणामरमणीयभुवनोपकारकारिणी

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्वीयामनन्यसामान्यां सम्पदं सफलीकुर्य्यात । तत्तदर्थं ये प्रयतन्ते तेभ्यः सुतरामान्तःकरणिकं प्रशस्तिवादं वितीर्य्य शिष्टानपि शिष्टानेतदर्थं समामन्त्रयामः ।

नवसूक्तिमालिका

अल्पं प्रज्ञानन्नपि यो मनुष्यो
　　बहुज्ञभावं परितस्तनोति ।
तस्य स्वरूपं नियतं कदाचिन
　　प्रकाशमासाद्य वहेदवज्ञाम् ॥१॥
यावद्धनं यस्य ततोऽधिकं चेद्
　　विज्ञायते प्रार्थिजनैस्तदीयम् ।
तदाधिकप्रार्थनया स नूनं
　　न दातुमर्हो भविता विपन्नः ॥२॥
मिथ्यास्वरूपस्य भुवि प्रचारा-
　　न्निवृत्तिरेवात्महितं विधत्ते ।
न लुप्यते कीर्त्तिरितः कदाचित
　　यशःक्षतिः स्याद् विपरीतमार्गे ॥३॥

वन्दे मातरम्

[निबन्धकः—श्रीकरुणाकुमारशास्त्री]

या देवी सर्व्वभूतेषु मातृरूपेण संस्थिता ।
नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमो नमः ॥

उपोद्घातः ॥ "उमा उमे"ति ध्यायन् जननीजठराद् विनिर्गच्छति नवजातकः । दशमासस्थायिनीं नितरां गर्भयन्त्रणां स्मृत्वाऽसहनीयकष्टान्मुक्तोऽस्मीति मुक्तिदायिनीं जगन्मातरम "उमा, उमे"त्याकारयन पुन-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यथा न तादृशज्वालया दह्यमानो भविष्यामीति प्रार्थयते। परन्तु जननात् किय-द्दिवसान्तरे च पुनर्मायावशीभूतो जनः कर्त्ताहमिति मन्यमानो जगज्जननीं विस्मृत्य शिशुसारल्यं च विसृज्य जगज्जननीक्रोड़ाद् दूरवर्त्ती भवति। मायाविमूढ़ो जनः संसारचक्रस्य परिधिपथेन भृशं धावति मन्यते च भ्रमणयन्त्रगा मे समाप्तप्रायेति। परन्तु जगन्माता कथमपि न हि तेनासाद्यते। व्यासरेखां परिहाय कः कदा कुत्र रेखाचक्रस्य आन्तरस्थलं स्प्रष्टुं समर्थो भवति? अपरे च कति सरला मातृगतप्राणा जीवाः शिशुसारल्येन दिवसारम्भे मातृनाम स्मृत्वा स्वकीयकर्त्तव्यमारभन्ते, माता मे सर्व्वं पश्यतीति ज्ञानेन कार्याणि सम्पादयन्ति निशायां च पुनर्मातृनाम स्मृत्वा शय्यामाश्रयन्ति। अन्ये च मोहाविद्धा जना तैलिक-बलीवर्दवद् रुद्धदृष्टयः केवलमेव विषयचक्रपरिधौ भ्रमन्ति। न हि ते मुक्तिकल्पनामपि कुर्वन्ति। पुरा किल समाधि-सुरथादयो निर्व्विण्ण-चेतसः केवलमेव जगज्जननीमाश्रित्य परमां गतिं लेभिरे। तथा च साधकवर्या "रामप्रसाद"—"वामाक्षेपा"—"वाड़व्यराधाकान्त"—श्रीरामकृष्णादयः शिशुसारल्येन विश्वमातरं प्रत्यक्षीकृत्य स्वजन्म सार्थकं चक्रुः। मातरि चैकान्तिकनिर्भरतया विद्यमानास्ते हि साधकवर्या "मा, मा" इति साश्रुधारां प्रथमां साधनामारब्धवन्तः। पाषाण-नन्दिनीं "पाषाणी" ति मातृमन्त्रेणोद्बोध्य वशीकृत्य च द्रवमयीं गङ्गामिव स्नेहप्रवाहिनीं विहितवन्तः। तेषां तु सहजो भावः—सन्तानभावः। नाधिकं किञ्चित ते कदाप्युक्तवन्तः, केवलमेवाहर्निशं—"नाहं किञ्चिदन्यद् वेद्मि। माता विद्यते, अहमपि भवामो"ति ते हि कातरप्रार्थनां भक्तेषु सञ्चारयितुमचेष्टन्त—" मातस्ते भुवनमोहिन्या मायया मा माच्छादय। ज्ञानमज्ञानञ्च, पापं पुण्यञ्च—सर्व्वाणि ते समर्पयामि, केवलामेव शुद्धां भक्तिं मे प्रयच्छेति। मातस्ते क्रोड़मवलम्ब्याहमात्मानं निर्भयं मन्ये" उपास्या तु साधकानां मातेति भवेत; अयं हि विशुद्धतमो भावः। नास्त्यत्र पतनाशङ्का। एते हि जगदम्बासुताः—निर्भया निश्चिन्ता निरभि-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

माना निरहंकारा मातृचरणलग्नाश्च। जागतिके सुखे तथा दुःखे वा माता हि तेषां केवलमाश्रयस्थानम्। ते हि सुनिश्चितं जानन्ति—"नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय" इति।

आख्यानम्॥ भारतीयान् सर्वान् शक्तिपीठानवलम्ब्य किञ्चिदति-पौराणिकमाख्यानं प्रचरदस्ति। प्रजापतेर्दक्षस्य कनिष्ठा कन्या सती शिवेन परिणीता। अन्ये च दक्षस्य जामातरः सर्व्वे विषयाधिपा विषयासक्ताश्च। परन्तु महायोगी शम्भुः सर्वत्यागी विभूतिभूषणः कारणविशेषाद् दक्षस्य विरागभाजनमभूत्। ततो दक्षः शिववर्ज्जं यज्ञमेकमारब्धवान्। स्वाहूता सती शिवस्य स्वच्छन्दानुमतिं विना नन्दिसहाया पितृगृहं यज्ञदर्शनार्थं ययौ। तत्र च दक्षमुखात् शिवनिन्दां श्रुत्वा सती महादुःखेन यज्ञशालायां योगबलेन प्राणांस्तत्याज। नन्दिमुखात् कैलाशपतिः सतीमरणवार्त्तां श्रुत्वा क्रोधा-ज्जटामेकां छित्वा भूमौ चिक्षेप। तस्माद् वीरभद्रो जातः। प्रमथगणै-श्चासौ दक्षयज्ञं विध्वस्तं कृत्वा दक्षस्य च मुण्डं छित्वा तस्य स्कन्धे छागमुण्डं नियोज्य तस्य जीवनदानं विहितवान् सतीवियोगविधुरो विह्वलः शिवः सतीदेहं स्कन्धे वहन् यथेच्छं परिबभ्राम। नारायण-स्तु सुदर्शनचक्रेण सतीदेहं खण्डशः कृत्वा शिवस्कन्धच्युतं कृतवान्। सुदर्शनच्छिन्नः सतीदेहो द्विपञ्चाशत्खण्डैर्भारतवर्षस्य विभिन्नस्थानेषु विक्षिप्त आसीत्। भारतवर्षेषु द्विपञ्चाशत्पीठोत्पत्तिकारणमेतत् सर्वं सनातनधर्मावलम्बिनो जानन्ति। देव्यास्तु बहुविधा अर्चनापद्ध-तयोऽस्मिन् देशे विद्यन्ते। प्रतिपद्धति किञ्चित् पौराणिकाख्यानं वर्त्तते। महामाया देवलोके मनुष्यलोके च विभिन्नकालेष्वाविर्भूय यान् लीलाविलासादीन् कृतवती, पुराणेषु तद्वर्णनं दृश्यते। एभ्यः पुरा-णेभ्यः सुस्पष्टमेव प्रतीयते यद् भक्ता विविधमन्त्रैर्विविधोपचारैर्विविध-विधिभिरेकामेवाद्यां शक्तिमुपासते। आर्यधर्मावलम्बिनां चरमविषयो हि सर्वेभ्यो ब्रह्मविद्याविषयकज्ञानदानम्। प्राचीनानां सनातनधर्माव-लम्बिनां किञ्चिदपूर्वमवदानमेतत्।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ध्यान-धारणा-पूजाविधिः—"देश-काल-निमित्तातीतं सर्वभूतान्तरात्मैकान्तनिर्विशेषं गुणातीतं परब्रह्मैव केवलं सद्वस्तु"—इत्यद्वैतवादिनः। परब्रह्मज्ञानलाभ एव मुक्तिकामिनामेकं लक्ष्यं वस्तु यतः परब्रह्मज्ञानं विना मुक्तिर्न भवति। श्रीभगवानुवाच—'ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते' इति गीतायाम्। पुनश्चास्मिन् ब्रह्मज्ञानविषये उपनिषद् वदति "विज्ञातारमरे केन विजानीयात्" इति। "आश्चर्यो वक्ता कुशलोऽस्य लब्धा॥" किं बहुना—देवा अपि अस्मिन् ब्रह्मवस्तुविषये न सम्यक् सन्दहातीताः। "यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सह।" तस्याप्यहंकारस्य साक्षी बुद्ध्यतीतः। आत्मतत्त्वमवर्णनीयं वस्तु धारणातीतमेव॥

एतस्य हि परमगुह्यतत्त्वस्य सर्वत्र प्रचारार्थमेव बाह्यपूजाव्यवहारः। अस्माकं तु मनः स्थूलमेव वस्तु ग्रहीतुं शक्नोति। ध्यानातीतं केवलमेव चित्स्वरूपं कमपि विषयमुपलब्धुमस्माकं प्राकृतं मनोऽशक्तमेव। अतो विश्वप्रेमणा प्राचीना महर्षयो विशेषतो निम्नाधिकारिणां कल्याणार्थमेव बाह्यपूजां प्रचारितवन्तः। बहिरङ्गस्य स्थूलावरणस्य पूजनस्यान्तः सुकौशलेन वाक्यमनोऽतीतमात्मतत्त्वं न्यस्तमस्ति। अतो ज्ञानलाभपथरूपः साधनमार्गः सुगमः सरसश्च। पूजापद्धतौ च दृश्यते आदौ पूजकस्यान्तःशुद्धिविधानमावश्यकमेव। अतः परं बाह्यपूजारम्भ इति। ननु भूतशुद्धिरन्तःशुद्धेः सारांश एव। यो हि भाग्यवान साधको भूतशुद्धिकार्यं यथार्थमेव कर्त्तुं शक्नोति, तस्य हि बाह्यपूजया प्रयोजनं नास्ति। केवलं हि लोकोपकारार्थमेव भक्तो बहिः पूजां करोति।

भूतशुद्धिक्रमे तु दृश्यते साधको दीपकलिकावद् जीवात्मानं सुषुम्णावर्त्मना षट्चक्राणां निम्नतमे मूलाधारचक्रे प्रसुप्तया भुजगाकारया कुण्डलिन्या योजयतीति। तत्र मुहुर्मुहुः सञ्चालनेनाह्वानेन च कुण्डलिनीं जागरितां कृत्वा तया सह ब्रह्मनाड़ीमवलम्ब्य मूलाधारात् क्रमशः स्वाधि-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ष्ठानं मणिपुरमनाहतं विशुद्धमाज्ञाचक्रं विभिद्य सहस्रारे परमब्रह्मण्या-त्मानं विलीनं विभाव्य पञ्चीकृतं पञ्चभूतात्मकमिदं स्थूलशरीरं महाकारणे विलीनमिति चिन्तयति। अतःपरं पापपुरुषरूपिणमवशिष्टम-शुभसंस्कारसमूहं वायुवीजेन परिशोष्याग्निबीजेन च दहति। अतः सुस्पष्टमेव प्रमाणितं यत् साधकस्य ससीमाहंसत्तां सर्वावयवञ्च सर्वसम्पदश्च निःशेषं दूरीकर्त्तुमीदृशी ध्यान-धारणा प्रवर्त्तिता। कस्यचिद् भक्तसाधकस्य "मयि पञ्चत्वं गते सर्वापदो यास्यन्ति" इति कर्त्तृत्वाभिमानस्याहंभावस्य मृत्युः भूतशुद्धौ वर्णितप्रक्रियायाः चरमार्थः।

इत्थं ससीमाहंसत्ताया अवसाने सहस्रारावस्थितामृतमयपरब्रह्म समुद्राद् बीजरूपेण क्षरितेनामृतेन स्थूलदेहस्तथेन्द्रियाणि च पुनर्घस्यन्त इति धारणा कार्या। तस्माच्चिन्मयपरब्रह्मण आराध्या देवतोद्बुद्धास्य ब्रह्ममयनवनिर्मितकलेवरस्य हृत्पद्मे चावतिष्ठते जीवात्मा च तस्माद् ब्रह्मसमुद्रात समुत्पन्नः पूर्वनिर्दिष्टास्थानं पुनरधितिष्ठति। अनेनैव प्रकारेण साधकस्य सर्वावयवश्चिन्मयः पुनर्जातश्च। अस्मिन काले साधकः स्वीयवक्षोदेशं स्पृष्ट्वा जीवन्यासमन्त्रमुच्चारयन्नाराध्यां देवीं स्वकीय-चिन्मयदेहस्य हृत्पद्मासने समासीनां चिन्तयति। अतःपरं मानस-पूजनम्। तदा तु चिन्मयः साधकश्चिन्मयीमुपास्यां चिन्मयोपकरणै-रर्चयति। अस्यां तु पूजायां ध्यानातिरिक्तं नास्ति किञ्चिदपि। तदुक्तं—"देवो भूत्वा देवं यजेत्।" इति

अतःपरं पुरतः स्थापितं घटपटादिप्रतीकमवलम्ब्य बाह्यपूजा कार्या। परन्तु पूजनात प्रागेव पूजनीयप्रतीकस्य प्राणप्रतिष्ठां कुर्यात्। प्राण-प्रतिष्ठाविधाने तु दृश्यते पूर्ववर्णितः साधको हृदयावस्थितामिष्टदेवतां स्वहृदयाद् बहिराहूय पुरतः स्थापितप्रतीके स्थापयति। अतःपरं प्रती-कस्य हृदयस्पर्शपूर्वकं जीवन्यासमन्त्रमुच्चारयति। इत्येवं प्राणप्रतिष्ठा। ततो यथाविधि पूजां समाप्य स्वेष्टदेवतां प्रतीकात् स्वहृदयमानयति। "यत्र ब्रह्मादयः सर्वे सुरास्तिष्ठन्ति" तत्र हृदय इष्टदेवतानयनं हि विस-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

र्जनम्! अत्र समासेन हि पूजाविधिः कथितः। साधकस्य मनः क्रमेण यथा सूक्ष्मातिसूक्ष्मं परमं गुह्यं ब्रह्मतत्त्वमवगन्तुं शक्नोति, पूजापद्धतिस्तस्यैव कश्चिदपूर्व उपायः। अनेनैवोपायेन साधकस्य ध्यान धारणादयः क्रमशः सूक्ष्मत्वमाप्नुवन्ति क्रमशस्तस्य चित्तशुद्धिर्जायते; क्रमेण हि तस्य कर्तृत्वाभिमानावसानं भवति। क्रमेण हि तस्य हृदयं स्वच्छदर्पणवन्निर्मलं चिन्मयं भवति। इत्थं हि लब्धात्मतत्त्वश्चिन्मय उपनिषद ऋषिर्दृढप्रतीत्योदात्तमघोषयत—"श्रृण्वन्तु विश्वे अमृतस्य पुत्राः—वेदाहमेतं पुरुषं महान्तम्।" तथैव सुस्पष्टं सरलं वाक्यमाश्रित्योनविंशशताब्दीयः श्रीरामकृष्णोऽप्यघोषयत, यस्यायमनुवादः—अरे अहमीश्वरं पश्यामि—यथा त्वां पश्यामि; ततः स्पष्टतरमेव तं पश्यामि। ईश्वरो दृश्यते, स्पृश्यते, साक्षान्निवेद्यते च।

बाङ्ग्यो राधाकान्तोऽवदत्" साधके कृपां कर्त्तुं ब्रह्मणो रूपधारणम्।" साधको रामप्रसादो जगज्जननीं बहुशः सुस्पष्टमुपलब्धवान। भक्तेषु माता साकारा, ज्ञानिषु च निराकारा।

अयि भो हरसुन्दरि! पुण्यवन्तो जनाः स्वकीयसाधनवलेन सर्वबाधाविनिर्मुक्ताश्चरणं ते लभन्ते। तत्र का ते दया?

अयि मातः शिवप्रिये! सर्वथा वञ्चिता हतभाग्या वास्तुच्युता राजपथाश्रिता अन्नहीना वस्त्रहीनाः प्राणमात्रसारा यदि ते कृपां न लभन्ते, तदा कीदृशी ते दया?

अस्ति श्रीमद्भगवद्गीतायां—

"यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम॥
परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम।
धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे॥"

तथा श्रीश्रीदुर्गासप्तशतीमाहात्म्ये:—

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"इत्थं यदा यदा बाधा दानवोत्था भविष्यति।
तदा तदावतीर्याहं करिष्याम्यरिसंक्षयम्॥"

अप्यधुना न हि तत्समय उपस्थितः? अथवा "विसृज्य सर्वान् चरणौ ते लभ्यौ॥"

उमे! योगेश्वरि! जगदीश्वरि! योगमाये! जगदम्बे!!

"असतो मा सद् गमय॥ तमसो मा ज्योतिर्गमय॥ मृत्योर्माऽमृतं गमय॥ आविराविर्म एधि॥"

छन्दोग-क्रियासारः

(पूर्वतोऽनुवृत्तः)

[निबन्धकः—श्रीरमणीकान्त-सिद्धान्त-शास्त्री]

ततो न्युब्जीकृतपात्रमुत्तानीकृत्य सपवित्रकुशाच्छादितपिण्डोपरि ॐ ऊर्ज्जं वहन्तीरमृतं घृतं पयः कीलालं परिस्रुतं स्वधास्थ तर्पयत मे पितॄन्। इत्यनेन वामान्वारब्धदक्षिणहस्तेन वारिधारां दद्यात्।

ततो दैवे ॐ विश्वे देवाः प्रीयन्तामिति ब्रूहि इति वदेत्। ॐ विश्वे देवाः प्रीयन्तामिति प्रतिवचनम्। ततः पिण्डान् भोजनपात्राणि च चालयित्वा यथाशक्ति दक्षिणां दद्यात्। यथा प्रथमं देवपक्षे। अद्येत्यादि अमुकगोत्रस्य प्रेतस्यामुकदेवशर्मणः सपिण्डीकरणार्थं विश्वेषां देवानां कृतैतत्पार्वणविधिकसपिण्डीकरणश्राद्धकर्मणः प्रतिष्ठार्थं दक्षिणामिदं काञ्चनं तन्मूल्यं वा यथानामगोत्रं ब्राह्मणायाहं ददे। ततः पितृपक्षे अद्येत्यादि अमुकगोत्रस्य प्रेतस्यामुकदेवशर्मणः सपिण्डीकरणार्थं अमुकगोत्रस्य पितामहस्यामुकदेवशर्मणः अमुकगोत्रस्य प्रपितामहस्यामुकदेवशर्मणः अमुकगोत्रस्य वृद्धप्रपितामहस्यामुकदेवशर्मणः पार्वणविधिकसपिण्डीकरणश्राद्धकर्मणः प्रतिष्ठार्थं दक्षिणामिदं रजतं तन्मूल्यं वा यथानामगोत्रं ब्राह्मणायाहं ददे। ततः प्रेतपक्षे अमुकगोत्रस्य प्रेतस्यामुक-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

देवशर्मणः सपिण्डीकरणार्थं अमुकगोत्रस्य प्रेतस्यामुकदेवशर्मण एकोदिष्टविधिकसपिण्डीकरणश्राद्धकर्मणः प्रतिष्ठार्थं दक्षिणामिदं रजतं तन्मूल्यं वा यथानामगोत्रं ब्राह्मणायाहं ददे । ततः कृताञ्जलिः ॐ दातारो नोऽभिवर्द्धन्तां वेदाः सन्ततिरेव च श्रद्धा च नो मा विगमत् बहु देयञ्च नो अस्तु अन्नञ्च नो बहु भवेदतिथींश्च लभेमहि याचितारश्च नः सन्तु माच याचिष्म कञ्चन" इति पठित्वा 'एता एवाशिषः सन्तु इति प्रार्थयेत् । ततो ब्राह्मणैः ॐ सन्तु इत्युक्ते सर्वानेव ब्राह्मणान् ॐ स्वस्ति ब्रूहि इति पृच्छेत् । ब्राह्मणैः ॐ स्वस्ति इत्युक्ते पूर्वोक्ता आशिषः प्रतिगृह्य "ॐ वाजे वाजे वत वाजिनो नो धनेषु विप्रा अमृता ऋतज्ञा अस्य मध्व पिवत मादयध्वं तृप्ता यात पथिभिर्देवयानैः इत्यनेन ब्राह्मणान विसर्जयेत । प्रथमं पितृब्राह्मणविसर्जनं ततः प्रेतब्राह्मणविसर्जनं ततो दैवब्राह्मणविसर्जनम् । प्रतब्राह्मणन्तु ॐ अभिरम्यतामिति विसर्ज्जयेत् । ॐ अभिरतोऽस्मि इति प्रतिवचनम् । दैवब्राह्मणविसर्जनकाले पुनर्मन्त्रावृत्तिर्नास्ति । एतेन श्राद्धस्य दैवाद्यन्तत्वं भवेत । ततः ॐ आमावाजस्य-प्रसवो जगम्यादेमेद्यावापृथिवी विश्वरूपे आमागन्तां पितरामातरा चामासोमो अमृतत्वेन गम्यात् इत्यनेन ब्राह्मणान् प्रदक्षिणीकृत्य अभिवाद्य वामदेव्यं गीत्वा गृहं प्रविशति । ततोऽच्छिद्रावधारणं विष्णुस्मरणञ्च कुर्यात् ।

इति सपिण्डीकरणश्राद्धं समाप्तम्

—o—

अथामावस्या-प्रेतपक्षमृतपित्रोः सांवत्सरिकश्राद्धम्

साग्निना औरसेन पुत्रेण पार्व्वणविधिना पितृपितामहानां श्राद्धं कार्य्यम् । अमावस्याश्वयुक्कृष्णपक्षमृतपितृकेन तु निरग्निनापि औरसेन पुत्रेण केवलं पित्रोरेव पार्व्वणविधिकं सांवत्सरिकं श्राद्धं कर्त्तव्यम् अन्येषान्तु एकोद्दिष्टमेव । अत्र मातामहानां श्राद्धं नास्ति ।

तत्र दानादि भूस्वाम्यर्च्चनान्तं कर्म कृत्वा दैवे प्राङ्मुखान युग्मान पित्र्ये च

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अयुग्मान् उदङ्मुखान ब्राह्मणान् संस्थाप्य तानर्च्चयित्वा तेभ्य आचमनोदकं दत्त्वा (दैवे)ॐ अद्येत्यादि अमुकगोत्रस्य पितुरमुकदेवशर्म्मणोऽमावस्याक्षयनिमित्तकपार्व्वणविधिकसांवत्सरिकश्राद्धार्थं अमुकगोत्रस्य पितुरमुकदेवशर्म्मणः अमुकगोत्रस्य पितामहस्यामुकदेवशर्म्मणः अमुकगोत्रस्य प्रपितामहस्यामुकदेवशर्म्मणः पार्व्वणविधिकसांवतसरिकश्राद्धे कर्त्तव्ये पुरुरवोमाद्रवसोर्विश्वेषां देवानां पार्व्वणविधिकसांवतसरिकश्राद्धं दर्भमयब्राह्मणयोरहं करिष्ये' इति पृच्छेत्। ॐ कुरुष्वेति प्रतिवचनम्। ततः पितृपक्षे ॐ अद्येत्यादि अमुकगोत्रस्य पितुरमुकदेवशर्म्मणोऽमावस्याक्षयनिमित्तकपार्व्वणविधिकसांवतसरिकश्राद्धार्थम् अमुकगोत्रस्य पितुरमुकदेवशर्म्मणः अमुकगोत्रस्य पितामहस्यामुकदेवशर्म्मणः अमुकगोत्रस्य प्रपितामहस्यामुकदेवशर्म्मणः पार्व्वणविधिकसांवतसरिकश्राद्धं दर्भमयब्राह्मणेषु, ब्राह्मणे वा अहं करिष्ये' इति पृच्छेत। ॐ कुरुष्वेति प्रतिवचनम्। एवं मातुरपि पार्व्वणविधिकश्राद्धं कर्त्तव्यम्। तत्र मातृपितामहीप्रपितामहीनां श्राद्धमिति विशेषः। सपिण्डीकरणपर्य्यन्तन्तु पित्रोरपि एकोद्दिष्टं न तत्र पार्व्वणविधिकम्। ततो दैवे प्राङ्मुखत्वादिना विष्णुरोम् एतद्दर्भासनं पुरुरवोमाद्रवःसंज्ञकेभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा' इत्यनेन देवब्राह्मणदक्षिणपार्श्वे ऋजुदर्भान दद्यात। ततो दक्षिणामुखः प्राचीनावीती पातितवामजानुः विष्णुरोम् एतद्दर्भासनं पितृभ्यः स्वधा इत्यनेन पितृपक्षीयब्राह्मणवामपार्श्वे द्विगुणभुग्नदर्भान दद्यात। ततो दैवे प्राङ्मुखत्वादिना यवानादाय ॐ विश्वान देवानावाहयिष्ये इति पृच्छेत् ॐ आवाहय इत्यनुज्ञातः ॐ विश्वे देवास आगत...इत्यादि ॐ विश्वे देवाः शृणुतेम'मित्यादि, ॐ ओषधयः स्वदन्ते...इत्यादि मन्त्रत्रयेणावाह्य यवान् विकिरेत। ततः पितृपक्षे दक्षिणामुखत्वादिना तिलान् ॐपितॄनावाहयिष्ये' इति पृच्छेत्। ॐ आवाहय इत्यनुज्ञातः ॐ उशन्तस्त्वा...इत्यादि, ॐ एत पितरः...इत्यादि, ॐ आयान्तु नः...इत्यादि मन्त्रत्रयेण आवाह्य ॐ अपहता असुरा रक्षाᳬसि वेदिषदः' इति तिलान् विकीर्य्य जलं स्पृशेत्।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ततो दैवे ब्राह्मणसम्मुखे प्रागग्रदर्भोपरि द्वे पात्रे, पितृब्राह्मणसम्मुखे दक्षिणाग्रदर्भोपरि त्रीणि पात्राणि संस्थाप्य ॐ पवित्रे स्थो वैष्णव्यौ' इत्यनेनानखमुच्छिन्नं प्रादेशमात्रम् एकैकस्मिन् पात्रे एकैकं विन्यस्य तेषु प्रत्येकं मन्त्रावृत्त्या ॐ शन्नोदेवी...इत्यादिमन्त्रेण जलमासिञ्चेत्। ततो दैवे ॐ यवोऽसि यवयास्मद्द्वेषः...इत्यादिमन्त्रेण एकैकस्मिन् यवानावपेत्। ततः पित्रादिपात्रेषु ॐ तिलोऽसि सोमदेवत्यः...इत्यादिमन्त्रेण एकैकस्मिन् तिलानावपेत्। ततः जलं स्पृशेत्। ततो दैवादिक्रमेण तूष्णीं पात्रेषु गन्धपुष्पादिकं दत्त्वा ॐ या दिव्या आपः...इत्यादि मन्त्रमुच्चार्य्य विष्णुरोम् विश्वे देवा एतत्तेऽर्घ्यं स्वाहा' इत्युत्सृज्य देवब्राह्मणहस्ते तूष्णीं प्रागग्रं पवित्रं प्रतिपाद्य जलादिकं प्रतिपादयेत्। (क्रमशः)

वृत्तवर्त्तिका

भारते वर्षे लोकसभाया विधानसभायाश्च सदस्यपदलाभाय भूयसां भूयानेव प्रबन्धः समवलोक्यते। महानयमर्थः। य एव समधिकजनसम्मत्या सदस्यपदं लभेरन् नूनं त एवास्माभिरधिकर्त्तारः स्वीकरणीयाः। परं तैरिदमवश्यं स्मर्त्तव्यं यत् संवृत्तेऽपि भारतवर्षे स्वातन्त्र्ये नाद्यापि समुपजातमशनवसनप्रतिश्रयादीनां दीनधनिकनिर्विशेषं सौलभ्यम्। तदेतद् यदि शक्यं सदस्यपदमधिकृत्य तैः साधयितुं तदैव तेषां सार्थः सदस्यपदलाभो नान्यथा। सार्वजनीना खलु जगति प्रभावाधिचिकीर्षा। प्रभावो यावन्नासन्नस्तावत् प्रभावमधिचिकीर्षवो बहु प्रतिशृण्वन्ति, परं लब्धप्रभावास्त एव सर्वां प्राक्तनप्रतिश्रुतिं विस्मरन्तः परिखेदयन्ति सम्मतिकारिणो मुग्धान्। तदस्मिन्नतिमात्रगौरवे वस्तुनि तद्विपर्य्ययेण जगतो विलक्षणं हितं कामयामहे।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Sanskrit Sahitya Parishat Series

(Revised up to April, 1951)

1. **Kapalakundala**—Edited by Pt. Haricharan Vidyaratna (out of Stock). Re. 1

2. **Kalitantram**—Edited by Pt. Satish Chandra Siddhanta-bhushan. Re. 1-4 ; Re. 1. (for members).

3. **Sankari-sangitam** of Jayanarayana—Edited by Pt. Dakshina-charan Bhattacharya. (out of stock.) Re. 1.

4. **Muktivadah** of Gadadhara Bhattacharya—Edited by MM. Kali-pada Tarkacharya. (Out of stock.) Rs. 5.

5. **Durgapuja-tattvam** of Raghunandana Bhattacharya—Edited by Pt. Satishchandra Siddhantabhushan. Rs. 2-8 ; Rs. 2 (for members).

6. **Pitridayita** of Aniruddha Bhatta—Edited by Pt. Dakshina charan Bhattacharya. Rs. 2-8 ; out of stock.

7. **Durgotsava-vivekah** of Shulapani—Edited by Pt. Satish chandra Siddhantabhushan. Re. 1 ; As. 12 (for members).

8. **Karakollasah** of Bharata Mallika—Edited by Pt. Janakinat Sahityashastri. As. 4.

9. **Introduction to the Rigveda of Sayanacharya**—Edited by Dr. Pashupatinath Shastri, M.A. B.L. Ph. D. Re. 1-8 ; Re. 1-4- (for members).

10. **Grahayaga-tattvam** of Raghunandana Bhattacharya—Edited by Pt. Satishchandra Siddhantabhushan. As.14 ; As. 10 (for members).

11. **Prabhakara-vijayam** of Nandishvara—Edited by Mahamaho-padhyaya Anantakrishna Shastri Vedantavisharad and Pt. Ramanath Shastri. Rs. 2-8 ; Rs. 2 (for members).

12. **Tirthatattvam** of Raghunandana Bhattacharya—Edited by Pt. Bamacharan Kavyatirtha. As 12 ; As 10 (for members).

13. **Pavanadutam** of Dhoyi, a court poet of Lakshmanasena of Bengal—Edited by Prof. Chintaharan Chakravarti, M. A, Re 1-8 ; Re. 1-4 (for members).

14. **Nala-damayantiyam** (a new Drama) of MM. Kalipada Tarka-charya. Rs. 2-8 ; Rs. 2 (for members).

15. **Prashastapada-bhashyam**—Edited by MM. Kalipada Tarka-charya. Rs. 4 ; Rs. 3. (for members).

16. **Yatratattvam** of Raghunandana Bhāttacharya—Edited by Pt. Dwarikanath Nyayashastri. Rs. 2. ; Re. 1-8 (for members).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

17. **Rik-pratishakhyam**—Ed. by Dr. Pashupatinath Shastri, M.A., B.L., Ph.D with the assistance of Prof. Chintaharan Chakravarti, M.A. Rs. 5 ; Rs. 4 (for members).

18. **Prameyaratnavali** of Baladeva Vidyabhushan—Ed. by Prof Akshayakumar Shastri. Re. 2 8 ; Rs. 2 (for members).

19. **Chhandogyamantrabhashyam** of Gunavishnu—Ed. by Prof. Durgamohan Bhattacharya, M. A. Rs. 7-8 ; Rs. 6 (for members). [out of stock]

20. **Bhasharatnam** of Kanada Tarkavagish—Ed. by MM. Kalipada Tarkacharya. Rs. 7. ; Rs. 6 (for members).

21. **Manodutam** of Vishnudasa—Ed. by Prof. Chintaharan Chakravarti, M.A. Re. 1-4 ; Re. 1 (for members).

22. **Prasanta-ratnakaram** (a new Drama) of MM. Kalipada Tarkacharya. Rs. 2 ; Re. 1-8 (for members).

23. **Devisatakam** of Mahamahopadhyaya Krishnanath Sarvabhauma —Ed. by Pt. Janakinath Shastri. As. 12 ; As. 10 (for members).

24. **Sataranja Kutuhalam**:—Ed. by Prof Chintaharan Chakravarti Kavyatirtha M.A., As. 8

25. **Satyanubhavam**: –(a new MahaKavya) of MM. Kalipada Tarkacharya, Rs. 5 ; Rs. 4-8 (for members).

Opinions on

SATARANJAKUTUHALAM

......The work is of special interest in view of the comparative paucity of known and published literature on the subject in Sanskrit, though the game of chess is supposed to be of Indian origin......*Indian Historical Quarterly*, Vol. 26, p. 81.

......It will be helpful in studying the history of the game, especially its development through long years and different countries. Those interested in the study will be thankful to the learnel editor for bringing to light this little-known work and making it available to the general reader.—
Modern Review, July 1950. p. 74.

Printed by Bishnupada Bhattacharya M. A. Kabyatirtha. at Calcutta Oriental Press, Ltd. 9, Panchanan Ghose Lane, Calcutta and Published by the same from Sanskrit Sahitya Parishad, 17, R. G. Kar Road, Calcutta.

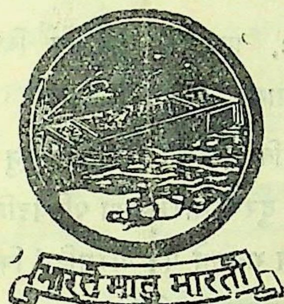
CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Reg. No. C 1073

Vol. XXXIV. No. 7.
३४श-वर्षस्य ७म संख्या

November 1951
१८७३-शकीये के मासे

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

संस्कृत-साहित्य-परिषदो मासिकं मुखपत्रम्

(Monthly Organ of the Sanskrit Sahitya Parishat, Calcutta)

सम्पादकः

महामहोपाध्याय-श्रीकालीपदतर्काचार्यः

सह-सम्पादकः

श्रीरामधनशास्त्री काव्य-व्याकरण-पुराणतीर्थः

संस्कृत-साहित्य-परिषत्
श्यामबाजार, कलिकाता।

वार्षिकमूल्यम्—रूप्यकषट्कम् ६)।
Foreign price -1

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यत्किञ्चिदावेदनम्

प्रियपाठकमहाभागाः, प्राप्तकालं किञ्चिद् विज्ञाप्यते युष्मासु, यदि सादरमिदमाकर्ण्येत, तदैवास्य साफल्यं मंस्यामहे ।

अपि नाम परिषदं प्रति प्रेमवन्तो भवन्तो ननु ? यद्येवं, तदा कथं समुपहन्यमानामप्यकाण्डे दुरवस्थाराक्षस्या परिषदमिमां प्रेयसीं नोत्सहध्वे जीवयितुम् ? जानन्त्येव भवन्तो यत् परिषदियं कियतः कालात् प्रागात्मप्रतिष्ठायै कलिकातापौरसभादत्तं किञ्चित् स्थानमधिगत्य तत्रात्मनो वासगृहं रचयितुमारभ्यापि किञ्चिन्मात्रं निर्मायैव महासमरसम्भूतदौर्मूल्यादिभिः कारणैरर्थाभावेन च महता नारब्धं समापयितुं समर्थेति ।

सेयं सम्प्रति असमाप्तं तत् समाप्तं कर्त्तुमुद्यता पुनरप्यर्थाभावेन मनोगतं कृत्यमनुष्ठातुं न शक्नोतीति अहो निन्दा, अहो त्रपा, अहो न्यक्कारः संस्कृतविद्याव्रतां सर्वेषां परिषत्प्रणयिनाम् । तदावेद्यते परिषत्प्रेयःसु युष्मासु यत्, प्रियतमामिमां परिषदं यदि प्रतिष्ठावतीं प्राणवतीञ्च द्रष्टुमिच्छथ, तदा सदयं प्रेषयत यथाशक्ति साहाय्यं वक्ष्यमाणसङ्केतेन परिषत्प्रणयिन्याः प्रासादनिर्गमधिकृत्येति ।

सङ्केतः—संस्कृत-साहित्य-परिषत्-
सम्पादकः, श्यामबाजार
कलिकाता-४

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

इयं संस्कृत-साहित्य-परिषत् प्रतिभा रवेः ।
भावालोकैर्मनः-पद्मं प्रकाशयतु धीमताम् ॥

Vol. XXXIV. No. 7. | १८७३-शकीये कार्त्तिके ३४श-वर्षस्य ७म-संख्या | November 1951.

श्रीश्रीशक्तिमङ्गलम्

कदाचित् कृष्णाङ्गी शवशिवहृदि न्यस्तचरणा
करालास्या दैत्यार्द्दनविधिपरा स्मेरनयना ।
करे वामे खड्गं रुधिरधरमुण्डञ्च दधती
वराभीतो दक्षे वितरतु महाशक्तिरभयम् ॥
शिवाभिर्घोराभिः पितृवनधरण्यां परिवृता
जपाद्यैः सन्तुष्टा सकलपुरुषार्थप्रसविनी ।
महामोहध्वान्तक्षपणनिपुणा दीप्तकरुणा
महाशक्तिः काचिद्वितरतु महाशक्तिमनिशम् ॥
पदप्रान्तालम्बिप्रचितचिकुरा घोरददशना
स्वनैर्भीमैर्भीमा दितिजरुधिरास्वादनरता ।
चतुर्बाहुः श्यामा कलिकलुषहन्त्री स्तुतिमतां
महाशक्तिः काचिज्जयति सदया भक्तिवशगा ॥
कदाचित् सिंहस्था नवतपनरक्तोज्ज्वलतनुः
करे वामे शङ्खं धनुरपि दधाना स्मितमुखी ।
तथा दक्षे चक्रं शरमितशरान् रक्तवसना
जगद्धात्री धात्री निखिलजगतामस्तु शुभदा ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कदाचित् सैवाद्या दितिजगणविद्रावणकृते
वहन्ती कौमारं वपुरभयदं सर्वजगताम् ।
सुतप्तस्वर्णाभा शिखिपरिगता कार्मुकधरा
धराक्षेमं शक्तिर्जयति विदधाना करुणया ॥
यदीयं माहात्म्यं हरिहरविरिञ्चिप्रभृतयो
न वेदास्तन्त्रं वा किमपि किल जानन्ति विशदम् ।
समग्रं विश्वं या विशति कलया शक्तिवपुषा
महाशक्तिः सेयं वितरतु महाशक्तिमनिशम् ॥
तदीयार्चाचर्चा सफलपदवीमेतु नियतं
जपस्तन्मन्त्राणां वहतु शिवराशिं तनुभृताम् ।
सदा पादे तस्या विलसतु नृणां भक्तिरनघा
निराकाराप्येषा जयति दधती मूर्त्तिमतुलाम् ॥
कृपादीपेनास्या दुरिततिमिरं यातु विलयं
महादुःखं सख्यं परिहरतु सर्वत्र तरसा
नृणामन्नं भूयाद् वसतिरपि भावश्च सुकृते
लसद्बाष्पं नेत्रं व्रजतु मरुसादृश्यमभितः ॥

मतिमञ्जरी

उपनिषन्नाम वेदान्तः। वेदस्यान्तइत्यर्थो हि वेदान्तशब्दः। वेदेनाम्नायेते कर्म च ब्रह्मविद्या च। वेदविहितकर्मानुष्ठानमादितः समुच्छिनत्ति चित्तमलम्। तत एव तदुदीरितब्रह्मविद्याधिकारः। सा चैषा ब्रह्मविद्या साक्षादेव विधत्ते परमपुरुषार्थम्। कर्म पुनः प्रथममनुष्ठितं परम्परया। मुख्यतया ब्रह्मविद्यैवोपनिषदर्थः। ततः सेयमभ्युक्तक्रमविचारेण चरमासाद्यब्रह्मविद्योपदेशकतया वेदान्तः। परमेषा न

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

केवलमुपदिशति ब्रह्मविद्यां सन्न्याससाध्यां, दिशति सा गृहस्थोचितानपि लौकिकानर्थान्, यतः कल्याणकलापसम्पत्तिर्गृहस्थानाम्। यथोक्तं तैत्तिरीयोपनिषदि—'वेदमनूच्याचार्योऽन्तेवासिनमनुशास्ति,—सत्यं वद। धर्मं चर। स्वाध्यायान्मा प्रमदः। आचार्याय प्रियं धनमाहृत्य प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सीः। सत्यान्न प्रमदितव्यम्। धर्मान्न प्रमदितव्यम्। कुशलान्न प्रमदितव्यम्। भूत्यै न प्रमदितव्यम्। स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम्। देवपितृकार्याभ्यां न प्रमदितव्यम्। मातृदेवो भव। पितृदेवो भव। आचार्यदेवो भव। अतिथिदेवो भव। यान्यनवद्यानि कर्माणि तानि सेवितव्यानि, नो इतराणि। यान्यस्माकं सुचरितानि, तानि त्वयोपास्यानि, नो इतराणि। ये के चास्मच्छ्रेयांसो ब्राह्मणाः, तेषां त्वयासनेन प्रश्वसितव्यम्। श्रद्धया देयम्। अश्रद्धया अदेयम्। श्रिया देयम्। ह्रिया देयम्। संविदा देयम्। अथ यदि ते कर्मविचिकित्सा वा वृत्तविचिकित्सा वा स्यात्, ये तत्र ब्राह्मणाः सम्मर्शिनः, युक्ता आयुक्ता अलूक्षा धर्मकामाः स्युः, यथा ते तत्र वर्त्तेरन् तथा तत्र वर्तेथाः। अथाभ्याख्यातेषु ये तत्र ब्राह्मणाः सम्मर्शिनः युक्ता आयुक्ता अलूक्षा धर्मकामाः स्युः, यथा ते तेषु वर्तेरन्, तथा तेषु वर्तेथाः। एष आदेशः। एष उपदेशः। एषा वेदोपनिषत्। एतदनुशासनम्। एवमुपासितव्यम्। एवमु चैतदुपास्यम्। इति। एवमन्यत्रान्यत्रापि वस्तूनि प्रोक्तरूपाणि नासुलभानि। परत्रेह च शर्मसन्तानमभिविन्दन्ति, ये गार्हस्थ्ये तमुपदेशमनुवर्त्तन्ते, न जातु प्रमादतो विस्मरन्ति। तदुपनिषत् सोपयोगा गृहपतीनामपि क्षेमैषिणां, न केवलं सन्न्यासमुपगतानाम्।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नवसूक्तिमालिका

विपत्तिमासाद्य न जातु धीरा
विषण्णभावं समुपाश्रयन्ते ।
विभाकरः प्रत्यहमस्तमाप्तो
न किं पुनः स्वं विभवं वृणीते ।
आलस्यदोषं परिहाय दैन्यं
विपत्तिनाशाय कुरुष्व यत्नम् ।
निश्चित्य दैवस्य विरोधिभावं
यत्ने न वैमुख्यमुपैहि धीमन् !
चक्रानुकारेण सदैव दैवं
विवर्त्तमानं कुरुते विपाकम् ।
अतीन्द्रियं तत् फलमात्रगम्यं
फलोदयात् प्राक् प्रमितं कथं स्यात् ।
दैवानुकूलं पुरुषप्रयत्नं
विना न दैवस्य फलोपलम्भः ।
निर्मन्थनाभ्यासमृते हुताशो
नैवारणेर्विन्दति सम्प्रकाशम् ।

लिङ्गार्चनतत्त्वम्

[निबन्धकः—श्रीदुर्गाप्रसन्नविद्याभूषणः]

वामाङ्के गिरिजा गले च गरलं भाले शिशुश्चन्द्रमा
गङ्गा मूर्द्धनि शोभते कटितटे शार्दूलचर्माम्बरम् ।
सर्वाङ्गे धवला विभूतिरमलो यस्योरसि व्यालराट्
सोऽयं चित्रविभूषणो विजयते श्रीशङ्करः शङ्करः ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

एतत्तु सर्वेषामेव सुविदितं यदु वेदानन्तरमेव प्राचीनता महर्षि-वाल्मीकिविरचितस्य रामायणस्येति। तत्र रामायणेऽपि उत्तराकाण्डे षट्त्रिंशतमाध्याये दृश्यते रावणकृतशिवलिङ्गार्चनम्। यथा—

यत्र यत्र च याति स्म रावणो राक्षसाधिपः।
जाम्बूनदमयं लिङ्गं तत्र तत्र स्म नीयते ॥४२॥
वालुकावेदिकामध्ये तल्लिङ्गं स्थाप्य रावणः।
अर्चयामास गन्धैश्च पुष्पैश्चामृतगन्धिभिः ॥४३॥
ततः स तं मूर्त्तिधरं वरं हरं वरप्रदं चन्द्रकिरीटिभूषणम्।
समर्चयित्वा च निशाचरो जगौ प्रसार्य हस्तान
प्रननर्त्त चाग्रतः ॥४४॥

श्रूयते च प्राचीन'महेञ्जो दारो'इत्यभिधानेऽपि स्थाने विद्यते प्रतिष्ठितं शिवलिङ्गम्। अतो न जाने कियतः कालादारभ्य प्रचलति लिङ्गार्चनं भारतस्य। दृश्यते च प्रायेण प्रतिगृहं प्रतिष्ठितं लिङ्गं तदर्चनञ्च। दृश्यते च यत्र नास्ते प्रतिष्ठितं लिङ्गं तत्रापि पार्थिवलिङ्गं वा बाण-लिङ्गं वा यजमानैः पूज्यमानम्।

भारतीयाः खल्वपास्य शिवमूर्त्तिप्रतिष्ठामपहाय च मूर्त्तिपूजनं कथं प्रतिष्ठापयन्ति लिङ्गमर्चयन्ति वा तदिति नाकिञ्चित्करा जिज्ञासा-विषयः। विरला एव जिज्ञासवोऽनुसन्धित्सवा वेति परं दुःखाकरम-स्माकम्। प्रायश एव चिराचरितप्रथामनुवर्तमाना उदासीना इव समुपासते देवदेवम्।

केचन वा कदाचिदस्मिन् लिङ्गार्चनविधौ कारणमनुसन्दधाना अस्मादृशस्यापर्यालोचितशास्त्रतात्पर्यस्यापि भट्टाचार्यस्य सविधे समुत्था-पयन्ति प्रश्नम्।

तेषामेवावबोधार्थं शास्त्रज्ञानविरहितस्यापि मे लिङ्गार्चनविषयिणी लिपिर्नतु वैदुष्यप्रकटनायेति विदांकुर्वन्तु मान्याः पण्डितमूर्द्धन्याः। क्षन्त-व्याश्च मे लिपिदोषा विद्वद्भिरिति मे मूर्ध्नि कृतो विनयाञ्जलिः।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नवास्मिन् प्रबन्धे स्वकपोलकल्पितं किमपि मया लिख्यते यथामति दृश्यते च शास्त्रप्रमाणादिकम् इत्यपि विदांकुर्वन्तु पाठकमहोदयाः ।

यच्च पूर्वमभिहितं शिवमूर्त्तिपूजनमपहाय कथं लिङ्गार्चनमाचरन्ति भारतीया इत्यत्र केचिद् विचक्षणाः—

लिङ्गशब्देन शिवमूर्त्तिरेवाभिधीयते । तथाच मेदिनी—

"लिङ्गं चिह्नेऽनुमाने च सांख्योक्तप्रकृतावपि ।
शिवमूर्त्तिविशेषे च मेहनेऽपि नपुंसक"मिति ।

अतो लिङ्गार्चनेन शिवमूर्त्तिसमर्चनमेव भवतीति नास्ति कश्चिदाक्षेपविषयः । इत्याचक्षते । केचिद् वा—

"शिवशक्त्योश्च चिह्नस्य मेलनं लिङ्गमुच्यते ।"

"तल्लिङ्गसंज्ञितं साक्षात्तेजो माहेश्वरं परम् ।
तदेव मूलप्रकृतिर्माया च गगनात्मिका ॥"

इत्यादिशास्त्रमुद्घाटयन्तो लिङ्गार्चनेन महेश्वरपूजनमेव भवतीति समर्थयन्ति लिङ्गार्चनम् ।

अपरे च विद्वांसः—

"आकाशं लिङ्गमित्याहुः पृथिवो तस्य पीठिका ।
आलयः सर्वदेवानां लयनाल्लिङ्गमुच्यते ॥"

इत्येतत् पाद्मवचनमुररीकृत्य लिङ्गार्चनप्रश्नस्य समाधानं विदधते ।

तेषामयमभिप्रायः—एतत्तु सर्वेषामेव सुविदितं यत् सन्ति खलु शिवस्य मूर्त्तिभेदा अष्टौ, तदष्टमूर्त्तिमध्ये आकाशमेका मूर्त्तिः, तदाकाशमेव लिङ्गम् । अपरा च मूर्त्तिः पृथिवी, सा तस्य लिङ्गस्य पीठिका वेदिकेत्यर्थान्तरं भवति, इत्यर्थः । तच्चाकाशाभिधानं लिङ्गं सर्वदेवानामालयो भवति । अस्मिंश्चाकाशाभिधाने लिङ्गे सर्वेषामेव लयनाल्लिङ्गमित्युच्यते इत्यर्थः ।

श्रुतिसम्मतञ्चैतत् पाद्मवचनम्—तथाच "अक्षरे परमे व्योमन्यस्मिन् देवा अधिविश्वे निषेदुः" इति श्रुत्या यद् देवानां विश्वेषाञ्च

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आलयस्थानमभिहितं तदेव व्याहरति पाद्मवचनम् आलयः सर्वदेवाना-मित्युक्त्या ।

"लयनाल्लिङ्गमुच्यते" इति पाद्मवचनांशेन यल्लयस्थानमभिहितं तदपि छान्दोग्यश्रुतिसमर्थितम् ।

तथाच छान्दोग्यश्रुति :—

सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि आकाशादेव समुत्पद्यन्ते, आकाशं प्रत्यस्तं यान्ति, आकाशो ह्येवैतेभ्यो ज्यायान् आकाशः परायणम् । इति । कं ब्रह्म खं ब्रह्मेत्यादि श्रुतिभिश्च तदेव समर्थितम् । अतो लिङ्गार्चनेन परमात्मनः परमेश्वरस्यैव समर्चनं भवतीति प्राप्तम् ।

शिवस्य स्पष्टपरमेश्वरत्वप्रतिपादिकाश्च श्रुतयः ।
यत् परं ब्रह्म स एको य एकः स रुद्रो
यो रुद्रः स ईशानः, य ईशानः स भगवान परमेश्वरः इति ।
(अथर्वशिरः ।३।)

एको हि रुद्रो न द्वितीयाय तस्थे य इमान लोकान ईशते ईशनीभिः ।
(श्वेताश्वतर —३ अः २म
(अथर्वशिर—५म मन्त्रश्च)

एतस्मिन्नाकाशे स्त्रियमाजगाम बहु शोभमानामुमां हैमवतीमिति केन-श्रुत्या च आकाशवाच्यत्वं शिवस्यैव भवतीति प्रतिपादितम् ।

भवतु वा परमेश्वरत्वं शिवस्यान्यस्य वा नास्ति तत्रास्माकं कोऽपि विसंवादविषयः, सर्वमतस्यैव श्रुतिसम्मतत्वात् ।

परमेश्वरस्तु एकोऽद्वितीयः, केवलं गुणभेदेन साधकाभिलाषतारतम्येन वा नानारूपधरः ।

तथा च श्रुतिः—"तं यथा यथोपासते तथैव भवती"ति
"तस्मै स आत्मा वृणुते तनुं स्वामिति च ।

स्मृतिश्च—"निर्गुणस्याप्रमेयस्य नीरूपस्य परात्मनः ।
साधकानां हितार्थाय ब्रह्मणो रूपकल्पना ।।" इति ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

परमपूज्यपादशङ्कराचार्यविरचितशारीरकभाष्येऽपि "स्यात् परमेश्वरस्यापि इच्छावशान्मायामयं रूपं साधकानुग्रहार्थ"मिति (ब्रह्मसूत्रे १ अ०, १ पा०, २० सू०)

अथ पुनर्योन्याकृतिवेदीयुक्त शिवलिङ्गं निर्माय यत्प्रतिष्ठीयते पूज्यते च तत् किमर्थमिति चेन् साधु पृष्टं, श्रूयतां शिवशक्त्योरभिन्नता ज्ञापनार्थं तथा शिवशक्तिभ्यामेव यावज् जगज्जीवजातोत्पत्तिज्ञापनार्थं योन्याकृतिवेदिकायुक्तं लिङ्गं निर्माय प्रतिष्ठीयते परिपूज्यते च यजमानैः। शक्तेर्जगद्योनित्वदर्शनार्थञ्च वेदिकाया योन्याकृतिनिर्मितिः।

तथाच ब्रह्मसंहितायां—

शक्तिमान् पुरुषः सोऽयं लिङ्गरूपो महेश्वरः। (ब्रह्मसं १० श्लो०)।
तल्लिङ्गं भगवाञ्छम्भुर्ज्योतीरूपः सनातनः।

या योनिः सा परा शक्तिरिति (ब्रह्मसंहिता ८म श्लोक०)। लिङ्गयोन्यात्मिका जाता माहेश्वर्य्य इमा प्रजाः। (ब्रह्मसं ९ श्लो०)।

एतदुक्तं तन्त्रान्तरेऽपि—

न चक्राङ्का न पद्माङ्का न गदाङ्का वरानने।
लिङ्गाङ्का च भगाङ्का च तस्मान्माहेश्वरी प्रजा ॥

निर्वाणतन्त्रीयतृतीयपटलेऽपि—

यो लिङ्गं परमेशानि स रुद्रः परमेश्वरः।
कुण्डली वेष्टनी तस्य सा देवी परमेश्वरी ॥

लिङ्गपुराणे सप्तदशाध्यायेऽपि—

लिङ्गवेदी महादेवी लिङ्गं साक्षान्महेश्वरः।
लयनाल्लिङ्गमित्युक्तं तत्रैव निखिलं सुराः ॥

अतएव वेदिकायुक्तं लिङ्गं निर्माय प्रतिष्ठीयते परिपूज्यते च साधकैः।

अथ शिवशक्त्योरभिन्नता-ज्ञापनार्थमिति यत् प्रागुदीरितं तत्र किं मानमिति चेत् तत्रेदमुच्यते—

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शिवशक्त्योरभिन्नताज्ञापकानि शास्त्राण्यनन्तानि । दिङ्मात्रं दर्श्यते यथा—

उमासहायं परमेश्वरं विभुं त्रिलोचनं नीलकण्ठं प्रशान्तमित्याद्याः श्रुतयः शक्तियुक्तत्वज्ञापिका ईश्वरस्य ।

तथाभिनवगुप्तकृतबोधपञ्चाशिकायां शक्तिशक्तिमतोरभिन्नताज्ञापिकोक्तिः स्पष्टैव दृश्यते । यथा—

शक्तिस्तु शक्तिमद्रूपाद् व्यतिरेकं न वाञ्छति ।
तादात्म्यमनयोर्नित्यं वह्निदाहिकयोरिव ॥

पूज्यपादशङ्कराचार्यकृतसौन्दर्यलहर्यामपि 'शिवः शक्त्या युक्तो यदि भवति शक्तः प्रभवितुं, नचेदेवं देवो न खलु कुशलः स्पन्दितुमपि ।

इममेवार्थं निर्दिशति निर्वाणतन्त्रमपि—

ईश्वरः सर्वकर्त्ता च निर्गुणस्यालयः शिवः ।
भुवनेशीं विना देवि स्पन्दितुं नैव शक्यते ॥ इति ।

वामकेश्वरतन्त्रे च—

परो हि शक्तिरहितः शक्तः कर्त्तुं न किञ्चन ।
शक्तस्तु परमेशानि शक्त्या युक्तो यदा भवेत ।
शक्त्या विना शिवे सूक्ष्मे नामधाम न विद्यते ॥ इति ।

ब्रह्मसूत्रस्य शाङ्करभाष्येऽपि—

सा च अवश्यमभ्युपगन्तव्या, अर्थवती हि सा, नहि तया विना परमेश्वरस्य स्रष्टृत्वं सिध्यति शक्तिरहितस्य प्रवृत्त्यनुपपत्तेः इति (ब्रह्मसू, १ अ०, ४ पा०, ३ सू०) ।

लिङ्गार्च्चनतन्त्रेऽपि—

शक्तिं विना महेशानि प्रेतत्वं तस्य निश्चितम् ।
शक्तिसंयोगमात्रेण कर्मकर्त्ता सदाशिवः ॥ इति ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तन्त्रान्तरे च—

न शिवेन विना शक्तिर्न शक्त्या रहितः शिवः।
शिवशक्त्योः सदाऽभेदश्चन्द्रचन्द्रिकयोरिव ॥

कौर्मे च—या सा माहेश्वरी शक्तिर्ज्ञानरूपातिलालसा।
व्योमसंज्ञा कलाकाष्ठा सेयं हैमवती मता ॥
शिवा सर्वगतानन्ता गुणातीतातिनिष्कला।
एकानेकविभागस्था ज्ञानगम्यातिनिर्मला ॥
अनन्या निष्कले तत्त्वे संस्थिता तस्य तेजसा।
स्वाभाविको च तन्मूला प्रभा भानोरिवामला।
एका माहेश्वरी शक्तिरनेकोपाधियोगतः।
परावरेण रूपेण क्रीड़ते तस्य सन्निधौ ॥
सेयं करोति सकलं तस्याः कार्यमिदं जगत्।
न कार्यं नापि करणमीश्वरस्येति सूरयः ॥

श्रुतिरपि कौर्मोक्तिमेतां समर्थयति,

'न तस्य कार्यं करणञ्च विद्यते' इत्यादिना।

न चोद्यं यदि शिवशक्त्योरभेदस्तत कथं शिवः शक्तिश्चेति पृथङ् निर्देशः ? यतो दहनस्य दाहिकाशक्तेश्चाभेदेऽपि दहनो दाहिकाशक्तिश्चेति यथा भेदनिर्देशः, यथा वा राहोस्तत्शिरसश्चाभेदेऽपि राहोः शिर इति भेदविवक्षा तथा शिवशक्त्योरभेदेऽपि शिवः शक्तिश्चेति भेदविवक्षया पृथङ् निर्देशः। वस्तुतस्त्वभेदः, अत एवोक्तं कौर्मे "अनन्या निष्कले तत्त्वे संस्थिते"त्यादि।

अथ कूर्मवचने "न कार्यं नैव करणमीश्वरस्येति सूरयः" तथा श्रुतावपि 'न तस्य कार्यं करणञ्च विद्यते' इत्युक्तं तत् कथमुपपद्यते जगत्कारणतेश्वरस्य इति चेन्मास्मैवं भ्राम्यः, यतः स्वभावतः परमेश्वरस्य निष्क्रियत्वेऽपि यदि नाम तस्मिन् सृष्ट्यादि कार्यमारोप्येत तर्ह्येव तस्य निष्क्रियत्वादिकं व्याहन्येत।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अथ यदि परमेश्वरे यस्य धर्मस्य स्थित्या सम्पद्यते सृष्ट्यादिकार्यं तमेव धर्मं शक्तित्वेनाभिदध्यास्तर्हि स्यान्निष्क्रियत्वादिकमव्याहतमेव ।

ननु शक्तिस्तु शक्तिमद्रूपाद् व्यतिरेकं न वाञ्छतीत्युक्तेः शक्तिशक्तिमतोस्तुल्यरूपतापातस्तत् कथं सेयं करोति सकलं तस्याः कार्यमिदं जगदिति कौर्मोक्तिः सङ्गच्छते, कथं वोपपद्यते सृष्ट्यादिकमिति चेत् तत्रेदं वाच्यम्—

यद्यपि शक्तिशक्तिमतोस्तुल्यरूपता तथापि शक्तिमत्तामात्रेणैव सम्भवन्ति सृष्ट्यादिकार्याणि । यथायस्कान्तमणेर्विद्यते लोहाकर्षणी शक्तिः, सा नास्माकं प्रत्यक्षसिद्धा, किन्तु लौहाकर्षणकाले तत्पूर्वकाले वा अपरिलक्षितायामपि मणेर्मणिशक्तेर्वा कस्याञ्चित् क्रियायां दृश्यते मणिसन्निहितलौहस्य मण्यभिमुखी प्रवृत्तिः ।

अत्र मणेराकर्षणशक्तिरनुमातव्या, लौहस्याग्रेसरणक्रिया तु प्रत्यक्षसिद्धा ।

इदन्त्ववश्यमेवाङ्गीकार्यं यन्मणावाकर्षणशक्तेः सत्तैव लौहाग्रसरणक्रियायाः कारणमिति ।

परन्तु अपरिलक्षितायामपि कस्याञ्चित् क्रियायामयस्कान्ते तत्र लौहाकर्षणशक्तेरवस्थित्यैव यथा दृश्यते लौहस्याग्रेसरणक्रिया, तथा अदृष्टाव्यक्तापूर्वशक्तिसम्पन्नस्य परमेश्वरस्य अदृष्टाव्यक्तपूर्वसत्तामात्रेणैव सन्निहिते जीवानामनादिसञ्चितकर्मणां भोगकाले, सम्पद्यते यथायथं सृष्ट्यादि कार्यम् ।

यथायस्कान्तसान्निध्याद् भवति निष्क्रियलौहस्याग्रेसरणक्रिया तथा शक्तिसान्निध्यादेव भवति निष्क्रियपरमेश्वरस्य सृष्ट्यादिकार्यमिति सर्वमविरुद्धम् ।

कार्यदर्शनादेव सत्तानुमातव्या शक्तेः, शक्तिसत्तामात्रेणैव परमेश्वरस्य जगत्कर्तृत्वम् ।

(क्रमशः)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वृत्तवर्त्तिका

प्रियाः पारिषदाः ! संस्कृतविद्याया दुरितोपननमेकं दुःखवृत्तं निवेद्यते। वङ्गीयसंस्कृतज्ञबुधसमाजे सुविश्रुतः पण्डितप्रवरः श्रीरामचन्द्र-शास्त्री नाम परलोकं प्रति प्रस्थितः। शास्त्रिमहोदयेन प्रतिष्ठापिना संस्कृतविद्यायास्तथा सनातनधर्मस्य समुन्नतिविधायिनो 'सनातनधर्मरक्षिणी' नाम सभा न केषां प्राच्यसंस्कृतिप्रियाणां सुविदिता। सैषा सभा प्रथमे वयसि सनातनधर्मप्रचारमुद्दिशन्ती प्रावर्त्तत। कियतः कालात् परञ्च सा संस्कृतविद्योन्नतिसाधनाय गृहीतव्रता तदुचितानानेकविधानुपायानाश्रित-वती। येषु संस्कृतविद्यार्थिनां प्रतिवर्षं परीक्षाग्रहणं, प्राचीनप्रसिद्ध-ग्रन्थनिबद्धपद्यादीनां मिथो विजिगीषया पाठव्यवस्थापनं, विजयिनामर्था-दिना सम्माननादिकञ्च विशेषतः समुल्लेखमर्हन्ति। किञ्च महामाया-मन्दिरसन्निहिते कालीघट्टनगरैकदेशे 'जातीयसंस्कृतमहाविद्यालया'ख्यया कस्यचित् संस्कृतमहाविद्यालयस्य स्थापनाय प्रयत्नपराणां तेषां शास्त्रि-महोदयानां सुमहता प्रयत्नेन कलिकातापौरसभया तेभ्यो नात्यल्पपरिमाणा भूमिः प्रदत्ता। तत्र भवननिर्माणेन महाविद्यालयप्रतिष्ठापनात् प्रागेव शास्त्रिमहोदयाः परलोकं गता इति महद् दुःखं संस्कृतविद्याप्रियाणाम्। अद्य वयं शास्त्रिमहोदयानां सौजन्यं विद्यां धर्मनिष्ठां संस्कृतविद्योन्नति-साधनप्रियतां व्याख्यानदक्षतां महान्तं कर्मोत्साहञ्च संस्मरन्तस्तत्सदृश-मन्यमसुलभं मन्यमानाः सुतरां खिद्यामहे। आशास्महे च

येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः।

तेन यायात् सतां मार्गं तेन गच्छन्न रिष्यति। इति प्राचीनवचन-प्रामाण्येन तदीयाः पुत्रादयस्तदीयमेव कर्मपथमनुसरन्तः संस्कृतविद्यायाः सनातनधर्मस्य च सुमहदुपकुर्युः। अन्ते वयं प्रार्थयामहे परलोकप्रस्थिताः शास्त्रिणः परलोके शाश्वतीं शान्तिमनुभवन्तु, तदीयावशिष्टकृत्यनिष्पादनो-चितशक्तिसम्बलनाय पुत्रादीनाशिषा वर्द्धयन्तु, शमञ्च लभतां तत्परि-जनानां गभीरशोकप्रभवो बाष्पप्रवाहः। इति।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Sanskrit Sahitya Parishat Series

(Revised up to April, 1951)

1. **Kapalakundala**—Edited by Pt. Haricharan Vidyaratna (out of Stock). Re. 1

2. **Kalitantram**—Edited by Pt. Satish Chandra Siddhanta-bhushan. Re. 1-4 ; Re. 1. (for members).

3. **Sankari-sangitam** of Jayanarayana—Edited by Pt. Dakshina-charan Bhattacharya. (out of stock.) Re. 1.

4. **Muktivadah** of Gadadhara Bhattacharya—Edited by MM. Kali-pada Tarkacharya. (Out of stock.) Rs. 5.

5. **Durgapuja-tattvam** of Raghunandana Bhattacharya—Edited by Pt. Satishchandra Siddhantabhushan. Rs. 2-8 ; Rs. 2 (for members).

6. **Pitridayita** of Aniruddha Bhatta—Edited by Pt. Dakshina charan Bhattacharya. Rs. 2-8 ; out of stock.

7. **Durgotsava-vivekah** of Shulapani—Edited by Pt. Satish chandra Siddhantabhushan. Re. 1 ; As. 12 (for members).

8. **Karakollasah** of Bharata Mallika—Edited by Pt. Janakinat Sahityashastri. As. 4.

9. **Introduction to the Rigveda of Sayanacharya**—Edited by Dr. Pashupatinath Shastri, M.A. B.L. Ph. D. Re. 1-8 ; Re. 1-4- (for members).

10. **Grahayaga-tattvam** of Raghunandana Bhattacharya—Edited by Pt. Satishchandra Siddhantabhushan. As.14; As. 10 (for members).

11. **Prabhakara-vijayam** of Nandishvara—Edited by Mahamaho-padhyaya Anantakrishna Shastri Vedantavisharad and Pt. Ramanath Shastri. Rs. 2-8 ; Rs. 2 (for members).

12. **Tirthatattvam** of Raghunandana Bhattacharya—Edited by Pt. Bamacharan Kavyatirtha. As 12 ; As 10. (for members).

13. **Pavanadutam** of Dhoyi, a court poet of Lakshmanasena of Bengal—Edited by Prof. Chintaharan Chakravarti, M. A. Re 1-8 ; Re. 1-4 (for members).

14. **Nala-damayantiyam** (a new Drama) of MM. Kalipada Tarka-charya. Rs. 2-8 ; Rs. 2 (for members).

15. **Prashastapada-bhashyam**—Edited by MM. Kalipada Tarka-charya. Rs. 4 ; Rs. 3. (for members).

16. **Yatratattvam** of Raghunandana Bhattacharya—Edited by Pt. Dwarikanath Nyayashastri. Rs. 2. ; Re. 1-8 (for members).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

17. **Rik-pratishakhyam**—Ed. by Dr. Pashupatinath Shastri, M.A., B.L., Ph.D with the assistance of Prof. Chintaharan Chakravarti, M.A. Rs. 5 ; Rs. 4 (for members).

18. **Prameyaratnavali** of Baladeva Vidyabhushan—Ed. by Prof Akshayakumar Shastri. Re. 2 8 ; Rs. 2 (for members).

19. **Chhandogyamantrabhashyam** of Gunavishnu—Ed. by Prof. Durgamohan Bhattacharya, M. A. Rs. 7-8 ; Rs. 6 (for members). [out of stock]

20. **Bhasharatnam** of Kanada Tarkavagish—Ed. by MM. Kalipada Tarkacharya. Rs. 7 ; Rs. 6 (for members).

21. **Manodutam** of Vishnudasa—Ed. by Prof. Chintaharan Chakravarti, M.A. Re. 1-4 ; Re. 1 (for members).

22. **Prasanta-ratnakaram** (a new Drama) of MM. Kalipada Tarkacharya. Rs. 2 ; Re. 1-8 (for members).

23. **Devisatakam** of Mahamahopadhyaya Krishnanath Sarvabhauma —Ed. by Pt. Janakinath Shastri. As. 12 ; As. 10 (for members).

24. **Sataranja Kutuhalam**:—Ed. by Prof Chintaharan Chakravarti Kavyatirtha M.A., As. 8

25. **Satyanubhavam**:—(a new MahaKavya) of MM. Kalipada Tarkacharya, Rs. 5 ; Rs. 4-8 (for]members).

Opinions on

SATARANJAKUTUHALAM

......The work is of special interest in view of the comparative paucity of known and published literature on the subject in Sanskrit, though the game of chess is supposed to be of Indian origin......*Indian Historical Quarterly*, Vol. 26, p. 81.

......It will be helpful in studying the history of the game, especially its development through long years and different countries. Those interested in the study will be thankful to the learnel editor for bringing to light this little-known work and making it available to the general reader.—
Modern Review, July 1950, p. 74.

Printed by Bishnupada Bhattacharya M. A. Kabyatirtha. at Calcutta Oriental Press, Ltd., 9, Panchanan Ghose Lane, Calcutta and Published by the same from Sanskrit Sahitya Parishad, 17, R. G. Kar Road, Calcutta.

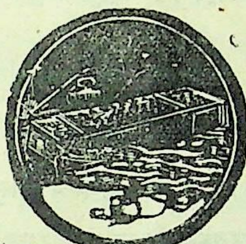
CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Reg. No. C 1073

Vol. XXXIV.
No. 8.
३४श-वर्षस्य
८म संख्या

December 1951
१८७३-शकीये
अग्रहायणे
मासे

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

संस्कृत-साहित्य-परिषदो मासिकं मुखपत्रम्

(Monthly Organ of the Sanskrit Sahitya Parishat, Calcutta)

सम्पादकः

महामहोपाध्याय-श्रीकालीपदतर्काचार्यः

सह-सम्पादकः

श्रीरामधनशास्त्री काव्य-व्याकरण-पुराणतीर्थः

संस्कृत-साहित्य-परिषत्
श्यामबाजार, कलिकाता ।

वार्षिकमूल्यम्—रूप्यकषट्कम् ६).
Foreign price -1

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यत्किञ्चिदावेदनम्

प्रियपाठकमहाभागाः, प्राप्तकालं किञ्चिद् विज्ञाप्यते युष्मासु, यदि सादरमिदमाकर्ण्यत, तदैवास्य साफल्यं मंस्यामहे ।

अपि नाम परिषदं प्रति प्रेमवन्तो भवन्तो ननु ? यद्येवं, तदा कथं समुपहन्यमानामप्यकाण्डे दुरवस्थाराक्षस्या परिषदमिमां प्रेयसीं नोत्सहध्वे जीवयितुम ? जानन्त्येव भवन्तो यत परिषदियं कियतः कालात प्रागात्म-प्रतिष्ठायै कलिकातापौरसभादत्तं किञ्चित स्थानमधिगत्य तत्रात्मनो वासगृहं रचयितुमारभ्यापि किञ्चिन्मात्रं निर्मायैव महासमरसम्भूत-दौर्मूल्यादिभिः कारणैरर्थाभावेन च महता नारब्धं समापयितुं समर्थेति ।

सेयं सम्प्रति असमाप्तं तत समाप्तं कर्त्तुमुद्यता पुनरप्यर्थाभावेन मनोगतं कृत्यमनुष्ठातुं न शक्नोतीति अहो निन्दा, अहो त्रपा, अहो न्यक्कारः संस्कृतविद्यावतां सर्वेषां परिषत्प्रणयिनाम । तदावेद्यते परिषत्प्रेयःसु युष्मासु यत, प्रियतमामिमां परिषदं यदि प्रतिष्ठावतीं प्राणवतीञ्च द्रष्टुमिच्छथ, तदा सदयं प्रेषयत यथाशक्ति साहाय्यं वक्ष्यमाणसङ्केतेन परिषत्प्रणयिन्याः प्रासादनिर्माणमधिकृत्येति ।

सङ्केतः—संस्कृत-साहित्य-परिषत्-
सम्पादकः, श्यामबाजार
कलिकाता-४

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

इयं संस्कृत-साहित्य-परिषत् प्रतिभा रवेः ।
भावालोकैर्मनः-पद्मं प्रकाशयतु धीमताम् ॥

Vol. XXXIV. No. 8. | १८७३-शकीये अग्रहायणे ३४श-वर्षस्य ८म-संख्या | December 1951.

श्रीश्रीलक्ष्मीमङ्गलम्

अलिनिलयदिनेशे क्षेमहेमन्तमासे
धरणिरमितशस्या क्षेमपूर्णा यया स्यात् ।
श्रितकमलनिवासा विश्ववन्द्यप्रकाशा
मुरहरदयिता सा स्तूयते शुभ्रहासा ॥

यदनुगमविहीना व्यर्थतामेति विद्या
जनतनुरनवद्या बुद्धिरुत्कर्षसिद्धा ।
जनगणतनुरक्षा यां विना वीतपक्षा
मुरहरदयिता सा वर्द्धतां नः स्वभासा ॥

यदुपचयविवृद्धाः शुद्धकीर्त्या समृद्धा
जगति विपुलमानं यान्ति नानानिदानम् ।
उपचितधनधान्या सर्वदेवादिमान्या
मुरहरदयिता सा वर्द्धतां नः स्वभासा ॥

सुरपतिरपि दीनो यत्कृपास्पर्शहीनो
विपुलशुचिविलीनस्तप्यते सौख्यहीनः ।
अभिमतधनधान्यावाप्तये यैव मान्या
मुरहरदयिता सा वर्द्धतां नः स्वभासा ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अलिगतरविमासे क्षेत्रवृन्देऽनुवर्षं
जनयति नवशस्यं दृष्टमत्र प्रहर्षम् ।
तदिदमखिलकाम्यं यां विना याति वाम्यं
मुरहरदयिता सा वर्द्धतां नः स्वभासा ॥
श्रयति सुजनगेहं या शुभाचारतुष्टा
परिहरति पवित्राचारहानेन रुष्टा ।
सकलकुशलहेतुः शस्यसौभाग्यसेतुः
सुरनरमहिता सा वर्द्धतां मा स्वभासा ॥
स्थितिरिह भुवि यस्या धान्यशस्ये निरूढ़ा
समुपदिशति शास्त्रं पूजनं तत्र यस्याः ।
सुविपुलधनधान्याधानहेतुः सुमान्या
तदतिरतिविभूत्या वन्द्यतां सानुगत्या ॥
विलसतु करुणास्या भारते भूरिशस्या
प्रतिहतजनदैन्यं वर्द्धतां पुण्यमन्नम् ।
भवतु बलमनल्पं सर्वसंसिद्धितल्पं
जयति कुशलमासः सर्वकल्याणवासः ॥

मतिमञ्जरी

अन्नं वै प्राणाः । तदिदं धान्यादिमूलं वा गोधूमादिमूलं वा । तस्य वयं गौरवं न जानीमः । आसन्नत्र प्राचीनाः सावधानाः । ते हि प्रतिवर्षं नवीनधान्यागममभ्यपूजयन् । धान्यतण्डुलादीनामवमानमपचितिं वा नाकुर्वन् । यथाशक्ति तद्वर्द्धनाय प्रयत्नविशेषमन्वतिष्ठन् । पर्य्युषितमपि विपर्यस्तमपि स्थौल्यादिदोषदूषितमपि निष्पन्नमन्नं नैव हेलया पर्यवर्जयन । किं बहुना तण्डुलादिनिधानस्य पात्रस्य रिक्तताया-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मुपनतायां तदिदं शून्यमित्यव्याहरन्नो वर्द्धमानतामेव तदीयां वाचा प्राचीकशन्। अन्नस्य गौरवं प्रतिपिपादयिषता प्रोक्तं मनुना,—

पूजयेदशनं नित्यमद्याच्चैतदकुत्सयन्।
दृष्ट्वा हृष्येत् प्रसीदेच्च प्रतिनन्देच्च सर्वशः॥
पूजितं ह्यशनं नित्यं बलमूर्जञ्च यच्छति।
अपूजितं तु तद्भुक्तमुभयं नाशयेदिदम्॥

उक्तमादित्यपुराणेऽपि,—अन्नं दृष्ट्वा प्रणम्यादौ प्राञ्जलिः कथयेत्ततः।
अस्माकं नित्यमस्त्वेतदिति भक्त्या स्तुवन्नमेत्॥

उपनिषदप्याह,—

अन्नाद्वै प्रजाः प्रजायन्ते याः काश्च पृथिवीं श्रिताः।
अथो अन्नेनैव जीवन्ति अथैनदपियन्त्यन्ततः।
अन्नं हि भूतानां ज्येष्ठं तस्मात् सर्वौषधमुच्यते।
सर्वं वै तेऽन्नमाप्नुवन्ति येऽन्नं ब्रह्मोपासते।
अन्नं हि भूतानां ज्येष्ठं तस्मात् सर्वौषधमुच्यते।
अन्नाद् भूतानि जायन्ते जातान्यन्नेन वर्द्धन्ते।
अद्यतेऽत्ति च भूतानि तस्मादन्नं तदुच्यते। इति

(तैत्तिरीय—२ अनुवाके)

अन्यत्र च सैव,—

'अन्नं न निन्द्यात्। तद्व्रतम्। प्राणो वा अन्नम्। शरीर-मन्नादम्। प्राणे शरीरं प्रतिष्ठितम्। शरीरे प्राणः प्रतिष्ठितः। तदे-तदन्नमन्ने प्रतिष्ठितम्। स य एतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं वेद प्रतितिष्ठति, अन्नवानन्नादो भवति। महान् भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन। महान् कीर्त्या।

अन्नं न परिचक्षीत। तद्व्रतम्। आपो वा अन्नम्। ज्योति-रन्नादम्। अप्सु ज्योतिः प्रतिष्ठितम्। ज्योतिष्यापः प्रतिष्ठिताः। तदे-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तदन्नमन्ने प्रतिष्ठितम्। स य एतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं वेद प्रतितिष्ठति, अन्नवानन्नादो भवति। महान् भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन महान् कीर्त्या। इति

अन्नस्य वर्द्धनमुपदिशन्ती सैवाह,—

'अन्नं बहु कुर्वीत। तद् व्रतम्। पृथिवी वा अन्नम् आकाशोऽन्नादः। पृथिव्यामाकाशः प्रतिष्ठितः। आकाशे पृथिवी प्रतिष्ठिता। तदेतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितम्। स य एतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं वेद प्रतितिष्ठति, अन्नवानन्नादो भवति। महान् भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन। महान् कीर्त्या। इति।

नैतत् केवलमात्मार्थमेव, किन्तु परार्थमपि। नत एवास्य समपेक्षिता भृशं वृद्धिः।' परस्मै तदन्नप्रतिपादने च महदेव हितं सम्पद्यते कर्तुः। तदेतदभ्युक्तमुपनिषदा,—

'न कञ्चन वसतौ प्रत्याचक्षीत। तद् व्रतम्। तस्माद् यया कया च विधया बह्वन्नं प्राप्नुयात्। अराध्यस्मा अन्नमित्याचक्षते। एतद् वै मुखतोऽन्नं राद्धम्। मुखतोऽस्मा अन्नं राध्यते। एतद्वै मध्यतोऽन्नं राद्धम्। मध्यतोऽस्मा अन्नं राध्यते। एतद्वा अन्ततोऽन्नं राद्धम्। अन्ततोऽस्मा अन्नं राध्यते'। इति

दृश्यन्ते तावदन्यत्रान्यत्रापि संख्यातीतानि तद्गौरवपिशुनानि प्रवचनानि; येषु तदीयं गौरवं सम्यक्तया समभिव्यक्तं भवति। अद्यतनास्तु मूढास्तदिदं गौरवमजानन्तः प्रतिपदं खिद्यन्ते। न जाने सैषा प्राचीना तद्गौरवप्रेक्षा कदा पुनरात्मानं लब्ध्वा सर्वस्यास्य जगतो महद्धितं विदध्यात्।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नवसूक्तिमालिका

ईर्ष्यां जहीहि न तया भवितोन्नतिस्ते
दुःखं हि केवलमवाप्स्यसि लाममुञ्चन ।
सर्वेश्वरो न हि भवानत एव लोके
लोकस्त्वदुन्नततरो न कदाप्यलभ्यः ॥
स्वापेक्षया गुणगणैरधिकं प्रपश्यन्
तत्साम्यलाभविषये कुरु सुप्रयत्नम् ।
एवं कृते कियदनन्तरमेव हि त्वं
तत्साम्यतस्तमधिकं नहि वीक्षितासे ॥
ईर्ष्या ददाति हृदि दुःखतमां जानानां
पापे प्रवर्तयति लाघवमादधाति ।
सैषा शरीरमपि शोषयति प्रकामं
तस्मादिमां परिहरन्नव भूरिभव्यम् ॥

लिङ्गार्चनतत्त्वम्

(पूर्वतोऽनुवृत्तम्)

[निबन्धकः—श्रीदुर्गाप्रसन्नविद्याभूषणः]

न च विहाय शक्तिं जातु तिष्ठति विविक्तः परमेश्वरः, नो वा परिहाय परमेश्वरं कदाचिच्छक्तिः, अनयोरविनाभावसम्बन्धात । इति सुस्थितं शक्तिशक्तिमतोरनन्यत्वम् ।

ननु भवतु नाम शक्तिशक्तिमतोरनन्यत्वं, शिवस्य लिङ्गमयत्वं कथमिति चेत—श्रूयतां,—लिङ्गपुराणे सप्तदशाध्याये परमेश्वरस्य लिङ्गमूर्त्या

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रादुर्भावकथा वर्त्तते। तामेव कथामन्तरान्तरा पुराणश्लोकान उद्धृत्य संक्षेपेण प्रदर्शयामि निजभाषया। यथा—

पुरा खलु भगवति नारायणे सह प्रकृत्या स्वसृष्टानन्तजलधिजलमधिशयाने तन्नाभिकमलादुद्भूते च कमलासने ब्रह्मणि, स जातमात्र एव ब्रह्मा—कोऽहं ? कस्मादागतः ? किं कार्यम् ? केनोत्पादितः, कस्याहमात्मजः ? इत्येवं संशयानो निजकारणकमलस्य कर्णिकायां दले नाले च दीर्घकालं भ्राम्यन् श्रान्तः क्लान्तो विषण्णश्चाभवत, श्रान्तं क्लान्तं विषीदन्तञ्च तं विज्ञाय भगवान विष्णुस्तमब्रवीत, भोस्त्वं प्रकृत्या समुत्पादितोऽसि।

निशम्यैतद् विष्णुवचनं स ब्रह्मा,—ब्रूहि कस्त्वं ? कस्ते जनकः ? इति व्याहृत्य विष्णुं कराभ्यामुद्धृत्य प्रहर्त्तुमारेभे।

तथा प्रहृतश्च तेन, पुनरप्याह भगवाननन्तजलधिजलमधिशयानो नारायणः, भोस्त्वं खलु जनितासि प्रकृत्या। अहन्तु प्रवर्त्तकः प्रकृत्याः, सर्ववित् सर्वकर्त्ता जगदीश्वरोऽस्मीति तद्वचनमाकर्ण्य ब्रह्माप्याह, किमात्थ ? जगदीश्वरस्त्वम् ? अहो अहमेवास्मि जगदीश्वरः स्वयम्भूः, इत्थमारब्धोऽनयोः परस्परं विवादः, क्रमेण च स रूपान्तरपरिणतो बभूव।

एतस्मिन्नन्तरे तयोर्विवादशमनार्थं प्रबोधार्थञ्च ब्रह्मविष्णवोः पुरस्तेजोमयं लिङ्गमेकं प्रादुरभवत्। तथाच पुराणश्लोकाः—

एतस्मिन्नन्तरे लिङ्गं प्रादुर्भूतं तयोः पुरः।
विवादशमनार्थञ्च प्रबोधार्थं हि भास्वरम्॥
ज्वालामालासहस्राढ्यं कालानलशतोपमम्।
क्षयवृद्धिविनिर्मुक्तमादिमध्यान्तवर्ज्जितम्॥
अनौपम्यमनिर्द्देश्यमव्यक्तं विश्वसम्भवम्।
तस्य ज्वालासहस्रेण मोहितो भगवान् हरिः॥
मोहितं वेधसं प्राह किमर्थं स्पर्द्धसे मुधा।
आगतोऽत्र तृतीयोऽपि तिष्ठतां युद्धमावयोः॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कुत एवात्र सम्भूतं परोक्षा वोऽग्निसम्भवम् ।
अधो गमिष्याम्यनलस्तम्भस्यानुपमस्य च ॥
भवानूर्द्ध्वं प्रयत्नेन गन्तुमर्हति सत्वरम् ।
हंसरूपं त्वया धार्यं वाराहश्च मया पुनः ॥

इत्युक्त्वा विष्णुर्वराहरूपं ब्रह्मा च हंसरूपमास्थाय यथोक्तं कृतवन्तौ, किन्तु वर्षसहस्रं यतमानोऽपि विष्णुस्तस्य मूलं नासादयत, ब्रह्मापि तावत्कालमेव तदन्तान्वेषणाय ऊर्द्ध्वमन्विष्यन नालोकयदन्तम्। ततः शम्भुमायामोहितौ तौ श्रान्तौ परं निर्वेदमापन्नौ तस्मिन लिङ्गे ॐम् ॐम् इति नादमाकर्ण्य किमिति द्रष्टुमुत्सुकौ शब्दस्थले शुद्धस्फटिकसङ्काशं शिवमालोक्य तं तुष्टुवतुः। तयोः स्तवेन प्रतीतो भगवान महेश्वरस्तस्मिन् लिङ्गे स्वरूपमास्थाय प्रहसन्नब्रवीत,—हे विष्णो, त्वं मे वामाङ्गात् सम्भूतोऽसि मन्मायामोहितस्तद्वृत्तं विस्मृतवानसि। भो ब्रह्मन, त्वमपि मे दक्षिणादङ्गात समुद्भूतः किन्तु तद्वृत्तं विस्मृतवानसि मन्मायया।

त्यज्यतामुभाभ्यामेव युवाभ्यां मोहजनितोऽयं विरोधः। अन्यच्च—

प्रलयस्थितिसर्गाणां कर्त्ता त्वं धरणीपते ।
वत्स वत्स ! हरे ! विश्वं पालयैतच्चराचरम् ॥
त्रिधा भिन्नोऽह्यहं विष्णो ब्रह्मविष्णुशिवाख्यया ।
सर्गरक्षालयगुणैर्निष्कलः परमेश्वरः ॥
सम्मोहं त्यज भो विष्णो पालयैनं पितामहम् ।
पाद्मे भविष्यति सुतः कल्पे तव पितामहः ॥
तदा द्रक्ष्यसि माञ्चैव सोऽपि द्रक्ष्यति पद्मजः ।
एवमुक्त्वा स भगवांस्तत्रैवान्तरधीयत ॥
तदा प्रभृति लोकेषु लिङ्गार्चा सुप्रतिष्ठिता ।
लिङ्गवेदी महादेवो लिङ्गं साक्षान्महेश्वरः ।
लयनाल्लिङ्गमित्युक्तं तत्रैव निखिलं सुराः ॥ इति ।

अत एव लिङ्गमयत्वमीश्वरस्येति वेदितव्यं जिज्ञासुभिः ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शिवपुराणीयद्वितीयाध्यायेऽपि लिङ्गोत्पत्तिकथा लिङ्गपुराणानुरूपैव। केवलं लिङ्गपूजनविषये यस्तावद् विशेषः स एव दर्श्यते। तथाच शिवपुराणे शिववाक्यम्—

"इत्येतद् वचनं श्रुत्वा प्रसन्नो भगवान् हरः।
उवाच हरये तत्र शृणुष्वावहितो हरे।
इदं लिङ्गं सदा पूज्यं ध्यानञ्चैतादृशं मम।
इदानीं दृश्यते यद्वत्तथा कार्यं त्वया सदा।
पूजितो लिङ्गरूपेऽस्मिन् प्रसन्नो विविधं फलम्।
दास्यामि सर्वलोकेभ्यो मनोऽभीष्टान्यनेकशः॥ इति।

यत्तु केनचिदुक्तं शिवमूर्त्तिपूजनमपहाय कथं शिवलिङ्गपूजनमिति, तत्रेदमुच्यते—

'इदं लिङ्गं सदा पूज्यमि'त्यादिशिवपुराणीयशिववचनेन वीरमित्रोदयधृतस्कन्दपुराणीयशिववाक्येन च शिवलिङ्ग एव शिवपूजा कर्त्तव्या न, तु प्रतिमायाम्। तथाच वीरमित्रोदयधृतस्कन्दपुराणीयशिववाक्यम्—

न तुष्याम्यर्च्चितोऽर्च्चायां पुष्पधूपनिवेदनैः।
लिङ्गेऽर्च्चिते तथात्यर्थं परं तुष्यामि पार्वति॥ इति।

अर्च्चायां प्रतिमायामित्यर्थः। प्रतिमायां शिवपूजने न खलु तुष्यति भगवान् सदाशिवः। लिङ्गे पूजने तु तस्य परमपरितोष इति तु वचनार्थः।

शिवपुराणे च—

"पूजितो लिङ्गरूपेऽस्मिन् प्रसन्नो विविधं फलम्।
दास्यामि सर्वलोकेभ्यो मनोऽभीष्टान्यनेकशः॥"

इति शिववाक्यमनुसरन्त एव भारतीया लिङ्गं प्रतिष्ठापयन्ति समर्च्चयन्ति चेति विदितमस्तु जिज्ञासुमहोदयानाम्।

अतएव लिङ्गप्रतिष्ठा लिङ्गपूजनञ्च प्रचलति भारते वर्षे साधकानामद्यापि।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

लिङ्गार्चनतन्त्रे लिङ्गपूजाया अकरणे दोषश्रुतिरपि दृश्यते। यथा—

विना लिङ्गार्चनं यस्य कालो गच्छति नित्यशः।
महाहानिर्भवेत्तस्य दुर्गतिश्च दुरात्मनः॥

अस्माच्च दोषश्रवणात् लिङ्ग एव पूज्यते शिवः। प्रशंसा च दृश्यते लिङ्गार्चनस्य तत्रैव—

एकतः सर्वदानानि व्रतानि विविधानि च।
तीर्थानि नियमा यज्ञा लिङ्गाराधनमेकतः॥
न लिङ्गाराधनादन्यत् पुरा वेदे चतुर्ष्वपि।
विद्यते सर्वशास्त्राणामेष एव सुनिश्चितः॥
भुक्तिमुक्तिप्रदं लिङ्गं विविधापन्निवारणम्।
पूजयित्वा नरो नित्यं शिवसायुज्यमाप्नुयात्॥
सर्वमन्यत् परित्यज्य क्रियाजालमशेषतः।
भक्त्या परमया विद्वाँल्लिङ्गमेकं प्रपूजयेत्॥
अनेकजन्मसाहस्रं भ्राम्यमाणश्च योनिषु।
कः समाप्नोति वै मुक्तिं विना लिङ्गार्चनं नरः॥ इति।

नच लिङ्गार्चनेऽस्ति शाक्तवैष्णवादीनां कश्चिद् भेदः, सर्वेषामेवावश्यकर्त्तव्यत्वाल्लिङ्गार्चनस्य। तथा च तत्रैव लिङ्गार्चनतन्त्रे—

शाक्तो वा वैष्णवो वापि शैवो वा परमेश्वरि।
आदौ लिङ्गं समभ्यर्च्य विल्वपत्रैर्वरानने।
पश्चादन्यं महेशानि शिवं प्रार्थ्य प्रपूजयेत्॥

एतल्लिङ्गार्चनवचनानुगतमेव दृश्यतेऽद्यापि वैष्णवानामपि स्वेष्टदेवपूजनात् पूर्वं लिङ्गार्चनम्।

अथ कस्यां तिथौ श्रीभगवान् सदाशिवो लिङ्गरूपेणाविरासीदित्यत्र किमस्ति किमपि प्रमाणमिति चेदोमिति ब्रूमः।

अस्ति खल्वीशानसंहितायां श्रीशिवलिङ्गप्रादुर्भावकालनिर्देशः। तथाच

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

माघे कृष्णचतुर्द्दश्यामादिदेवो महानिशि ।
शिवलिङ्गतयोद्भूतः कोटिसूर्यसमप्रभः ॥

अतएव भगवतः श्रीकृष्णस्य प्रादुर्भावदिवसे जन्माष्टमीव्रतमिव श्रीशिवस्यापि लिङ्गरूपतया प्रादुर्भावदिवसे चान्द्रमाघकृष्णचतुर्दश्यां श्रीश्रीशिवरात्रिव्रतम् ।

अनुष्ठीयते च व्रतमेतन्निर्विशेषं सर्व्वसम्प्रदायैः । ननु शिवलिङ्गस्य या योन्याकृतिर्वेदिका सा कथमुत्तरस्यां वर्त्तते ? बाणलिङ्गादीनामपि पृथङ्निर्मिता वेदिका कथमुत्तरस्यां स्थाप्यते ? सत्यं

रात्रावुदङ्मुखः कुर्याद्देवकार्यं सदैव हि ।
शिवार्च्चनं सदाप्येवं शुचिः कुर्यादुदङ्मुखः ॥

इति गौतमवचनादुदङ्मुखो यजमानः शिवमर्च्चयेत । शिवदक्षिणभागे यजमानः शिवोदग्भागे च वर्त्तते शक्तिः, सा च योन्याकारा वेदिका ।

तथाचाह रुद्रयामले—

'न प्राचीमग्रतः शम्भोर्नोदीचीं शक्तिसंस्थिताम्' । इति ।

'या योनिः सा परा शक्ति'रिति च ब्रह्मसंहितायाम् ।

शिवधर्म्मे च 'लिङ्गवेदी भवेद् देवी'ति ।

लिङ्गपुराणेऽपि 'लिङ्गवेदी महादेवो'ति । अतो 'नोदीचीं शक्तिसंस्थिता'मिति रुद्रयामलोक्तेरुदीच्यामेव स्थाप्यते वेदिका, न तु दक्षिणस्यां यजमानाभिमुखीति । विश्वमातृयोनित्वाद्वेति विदांकुर्वन्तु जिज्ञासुमहोदयाः ।

केचिद् वा लिङ्गार्चनमिदं पाश्चात्यदेशादस्मद्देशे प्रचलितमासीदिति व्याहरन्ति, तन्न समीचीनं पाश्चात्यानामभ्युदयात् प्रागपि रामायणादौ लिङ्गार्चनदर्शनात् । परन्त्वस्मद्देशादेव पाश्चात्ये लिङ्गार्चनप्रथा प्रचलिता समभवदिति वक्तव्यमस्माभिरित्यलं बहुप्रलपितेन प्रबन्धकलेवरवर्द्धनेन वा । इति शम् ।

योऽसावचिन्त्यविभवो भगवान् महेशस्तस्यार्चने कथमहं विवृणोमि तत्त्वम् ।
मूढो विवेकरहितस्तदिहेश्वरो मे वाचालतां बलवतीं कृपया क्षमेत ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वेदान्तानुभूति-कारिका

[निबन्धकः—श्रीकालीकुमारमिश्र-काव्यवेदान्ततीर्थ एम् एः]

अज्ञानां वेदनायावपुरपि सवपुर्ज्ञायते मायया यत्
यस्मिंश्चाभासमानौ विषयविषयिणौ चिज्जड़ौ विश्वरूपौ ।
साकारं यन्न सत्यं भवभयशमनं त्वेकमेवाद्वितीयम
देवादीनां यदर्च्यं पदमभयमजं चिन्मयं तन्नमामि ॥१॥
सर्वास्थानं भवदपि पदं यत्त्वनाधारमेकं
वह्व्प्येकं सगुणमगुणं वा शरीरं शरीरे ।
भावाभावौ गमयति गुणौ यत् सदेकं विरुद्धौ
सत्यत्वेन ध्रुवमिह भवेज्ज्ञानमात्रं तथा तत् ॥२॥
पूर्णं तद्धि स्वयमुदयते नो भवेत् कर्त्तृजन्यम्
यस्माद्भातं निखिलभुवनं तद्धियोन्मेषयेत् कः ।
तद्बोधे वै विमतिजननात् वादिनां दृष्टिभेदात
साक्षिज्ञानस्फुरितमनु तत् प्रोच्यतेऽतः सुधीभ्यः ॥३॥
चैतन्यं यद्रविरिव समं द्योतते यन्न कर्त्तृ
शुद्धं पूर्णं परमधिकृतश्चोच्यते तद्धि साक्षि ।
तज्ज्ञानं वै बलवदसमं स्याद्विरोधेन नोचेद्
युक्त्या तस्मादपरविमतिश्चागमैः खण्डनीया ॥४॥
प्रत्यक्षेण ग्रहणविषयान् केवलं वै प्रमेयान्
ये मन्यन्ते ननु कथमिहाकार एवात्महीनः ।
यः प्रत्यक्षं खलु तदधिकं नेन्द्रियैः संगृहीतम
सीमाबद्धं सकलकरणं किं स्वरूपं मृषा स्यात ॥५॥
कार्यद्रव्यं भुवनमखिलं दृश्यरूपेण वेद्यम
मायासृष्टं किमपि न भवेदिन्द्रियं यत प्रमाणम् ।
स्थूलज्ञानं ननु मुनिजनाः क्लेशजातं तदाहुः
चित्तारामं कथमपि यतः साधु नाप्नोति जीवः ॥६॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रत्यक्षेण स्फुरति न मतौ कृत्स्नशब्दप्रमाणम्
निर्दिष्टत्वात्तदधिकुरुते नैव विश्वं समग्रम् ।
प्रत्येत्यन्यत्तु तदतिशयं द्रव्यमस्तीति सर्वः
प्रत्यक्षज्ञोविरमतु ततः सत्यतत्त्वानुभूतेः ॥७॥
कार्यं दृष्ट्वानुमितिकुशलाः कर्त्तृदेवं विदन्ति
विस्मृत्येशं तमपि जटिले ये यतन्ते वितर्के ।
लिङ्गाभावात् परमपुरुषो हेतुभिर्नानुमेयः
तत्त्वं मुक्त्वा वचनरचना निष्फला तार्किकाणाम् ॥८॥

(क्रमशः)

वृत्तवर्त्तिका

श्रीमन्तः पारिषदाः ! वृत्तमिदं महतो दुःखस्य, यदावेद्यते । वङ्गेषु प्रसिद्धायां टाकीनगर्यां कृतवसतयः पण्डितप्रवराः श्रीमदिन्दीवरकृष्ण-विद्याभूषण-भट्टाचार्याः सुदीर्घमायुः समुपभुज्य सुतरां वृद्धे वयसि स्वकर्मार्जितं परलोकं गताः । विद्याभूषणमहोदयाः सुचिरं शास्त्रनिष्ठाः स्वधर्मनिष्ठाश्च पण्डिता आसन् । तेषामसाधारणी कवित्वशक्तिरासीत । विद्योदयाख्य-सुप्रसिद्ध-प्राचीनसंस्कृतपत्रादिषु तदीयकवित्वशक्तिप्रभवाणि वस्तूनि प्रभूतानि सन्दृश्यन्ते । धर्मशास्त्रेऽपि तेषां परं वैदुष्यमासीत । तादृशाः शास्त्रनिष्ठा धर्मानुगताः कवित्वशक्तिशालिनश्च प्रशस्ताः पण्डिताः प्रायेण दुर्लभा एव । तेषां रिक्तं पदमन्येनारिक्तं भवितेति न शक्यं सम्भावयितुम् । त एते प्राचीनपथादर्शभूता यावत् यावत् परलोकं गच्छन्ति तावत्तावदेव महती क्षतिः सम्पद्यते संस्कृतविद्यायाः सनातन-धर्मस्य च भारते वर्षे । परमपरिहार्य एष कालनियमानुपाती विपत्पातः । तदस्तु परलोकमुपेतानां तेषां शाश्वती शान्तिः शान्तिश्च शुचस्तद्बान्धवानाम् ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Sanskrit Sahitya Parishat Series

(Revised up to April, 1951)

1. **Kapalakundala**—Edited by Pt. Haricharan Vidyaratna (out of Stock). Re. 1

2. **Kalitantram**—Edited by Pt. Satish Chandra Siddhantabhushan. Re. 1-4 ; Re. 1. (for members).

3. **Sankari-sangitam** of Jayanarayana—Edited by Pt. Dakshinacharan Bhattacharya. (out of stock.) Re. 1.

4. **Muktivadah** of Gadadhara Bhattacharya—Edited by MM. Kalipada Tarkacharya. (Out of stock.) Rs. 5.

5. **Durgapuja-tattvam** of Raghunandana Bhattacharya—Edited by Pt. Satishchandra Siddhantabhushan. Rs. 2-8 ; Rs. 2 (for members).

6. **Pitridayita** of Aniruddha Bhatta—Edited by Pt. Dakshina charan Bhattacharya. Rs. 2-8 ; out of stock.

7. **Durgotsava-vivekah** of Shulapani—Edited by Pt. Satish chandra Siddhantabhushan. Re. 1 ; As. 12 (for members).

8. **Karakollasah** of Bharata Mallika—Edited by Pt. Janakinat Sahityashastri. As. 4.

9. **Introduction to the Rigveda of Sayanacharya**—Edited by Dr. Pashupatinath Shastri, M.A. B.L. Ph. D. Re. 1-8 ; Re. 1-4- (for members).

10. **Grahayaga-tattvam** of Raghunandana Bhattacharya—Edited by Pt. Satishchandra Siddhantabhushan. As.14 ; As. 10 (for members).

11. **Prabhakara-vijayam** of Nandishvara—Edited by Mahamahopadhyaya Anantakrishna Shastri Vedantavisharad and Pt. Ramanath Shastri. Rs. 2-8 ; Rs. 2 (for members).

12. **Tirthatattvam** of Raghunandana Bhattacharya—Edited by Pt. Bamacharan Kavyatirtha. As 12 ; As 10. (for members).

13. **Pavanadutam** of Dhoyi, a court pcet of Lakshmanasena of Bengal—Edited by Prof. Chintaharan Chakravarti, M. A. Re 1-8 ; Re. 1-4 (for members).

14. **Nala-damayantiyam** (a new Drama) of MM. Kalipada Tarkacharya. Rs. 2-8 ; Rs. 2 (for members).

15. **Prashastapada-bhashyam**—Edited by MM. Kalipada Tarkacharya. Rs. 4 ; Rs. 3. (for members).

16. **Yatratattvam** of Raghunandana Bhāttacharya—Edited by Pt. Dwarikanath Nyayashastri. Rs. 2. ; Re. 1-8 (for members).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

17. **Rik pratishakhyam**—Ed. by Dr. Pashupatinath Shastri, M.A., B.L., Ph.D with the assistance of Prof. Chintaharan Chakravarti, M.A. Rs. 5 ; Rs. 4 (for members).

18. **Prameyaratnavali** of Baladeva Vidyabhushan—Ed. by Prof Akshayakumar Shastri. Re. 2 8 ; Rs. 2 (for members).

19. **Chhandogyamantrabhashyam** of Gunavishnu—Ed. by Prof. Durgamohan Bhattacharya, M. A. Rs. 7-8 ; Rs. 6 (for members). [out of stock]

20. **Bhasharatnam** of Kanada Tarkavagish—Ed. by MM. Kalipada Tarkacharya. Rs. 7. ; Rs. 6 (for members).

21. **Manodutam** of Vishnudasa—Ed. by Prof. Chintaharan Chakravarti, M.A. Re. 1-4 ; Re. 1 (for members).

22. **Prasanta-ratnakaram** (a new Drama) of MM. Kalipada Tarkacharya. Rs. 2 ; Re. 1-8 (for members).

23. **Devisatakam** of Mahamahopadhyaya Krishnanath Sarvabhauma —Ed. by Pt. Janakinath Shastri. As. 12 ; As. 10 (for members).

24. **Sataranja Kutuhalam**:—Ed. by Prof Chintaharan Chakravarti Kavyatirtha M.A., As. 8

25. **Satyanubhavam**:—(a new MahaKavya) of MM. Kalipada Tarkacharya, Rs. 5 ; Rs. 4-8 (for members).

Opinions on

SATARANJAKUTUHALAM

......The work is of special interest in view of the comparative paucity of known and published literature on the subject in Sanskrit, though the game of chess is supposed to be of Indian origin......*Indian Historical Quarterly*, Vol. 26, p. 81.

......It will be helpful in studying the history of the game, especially its development through long years and different countries. Those interested in the study will be thankful to the learnel editor for bringing to light this little-known work and making it available to the general reader.—

Modern Review, July 1950, p. 74.

Printed by Bishnupada Bhattacharya M. A. Kabyatirtha. at Calcutta Oriental Press, Ltd., 9, Panchanan Ghose Lane, Calcutta and Published by the same from Sanskrit Sahitya Parishad, 17, R. G. Kar Road, Calcutta.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Reg. No. C 1073

Vol. XXXIII. January 1951

No. 9. १८७२-शकीये

३३श-वर्षस्य पौषे

९म-संख्या मासे

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

संस्कृत-साहित्य-परिषदो मासिकं मुखपत्रम्

(Monthly Organ of the Sanskrit Sahitya Parishat, Calcutta)

सम्पादकः

महामहोपाध्याय-श्रीकालीपदतर्काचार्यः

सह-सम्पादकः

श्रीरामधनशास्त्री काव्य-व्याकरण-पुराणतीर्थः

संस्कृत-साहित्य-परिषत्,
श्यामबाजार, कलिकाता।

वार्षिकमूल्यम्—रूप्यकषट्कम् ६)।
Foreign price—14s.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यत्किञ्चिदावेदनम्

प्रियपाठकमहाभागाः, प्राप्तकालं किञ्चिद् विज्ञाप्यते युष्मासु, यदि सादरमिदमाकर्ण्यत, तदैवास्य साफल्यं मंस्यामहे।

अपि नाम परिषदं प्रति प्रेमवन्तो भवन्तो ननु? यद्येवं, तदा कथं समुपहन्यमानामप्यकाण्डे दुरवस्थाराक्षस्या परिषदमिमां प्रेयसीं नोत्सहध्वे जीवयितुम्? जानन्त्येव भवन्तो यत् परिषदियं कियतः कालात् प्रागात्म-प्रतिष्ठायै कलिकातापौरसभादत्तं किञ्चित् स्थानमधिगत्य तत्रात्मनो वासगृहं रचयितुमारभ्यापि किञ्चिन्मात्रं निर्मायैव महासमरसम्भूत-दौर्मूल्यादिभिः कारणैरर्थाभावेन च महता नारब्धं समापयितुं समर्थेति।

सेयं सम्प्रति असमाप्तं तत् समाप्तं कर्त्तुमुद्यता पुनरप्यर्थाभावेन मनो-गतं कृत्यमनुष्ठातुं न शक्नोतीति अहो निन्दा, अहो त्रपा, अहो न्यक्कारः संस्कृतविद्यावतां सर्वेषां परिषत्प्रणयिनाम्। तदावेद्यते परिषत्प्रेयःसु युष्मासु यत्, प्रियतमामिमां परिषदं यदि प्रतिष्ठावतीं प्राणवतीञ्च द्रष्टुमिच्छथ, तदा सदयं प्रेषयत यथाशक्ति साहाय्यं वक्ष्यमाणसङ्केतेन परिषत्प्रणयिन्याः प्रासादनिर्माणमधिकृत्येति।

सङ्केतः—संस्कृत-साहित्य-परिषत्-
सम्पादकः, श्यामवाजार
कलिकाता-४

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

इयं संस्कृत-साहित्य-परिषत् प्रतिभा रवेः ।
भावालोकैर्मनः-पद्मं प्रकाशयतु धीमताम् ॥

Vol. XXXIII. No. 9. | १८७२-शकीये पौषे ३३श-वर्षस्य ९म-संख्या | January 1951.

पौषमङ्गलम्

वर्षादुत्तरमागतः सुखमयो लोके गृहस्थप्रियः
पौषः पोषकरः सुशस्यकलितः कल्याणमुल्लासयन् ।
सम्प्राप्ता परिपक्वशस्यनिवहं दृष्ट्वा गृहस्थावली
सौभाग्यं मनुते फलैरनुगतं मासेष्वयं भूतिमान् ॥

बाह्येन शैत्येन विधूयमानः
कौक्षं हुताशं समवाप तापः ।
नवीनशस्यप्रभवाणि तस्मात
खाद्यानि नाना न रुजे नराणाम् ॥

संक्रान्तिरस्मात् परमौत्तरायणी
यस्यां भवत्युत्तमपिष्टकोत्सवः ।
गृहे गृहे यत्र कुलाङ्गनागणः
करोति नानाविधपिष्टकावलीम् ॥

बालाः प्रहृष्यन्ति तथैव वृद्धा
निमन्त्रितो नन्दति बन्धुवर्गः ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

गन्धः प्रसर्पन्नभितः प्रमोदी
चित्तं समाकर्षति मानवानाम् ॥
तामेव पौषोत्थविनोदधारां
संलक्ष्य लोके प्रथितः प्रवादः ।
कस्यापि भाग्यादिह पौषमासः
कस्यापि वा दीव्यति सर्वनाशः ॥
एवं चिरं सन्तु गृहस्थगेहे
भोज्यानि वस्तूनि सुखप्रदानि ।
मा भूत कदाचित तदभावदुःखं
स्वर्गायतां भूमिरियं समग्रा ॥

मासप्रकृतिः

यस्य चान्द्रमासस्य प्रायेण पुष्यानक्षत्रयुतपूर्णिमायामन्तो दृश्यते स चान्द्रपौष इत्याख्यायते। सूर्यस्य धनूराशिस्थितिकाल एव तस्य सम्भवात् स कालः सौरपौषसंज्ञयापि अभिधीयते। अस्मिन मासे जातकर्मादिसंङ्कल्पवाक्येषु 'पौषे मासि धनूराशिस्थे भास्करे' इत्येवं मास-समुल्लेखः कार्यः। अस्मिन् मासि नियमेन श्रीश्रीलक्ष्मीपूजनं कर्त्तव्यं गृहस्थैः। अत्र च सौरपौषस्य चतुर्थदिवसे अखण्डदानं द्वादशीव्रतं षोड़शे दिवसे पूपाष्टकाश्राद्धम् एकोनत्रिंशद्दिवसे दधिसंक्रान्तिव्रतञ्च सम्पद्येरन्। अष्टमे दिवसे गोस्वामिसिद्धान्तानुसारेण कात्यायनीव्रत-समापनम्। नवमे दिने दिनवृद्धिमहोत्सवः। द्वादशे दिवसे गौड़ीय-वैष्णवमठप्रतिष्ठापकानां श्रीभक्तिसिद्धान्तसरस्वतीगोस्वामिनां तिरोभाव-महोत्सवः। पञ्चदशे दिवसे श्रीश्रीरामकृष्णपरमहंसदेवपत्न्याः श्रीश्रीसारदादेव्याः श्रीमातेति प्रसिद्धाया जन्मतिथिमहोत्सवः। षोड़शे

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दिवसे इङ्गराजीयवर्षारम्भः। विंशदिवसे श्रीमहेशपण्डितस्य तथा श्रीमदुद्धारणदत्तस्य तिरोभावोत्सवः। एकविंशाहे श्रीपुरुषोत्तमठाकुरस्य तथा द्वाविंशाहे श्रीमाधवाचार्यगोस्वामिनस्तिरोभावमहोत्सवः। पञ्चविंशाहे श्रीजीवगोस्वामिनः आविर्भावमहोत्सवः। एकोनत्रिंशे दिवसे सूर्यस्य मकरराशिसंक्रमादुत्तरायणसंक्रान्तिः। तस्मिन् दिने 'मेहार'-कालीभवने सर्वानन्दमठाख्ये श्रीश्रीसर्वानन्दठाकुरस्य स्मृतिमहोत्सवः श्रीजयदेवगोस्वामिनस्तिरोभावमहोत्सवश्च। श्रीश्रीगङ्गाया आविर्भावमुपलक्ष्य सागरसङ्गमे स्नानम्। आद्यापीठे दक्षिणेश्वरवर्तिनि सिद्धोत्सवश्च। अस्मिन्नुत्तरायणसंक्रान्तिदिवसे गृहस्थगृहेषु नानाविधपूषादिखाद्यप्रबन्धो भवति।

अस्मिन् मासे जातो जनः पितृवित्तहीनो मन्त्रकुशलो विधिज्ञश्च भवति। अत्र मासे विवाह-गृहारम्भ-गृहप्रवेशादिकृत्यानि निषिद्धानि। अत्र कर्कटतुलाकुम्भमीनराशिजातानां त्रयोदशदिनात् परञ्च मेषकर्कटसिंहतुलावृश्चिककुम्भमीनराशिषु जातानां रविशुद्धिः। मेषमिथुनसिंहतुलामकरराशिजातानां गुरुशुद्धिः।

अत्र जाठरो वह्निः प्रबलो भवति। अत एव यथासम्भवघृतादिपुष्टिकरद्रव्यभक्षणं योग्यम्। आतपसेवनादिकमप्यत्र कर्तव्यम्।

मतिमञ्जरी

१

पौषे मासि नियमेन प्रतीच्यप्रवर्त्तितजानुयारीमासप्रारम्भादिसमन्वयादत्रैव सुचिरात् प्रभृति खृष्टधर्मावलम्बिनां दिनवृद्धिमहोत्सवो दृश्यते, श्रूयते च परम्परया। दिनवृद्धिरियं यद्यपि कृत्यविधानेषु सर्वेषामेवोपकुरुते तथापि भारतीयैरन्यैश्च नानुष्ठीयते तदधीनो महोत्सवः किन्तु केवलं खृष्टधर्मावलम्बिभिरेवेत्यत्र को नाम कारणविशेष इति सावधानं चिन्त-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नीयम्। अत्र वयं विचारयामः,—प्रतीच्यप्रदेशः सुतरां कर्मप्रवणः, प्रशस्तः कर्मकालश्च दिवस एव, न विभावरी। अतः कर्मकालस्य यावदेव वृद्धिस्तावदेव तत्रत्यानामानन्दः। खृष्टधर्मावलम्बिनामेव स देशः प्रभव इति खृष्टधर्मावलम्बिनामेवायं दिनवृद्धिमहोत्सवः प्रवृत्तः। किञ्च न केवलं दिनवृद्धिमधिकृत्यैव महोत्सवोऽयं प्रवर्तते, किन्तु प्रतीच्यप्रदेशीयप्रधानतमधर्मप्रवर्तकस्य महामहिम्नः खृष्टस्य जन्मदिनमेव प्राधान्येन समधिकृत्येति। तदत्र तेषामेव प्रतीच्यदेशप्रभवाणां खृष्टधर्मावलम्बिनामयमुत्सवः प्रधानतयानुष्ठेय इति। वस्तुतस्तु दिनवृद्धिसमारम्भमधिकृत्य कर्तव्यः किलास्माभिरपि महोत्सवः। कर्मप्रियाणां नितरामभ्युदयमाकाङ्क्षतां निशापेक्षया दिवसस्यैव कृत्येषु विशेषोपयोगात्। किञ्च प्रकाशमयावस्था काम्यतमा सर्वेषाम्। अनिष्टमन्धतमसं सर्वस्य। तत्र हि सत्स्वपि लोचनेषु नावलोक्यन्ते दृश्यतत्त्वानि। तत एव यदा प्रकाशमयं दिनं वृद्धिं लब्धुमारभते, युज्यत एव तत्र महानुत्सव इत्यत्र किं वा बहु वक्तव्यम्। परं न वयं तथा कर्मनिष्ठा, नापि प्रकाशमयावस्थायामेकान्तानुरागिणो, विरागवन्तश्च तिमिरसङ्घाते। तत एव तादृशमुत्सवं न बहुमन्यामहे। विदधातु भावपरावृत्तिमस्माकं भगवान् भूतभावनः सानुकम्पः। प्रवर्ततामस्मासु प्रभूतहितयोगः। इदमत्र विशेषेण समालोचनीयं यत् दिनवृद्धिमहोत्सवस्यास्य वृद्धिस्तु सुदूरापेता, यथापूर्वं रक्षणविधावपि नानुकूल्यमनुष्ठितं स्वतन्त्रराष्ट्राधिकारेण, यतः तदवसरे कृतमवकाशलाघवं कृत्यव्यवस्थालयादीनाम्। तदत्र देशजनताया दृष्टिमाकर्षामः।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

छन्दोगक्रियासारः

(पूर्वानुवृत्तः)

[निबन्धकः—श्रीरमणीकान्तसिद्धान्तरत्नः]

तेषां लोकः स्वधा नमो यज्ञो देवेषु कल्पताम्। ॐ ये समानाः समनसः जीवा जीवेषु मामकाः। तेषां श्रीर्मयि कल्पतामस्मिन लोके शतं समाः" इति मन्त्राभ्यां प्रत्येकं पितामहादिपात्रेषु सिञ्चेत। (२) ततः प्रथमं पितामहपात्रे प्रपितामहपात्रसंस्रवं मिश्रयित्वा पश्चाद् वृद्धप्रपितामहपात्रस्थसंस्रवं मिश्रयेत। ततः पितामहपात्रं स्ववामे भूमौ ॐ "शुद्धन्तां लोकाः पितृसदनाः पितृसदनमसि, पितृभ्यः स्थानमसि" इत्यनेन न्युब्जं कुर्य्यात् (४) ततो दैवे प्राङ्मुखत्वादिना देवब्राह्मणाय तूष्णीमुदकं दत्त्वा 'विष्णुरोम् विश्वेदेवा असावेतत्ते यवोदकं स्वाहा' इत्यनेन अनिषिद्धपात्रे दद्यात। ततः पितृपक्षे दक्षिणामुखत्वादिना ब्राह्मणेभ्यतूष्णीमुदकं दत्त्वा विष्णुरोम् अमुकगोत्र पितामहामुकदेवशर्म्मन् अमुकगोत्र प्रपितामहामुकदेवशर्म्मन् अमुकगोत्र वृद्धप्रपितामहामुकदेवशर्म्मन असावेतत्ते तिलोदकं ये चात्र त्वामनु यां श्च त्वमनु तस्मै ते स्वधा' इत्यनेनानिषिद्धपात्रे दद्यात। ततो जलं स्पृष्ट्वा प्रेतब्राह्मणाय तूष्णीमुदकं दत्त्वा 'विष्णुरोम् अमुकगोत्र प्रेतामुकदेवशर्म्मन असावेतत्ते तिलोदकं स्वधा' इत्यनेन पात्रे दद्यात। ततो दैवादिक्रमेण उक्तरीत्या तिलोदकवद् गन्धोदकमपि दातव्यम्। अभिलापवाक्ये तिलोदकस्थाने गन्धोदकं प्रयोक्तव्यमिति विशेषः। ततो दैवे प्राङ्मुखत्वादिना 'विष्णुरोम् विश्वेदेवा असावेतानि ते गन्धपुष्पधूपदीपाच्छादनानि स्वाहा' इत्युतसृज्य प्रत्येकं गन्धादीन् ब्राह्मणाय अमन्त्रकं प्रतिपादयेत्।

---

(२) "प्रेतपात्र' पितृपात्रेष्वासिञ्चति,—ये समानाः पितरो यमराज्ये। तेषां लोकः स्वधा नमो यज्ञो देवेषु कल्पताम्। ये समानाः समनसो जीवा जीवेषु मामकाः। तेषां श्रीर्मयि कल्पतामस्मिन् लोके शतं समाः"। इति १६ श्राद्धसूत्रम्।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ततः पितृपक्षे दक्षिणामुखत्वादिना 'अमुकगोत्र पितामहामुकदेवशर्म्मन् अमुकगोत्र प्रपितामहामुकदेवशर्म्मन् अमुकगोत्र वृद्धप्रपितामहामुकदेव-शर्म्मन असावेतानि ते गन्धपुष्पधूपदीपाच्छादनानि ये चात्र त्वामनु यांश्च त्वमनु तस्मै ते स्वधा' इत्युत्सृज्य प्रत्येकं गन्धादीन अमन्त्रकं ब्राह्मणेभ्यः प्रतिपादयेत्। (प्रथमं गन्धान् प्रतिपाद्य पश्चात् पुष्पादयः प्रतिपादयितव्या इति)। ततः प्रेतपक्षे गन्धादीनादाय विष्णुरोम् अमुकगोत्र प्रेतामुकदेव-शर्म्मन्नसावेतानि ते गन्धपुष्पधूपदीपाच्छादनानि स्वधा' इत्युत्सृज्य प्रेत-ब्राह्मणाय तथैव गन्धादीन प्रतिपादयेत। ततो दैवादिक्रमेण ब्राह्मणाग्रस्थितं कुशादिकमपनीय दैवे ऐशानीमारभ्य जलधारया दक्षिणावर्त्तेन प्रागग्र-चतुष्कोणमण्डलं कृत्वा पित्र्ये नैर्ऋतीमारभ्य वामावर्त्तेन जलधारया दक्षिणाग्रं चतुष्कोणमण्डलं कृत्वा प्रेतपक्षेऽपि तथैव मण्डलं कुर्य्यात। तत्र तत्र भोजनपात्राणि पातयेत्। (क्रमशः)

नवसूक्तिमालिका

कदापि कैश्चित् सविधे शिशूनां न दुर्वचः किञ्चन भाषणीयम्।
शिक्षा यथा दुर्वचसां न तेषां पित्रादिरेषां चरिते नियन्ता॥
बाल्ये प्रपश्यन्ति यदेव बालाः शृण्वन्ति वा यादृशवाक्यजातम्।
तद्गोचरा एव भवन्ति तेषां संस्कारधाराः सुदृढप्रसाराः॥
सुकोमलं चित्तपदं शिशूनां यथैपणं वर्त्तयितुं सुशक्यम्।
बाल्यात परं कोमलतापयाने नैवान्यथा भावमुपैति चेतः॥
बाल्ये ततो लोकगणस्य शिक्षा शास्त्रोपदिष्टा शुभसिद्धिहेतोः।
मेधा प्रशस्ता प्रतिभाति बाल्ये यया चिरं चित्तगतं समस्तम्॥
ये बालभावस्य तथा प्रभावं स्वकृत्यकाले न विचारयन्ति।
तेषां सुता दुष्कृतलग्नचित्ताः काले विषादाय भवे भवन्ति॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

श्रीभरतसेन-विरचितं

सुखलेखनम्

[श्रीरामधनशास्त्रिणा टिप्पण्यादिभिरुपस्कृतम्]

श्रीकृष्णाय नमः ॥

[ग्रन्थकृतो मङ्गलाचरणम्]

सविद्युच्छारदाम्भोद-प्रभाभाजं धृताद्रिजम् ।
शम्भुं प्रणम्य भरतः कुरुते सुखलेखनम् ॥१॥

[ग्रन्थारम्भप्रयोजनम्]

यत्नेनाल्पेन विज्ञातुं षत्वादीच्छति[1] यो जनः ।
तस्य मानसमानन्दमुत्पादयतु मत्कृति[ः] ॥२॥

[षत्व-विधिः]

(१)इचो रेफात् ककाराच्च सः कृतः साद्विवर्जितः ।
अपदान्ते व्रजेत् षत्वं रामेषु वार्षु वक्ष्यति ॥३॥

---

१ । "नामिकरपरप्रत्ययविकारागमस्थः सिः षन्नुविसर्जनीयषान्तरोऽपि" [चतुष्टये कारकप्र०, सू० २५३] इति शर्ववर्माचार्याणां "क्विलात् कृतोऽसात् सः षोऽदान्ते नुव्यन्तरेऽपि शासवसघससाढ़ाश्च" [अजन्तपु०, सू० १११] इति च वोपदेवानां षत्वविधायकसूत्रम् । एतद्धि षत्वसाधारणम् । विशेषस्तु यथास्थानमुन्नेयः ।

---

1 Ms. ०न्ति

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विष्णुसात(१) [का]द्पि प्राङ्षु यवलाश्चेति केचन ।
तुरङ्गमयूषु वृक्षवृषु सुवल्ष्वि[1]त्येवमादयः(२) ॥४॥

अनुस्वारविसर्गाभ्यां व्यवधानेऽपि षेण[2] च ।
यथा सर्पींषि सर्पि[:]षु पेपेष्षि[3](३)न तु पुंस्विह(४) ॥५॥

१। षत्वविधायकसूत्रे "असादि"ति निर्देशाद् वोपदेवमतेऽत्र षत्वाभावः स्पष्टः। "सात्पदाद्योः" [अ० ८। पा० ४। सू० १११] इति पुनः पाणिनिः। "न सात्कुसुरधूसरादिषु" [षत्वप्र०, सू०, ४१] इति चाह श्रीपतिः।

२। कातन्त्रमते 'तुरङ्गमयूषु' इत्याद्युदाहरणं सूत्रप्राप्तमेव। यदुक्तं "नामिकरपरे"त्यादिसूत्रव्याख्यानावसरे सुषेणेन "ननु पञ्चमीनिर्देशेनैव सिध्यति, किं परग्रहणेन ? सत्यं, परग्रहणमधिकद्योतनार्थं, तेन ककारेण कवर्गत्वं रेफेण चान्तस्थोपलक्ष्यते। यथा प्राङ्षु, हल्षु" [चतुष्टये कारकप्र०, सू० २५३] इति। श्रीपतिः पुनरत्र "तद्वत् खङन्तस्थाभ्यः" [षत्वप्र० सू० २] इति पृथक् सूत्रं चकार। दुर्गादासोऽपि [अजन्तपु०, सू० १११] एवमेवोदाजहार।

३। दुर्गादासेनापीह तोतोष्षि पेपेष्षि [अजन्तपु०, सू० १११] इत्युदाहृतम्।

४। अत्र "नुरिह नुरणयमादावित्यादिना विहितो नुरणेव, न त्वनुस्वारः। अन्यथा 'पुंसु' इत्यादावपि षत्वापत्तेः" [अजन्तपु०, सू० १११] इत्याह दुर्गादासः।

1 Ms. तुरङ्गमयषु वृचवषु सुवल ष्वि०

2 Ms. सेन 3 Ms. पेपेष्वि

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

घसिशासिवसीनाञ्च जक्षुः शिष्टं यथोषितम्(१)।
स्तौतेरेव सनः[1] षत्वे तुष्टूषति सुसूषति(२) ॥६॥

सह-स्विद-स्वदान् त्यक्त्वा ञेः परे विहिते सनि।
यथा सुष्वापयिषति(३) सिसाहयिषतीह न (४) ॥७॥

तादितद्धितयुक्तश्च[2] ह्रस्वात् सर्पिष्टरं यथा।
सर्पिष्ट्वमथ[3] सर्पिष्ठा दीर्घायुष्ट्व[4] चतुष्टयम् ॥८॥

१। "शासिवसिघसीनां च" [अ० ८। पा० ३। सू० ६०] इति पाणिनिः। वोपदेवमते सूत्रे [अजन्तपु०, सू० १११] "शासादेश्च" इति निर्देशात् षत्वसिद्धिः। अत एवोक्तं दुर्गादासेन [अजन्तपु०, सू० १११] "शास्वस्घसां पृथग् ग्रहणाद् अकृतोऽपि सकारः क्विलात् परः षः स्यात्। यथा—शिष्टः, उषितः, जक्षतुः" इति।

२। "स्तौतिण्योरेव षण्यभ्यासाद् यथा स्यादन्यस्य मा भूत्। सिसिक्षति, सुसूषति" [अ० ८। पा० ३। सू० ६१] इति जयादित्यः। "ण्यन्त-स्तौतिभिन्नत्वान्मूलधातोर्न षत्वम्। एवं सुसूषतीत्यादि" [सनन्तप्र०, सू० ८१६] इति च दुर्गादासः।

३। ञि ष्वप् शये इति हि ष्वप्धातुर्ण्यन्तः। ण्यन्तत्वादत्र षत्वप्राप्तिः।

४। अत्र निषेधविधौ "सः स्विदिस्वदिसहीनां च" [अ० ८। पा० ३। सू० ६२] इति पाणिनिः। "इनि स्विदिस्वदिसहां सनि" [षत्वप्र०, सू० ५१] इति श्रीपतिः। "ञिस्त्वोः खेः सः षः षण्यस्वित्सदसहः" [सनन्तप्र०, सू० ८१६] इति च वोपदेवः।

---

1 Ms. ०रेव षनः
2 Ms. ०तद्धिततस्त्वे श्चि
3 Ms. ०ष्टमञ्च
4 Ms. दीर्घायुष्टं

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दीर्घायुष्टो[ऽ]पि (१) दीर्घात्तु गीस्तरा गीस्त्व[मि]त्यपि[1](२) ।
न त्यादेस्तु यथा दद्युस्त[रां] भिन्द्यु[2]स्तमामिति(३) ॥९॥
भीरो[ः] समासे स्थानस्य भीरुष्ठानं[3](४)स्तुतोऽग्नितः ।
सोमस्याग्नीपरस्याग्निष्टुदग्नीषोमकावपि(५) ॥१०॥

१। "ह्रस्वात्तादौ तद्धिते" [अ०८। पा०३। सू०१०१] इति पाणिनिः। तत्र "तादौ" इत्यस्य व्याख्यायां 'तर-तम-तय-त्व-तल्-तस्-त्यप् एतानि" इत्याह जयादित्यः। "ह्रस्वात्तादौ तद्धिते नाम्नः" [षत्वप्र०, सू० २२] इति च श्रीपतिः।

२। अत एवाह जयादित्यः "ह्रस्वादिति किं गीस्तरा धूस्तरा" [अ० ८। पा० ३। सू० १०१] इति। श्रीपतिरपि "ह्रस्वादि"त्यस्य व्यावृत्तिपक्षे "गीस्त्वम्" [षत्वप्र०, सू० २२] इत्युदाजहार।

३। "तिङन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। भिन्द्युस्तराम्, छिन्द्युस्तराम्" इति जयादित्यः [अ० ८। पा० ३। सू० १०१]। श्रीपतिनापि "कुर्य्युस्तरां, ददुस्तराम्" इत्युदाहृतम् [षत्वप्र०, सू० २२]।

४। "भीरोः स्थानम्" [अ० ८। पा० ३। सू० ८१] इति पाणिनिः। "भीरोः स्थानस्य" [षत्वप्र०, सू० ४] इति श्रीपतिः। "अग्नयङ्गुलिभीरुभ्यः स्तुत्सङ्गस्थानानां से" [अजन्तपु०, सू० १११] इति च वोपदेवः। निषेधपक्षे च "भीरु स्थानं पश्य" इत्युदाहृतं दुर्गादासेन।

५। अत्र "अग्नेःस्तुत्स्तोमसोमाः" [अ० ८। पा० ३। सू० ८२] इति पाणिनिः। "अग्नेः स्तुतः" तथा "दीर्घात् सोमस्य" [षत्वप्र०, सू० ५-६] इति श्रीपतिः। "अग्न्यङ्गुली"त्यादि तथा "र्घान्तादग्नेः परस्य सोमस्य सः षः स्यात् समासे" [अजन्तपु०, सू० १११] इति चाह दुर्गादासः।

(क्रमशः)

---

1 Ms. गीस्त इत्यपि 2 Ms. भिद्यु० 3 Ms. भीरोष्ठानं

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ग्रन्थसमालोचनम्

चतुःश्लोकीभागवतम् ।—पाश्चात्त्यवैद्यविद्यायामनवद्यविद्योतेन विपश्चित्-प्रवीणेन श्रीयुक्तहरप्रसन्नभट्टाचार्यमहोदयेन स्वकृतसंस्कृतभाषामयसुगमा-न्वयमुखव्याख्या--वङ्गभाषामयमूलानुवादवङ्गभाषामयविश्वनाथचक्रवर्तिटीका-व्याख्यानादिभिरलङ्कृत्य सुसम्पादितं कलिकातास्थश्यामवाजारान्तर्गत-कृष्ण-रामवसुवर्त्मस्थैकादशसंख्यकभवनाद् ग्रन्थसम्पादकेनैव प्रकाशितं चतुः-श्लोकीभागवतं निपुणमवलोकितमस्माभिः । भगवान पद्मनाभः श्रीनारायणः समग्रश्रीमद्भागवततत्त्वसारं चतुर्भिः श्लोकैः पितामहसमीपे प्रोवाच । तदिदं श्लोकचतुष्टयं श्रीमद्भागवतस्य द्वितीयस्कन्धे नवमाध्याये समुप-लभ्यते । यथा—

अहमेवासमेवाग्रे नान्यद् यत् सदसत परम् ।
पश्चादहं यदेतच्च योऽवशिष्येत सोऽस्म्यहम् ॥

इत्यादि । तत एव श्रीमद्भागवतस्य चतुःश्लोकीभागवतमिति संज्ञा । तदेतत सम्पादकेन भट्टाचार्यमहोदयेनापि समुट्टङ्कितं वङ्गभाषामयग्रन्थ-भूमिकायाम् । समग्रं भागवतञ्च निरुक्तचतुःश्लोक्या एव भाष्यभूतम । तस्य श्रीमद्भागवतस्य अष्टमाध्याये राजा परीक्षिद् भगवन्तं शुकदेवं प्रति कतिपयप्रश्नानकरोद् भगवत्तत्त्वमधिकृत्य, नवमाध्याये च तेषामेव प्रश्नानां स्फुटमुत्तरं प्रवर्त्तयामास श्रीशुकदेवः । सम्पादकः श्रीभट्टाचार्य-महोदयस्तदध्यायद्वयं टीकानुवादादिभिः सुसंस्कृत्य विपश्चितां भगवत्तत्त्वं विविदिषतां तथा भागवतभक्तिपूतचेतसां परीक्षणाय सन्तोषणाय विशेष-विज्ञानाय च सादरमुपायनीचकार ।

अत्र हि श्रीमता भट्टाचार्येण श्लोकानामन्वयमुखव्याख्याविधौ श्लोकस्थ-पदानां सम्यक् प्रतिसंस्कारेण स्फुटमर्थानां प्रकटनात कौशलं सुविशाल-मात्मनः प्रत्यपादि । विश्वनाथकृतटीकायाः प्रतिपदं वङ्गभाषामयसमार्थक-वाक्यप्रयोगादिना विशेषविवरणोपन्यासेन प्रदर्शितमसाधारणं पाण्डित्यम् ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विशेषतश्च विश्वनाथटीकामनुसृत्य पृथक्तया वङ्गभाषामयसुविस्तृतस्फुट-व्याख्यानोपन्यासेन न केवलं दर्शितमात्मनो दर्शनशास्त्रादिषु परं प्रावीण्यं किन्तु विलक्षणभक्तिशालित्वमपि। तद् व्याख्यानमालोचयतां समुपजातेन महता तत्त्वविज्ञानेन विलीयते चैत्तं मालिन्यं, दीप्यते निर्मला भगवद्भक्तिः, सहैव च परमानन्दः। वयमेतावत्कालं श्रीमतो भट्टाचार्यस्य वैद्यकविद्यया जनिमतां बाह्यरोगनिवर्त्तन एव महत् सामर्थ्यं प्रति विश्वस्ताः साम्प्रतमनेन तात्त्विकग्रन्थस्य सुसंस्कृतस्य प्रकाशनेन नितरामान्तररोगनिवर्त्तनेऽपि दृष्टसामर्थ्याः परं विस्मिता आस्महे।

श्रीमतो भट्टाचार्यस्य तातपादाः पण्डितप्रकाण्डा जगच्चन्द्रशिरोरत्न-महोदयाः पितृव्यपादाश्च पण्डितकुलललामभूता महामहोपाध्यायदुर्गाचरण-सांख्यवेदान्ततीर्थमहोदयाः। तदेवं प्रशस्ताभिजनस्यास्य नितरामनुरूप एव तादृशः समुत्कर्षः। तदस्य ग्रन्थस्य भूयसा प्रचारेण जगतः प्रभूतं कल्याणं कामयामहे समाशास्महे च श्रीमतो भट्टाचार्यस्य तादृशग्रन्थान्तर-सम्पादने तत्प्रचारणे च महान्तं समुत्साहम्।

वृत्तवर्त्तिका

कलिकाता-चूणापुकुरस्थितश्रीगीतासभाया श्रीमद्भगवद्गीताया विश्व-रूपदर्शनस्य दशानां श्लोकानां मिथो विजिगीषया पाठः सुनिष्पन्नः। परीक्षकाणां विचारेण बहुषु पाठकेषु श्रीकुलदाप्रसादरायो नाम कलिकाता-राष्ट्रीयसंस्कृतमहाविद्यालयस्य विद्यार्थी प्रथमस्थानमधिकृत्य पुरस्कारभाग् जातः। श्रीमतस्तस्य पाठ्यविषये संस्कारदाढ्यं वर्णानामुच्चारणप्रभृतयो वाचनशैली च सुतरां परीक्षकैः प्रशस्ततया समुदघोष्यन्त।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Sanskrit Sahitya Parishat Series

(Revised up to April, 1951)

1. **Kapalakundala**—Edited by Pt. Haricharan Vidyaratna (out of Stock). Re. 1

2. **Kalitantram**—Edited by Pt. Satish Chandra Siddhanta-bhushan. Re. 1-4 ; Re. I. (for members).

3. **Sankari-sangitam** of Jayanarayana—Edited by Pt. Dakshina-charan Bhattacharya. (out of stock.) Re. 1.

4. **Muktivadah** of Gadadhara Bhattacharya—Edited by MM.Kali-pada Tarkacharya. (Out of stock.) Rs. 5.

5. **Durgapuja-tattvam** of Raghunandana Bhattacharya—Edited by Pt. Satishchandra Siddhantabhushan. Rs. 2-8 ; Rs. 2 (for members).

6. **Pitridayita** of Aniruddha Bhatta—Edited by Pt. Dakshina charan Bhattacharya. Rs. 2-8 ; out of stock.

7. **Durgotsava-vivekah** of Shulapani—Edited by Pt. Satish chandra Siddhantabhushan. Re. 1 ; As. 12 (for members).

8. **Karakollasah** of Bharata Mallika—Edited by Pt. Janakinat Sahityashastri. As. 4.

9. **Introduction to the Rigveda of Sayanacharya**—Edited by Dr. Pashupatinath Shastri, M.A. B.L. Ph. D. Re. 1-8 ; Re. 1-4- (for members).

10. **Grahayaga-tattvam** of Raghunandana Bhattacharya—Edited by Pt. Satishchandra Siddhantabhushan. As.14; As. 10 (for members).

11. **Prabhakara-vijayam** of Nandishvara—Edited by Mahamaho-padhyaya Anantakrishna Shastri Vedantavisharad and Pt. Ramanath Shastri. Rs. 2-8 ; Rs. 2 (for members).

12. **Tirthatattvam** of Raghunandana Bhattacharya—Edited by Pt. Bamacharan Kavyatirtha. As 12 ; As 10. (for members).

13. **Pavanadutam** of Dhoyi, a court poet of Lakshmanasena of Bengal—Edited by Prof. Chintaharan Chakravarti, M. A. Re 1-8 ; Re. 1-4 (for members).

14. **Nala-damayantiyam** (a new Drama) of MM. Kalipada Tarka-charya. Rs. 2-8 ; Rs. 2 (for members).

15. **Prashastapada-bhashyam**—Edited by MM. Kalipada Tarka-charya. Rs. 4 ; Rs. 3. (for members).

16. **Yatratattvam** of Raghunandana Bhāttacharya—Edited by Pt. Dwarikanath Nyayashastri. Rs. 2. ; Re. 1-8 (for members).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

17. **Rik-pratishakhyam**—Ed. by Dr. Pashupatinath Shastri, M.A., B.L., Ph.D with the assistance of Prof. Chintaharan Chakravarti, M.A. Rs. 5 ; Rs. 4 (for members).

18. **Prameyaratnavali** of Baladeva Vidyabhushan—Ed. by Prof Akshayakumar Shastri. Re. 2 8 ; Rs. 2 (for members).

19. **Chhandogyamantrabhashyam** of Gunavishnu—Ed. by Prof. Durgamohan Bhattacharya, M. A. Rs. 7-8 ; Rs. 6 (for members). [out of stock]

20. **Bhasharatnam** of Kanada Tarkavagish—Ed. by MM. Kalipada Tarkacharya. Rs. 7. ; Rs. 6 (for members).

21. **Manodutam** of Vishnudasa—Ed. by Prof. Chintaharan Chakravarti, M.A. Re. 1-4 ; Re. 1 (for members).

22. **Prasanta-ratnakaram** (a new Drama) of MM. Kalipada Tarkacharya. Rs. 2 ; Re. 1-8 (for members).

23. **Devisatakam** of Mahamahopadhyaya Krishnanath Sarvabhauma —Ed. by Pt. Janakinath Shastri. As. 12 ; As. 10 (for members).

24. **Sataranja Kutuhalam**:—Ed. by Prof Chintaharan Chakravarti Kavyatirtha M.A., As. 8

25. **Satyanubhavam**:—(a new MahaKavya) of MM. Kalipada Tarkacharya, Rs. 5 ; Rs. 4-8 (for members).

Opinions on

SATARANJAKUTUHALAM

......The work is of special interest in view of the comparative paucity of known and published literature on the subject in Sanskrit, though the game of chess is supposed to be of Indian origin......*Indian Historical Quarterly*, Vol. 26, p. 81.

......It will be helpful in studying the history of the game, especially its development through long years and different countries. Those interested in the study will be thankful to the learnel editor for bringing to light this little-known work and making it available to the general reader.—
Modern Review, July 1950, p. 74.

Printed by Bishnupada Bhattacharya M. A. Kabyatirtha. at Calcutta Oriental Press, Ltd., 9, Panchanan Ghose Lane, Calcutta and Published by the same from Sanskrit Sahitya Parishad, 17, R. G. Kar Road, Calcutta,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Reg. No. C 1073

Vol. XXXIII. February 1951

No. 10. १८७२-शकीये

३३श-वर्षस्य माघे

१०म-संख्या मासे

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

संस्कृत-साहित्य-परिषदो मासिकं मुखपत्रम्

(Monthly Organ of the Sanskrit Sahitya Parishat, Calcutta)

सम्पादकः

महामहोपाध्याय-श्रीकालीपदतर्काचार्यः

सह-सम्पादकः

श्रीरामधनशास्त्री काव्य-व्याकरण-पुराणतीर्थः

संस्कृत-साहित्य-परिषत्, वार्षिकमूल्यम्—रूप्यकषट्कम् ६)।

श्यामबाजार, कलिकाता । Foreign price—14s.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यत्किञ्चिदावेदनम्

प्रियपाठकमहाभागाः, प्राप्तकालं किञ्चिद् विज्ञाप्यते युष्मासु, यदि सादरमिदमाकर्ण्येत, तदैवास्य साफल्यं मंस्यामहे।

अपि नाम परिषदं प्रति प्रेमवन्तो भवन्तो ननु ? यद्येवं, तदा कथं समुपहन्यमानामप्यकाण्डे दुरवस्थाराक्षस्या परिषदमिमां प्रेयसीं नोत्सहध्वे जीवयितुम् ? जानन्त्येव भवन्तो यत् परिषदियं कियतः कालात् प्रागात्मप्रतिष्ठायै कलिकातापौरसभादत्तं किञ्चित् स्थानमधिगत्य तत्रात्मनो वासगृहं रचयितुमारभ्यापि किञ्चिन्मात्रं निर्मायैव महासमरसम्भूतदौर्मूल्यादिभिः कारणैरर्थाभावेन च महता नारब्धं समापयितुं समर्थेति।

सेयं सम्प्रति असमाप्तं तत् समाप्तं कर्त्तुमुद्यता पुनरप्यर्थाभावेन मनोगतं कृत्यमनुष्ठातुं न शक्नोतीति अहो निन्दा, अहो त्रपा, अहो न्यक्कारः संस्कृतविद्यावतां सर्वेषां परिषत्प्रणयिनाम्। तदावेद्यते परिषत्प्रेयःसु युष्मासु यत्, प्रियतमामिमां परिषदं यदि प्रतिष्ठावतीं प्राणवतीञ्च द्रष्टुमिच्छथ, तदा सदयं प्रेषयत यथाशक्ति साहाय्यं वक्ष्यमाणसङ्केतेन परिषत्प्रणयिन्या सादप्रानिर्माणमधिकृत्येति।

सङ्केतः—संस्कृत-साहित्य-परिषत्-
सम्पादकः, श्यामवाजार
कलिकाता-४

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

इयं संस्कृत-साहित्य-परिषत् प्रतिभा रवेः ।
भावालोकैर्मनः-पद्मं प्रकाशयतु धीमताम् ॥

Vol. XXXIII. No. 10. | १८७२-शकीये माघे ३३श-वर्षस्य १०म-संख्या | February 1951.

श्रीश्रीवाणीमङ्गलम्

सालङ्कारपदा रसाहितमदा दीव्यद्गुणा शोभना
वन्द्या शुद्धसुवर्णसङ्गतिमती योग्या सदर्थान्वये ।
साकाङ्क्षा प्रियवृत्तिरुत्तमबहुच्छन्दा विचित्रक्रमा
सान्निध्येन सरस्वती दिशतु नो ज्ञानं मुदे सर्वदा ॥
शुभ्राम्भोरुहरोचिषा द्विगुणितश्वेताङ्गकान्तिच्छटा
चान्द्री विष्णुपदोचिताकृतिरिव श्वेताभपक्षाश्रिता ।
स्वीयाङ्गप्रभया तमोविघटनी चित्रस्वरव्यञ्जना
भूयादुत्सवसाधनी प्रतिपदं भव्याय हंसप्रिया ॥
काव्ये कोमलविग्रहा सुकठिना तर्केषु मेध्या स्मृतौ ।
मीमांसापरिविस्तरे विधिमती मन्त्रार्थवादोज्ज्वला ॥
सांख्ये बुद्धिमती पतञ्जलिकृते योगे प्रपन्नेश्वरा ।
सा काचिद्द्यतां तथोपनिषदि ब्रह्मप्रिया शाश्वती ॥
शुभ्राद्वैतघना प्रशान्तवदना शुभ्रारविन्दासना
शुभ्राङ्गावरणा विचित्रकरणा शुभ्राम्बुजस्रग्धना ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दीर्णध्वान्तभया प्रपञ्चितदया भक्तेषु हंसप्रिया
दृप्यत्सन्तमसे श्रिया परमया सा भ्राजतां मानसे ॥
कुन्दे चितमकरन्दे परमानन्दे श्रियामन्दे ।
वाणी वीणापाणी चिरमनुरक्ता दयां धत्ताम् ॥
पुस्तकशोभितहस्ता तिमिरविघातक्रियाशस्ता ।
वृत्त्यायत्तसमस्ता वर्षतु करुणां हृदाभ्यस्ता ॥
शिल्पेषु गीतेषु वृताधिकारा वाद्येषु विद्यासु वितीर्णसारा ।
आबालवृद्धं प्रचितप्रचारा विभातु वाणी विहितोपहारा ॥
वर्षे वर्षे यत्पदस्पर्शपुण्यं लब्ध्वा भाग्याद् भारतं दुःखशून्यम् ।
सेयं देयात् पुण्यकारुण्यवर्षं भक्तव्रातो विन्दतां चारुहर्षम् ॥

नवसूक्तिमालिका

सहिष्णुता चेद् वृणुते गुणान्तरं
तदैव तत सन्तनुते गुणान्तरम् ।
शीर्षे चिरं तापभृतां पलाशिनां
पदं तरूणां हि भजन्ति मानवाः ॥
यदा गृहस्था वृणते सहिष्णुतां
तदैव मैत्री स्वजनेषु दृश्यते ।
दोषेण मुक्ताः सुतरां न देहिनः
का वा गतिस्तत्र सहिष्णुतां विना ॥
सहिष्णुतासौम्यगुणेन दीव्यता
क्रोधादिदोषोत्थपराभवं स्वकम् ।
विधूय संसारसुखं समीयुषा
सम्मानभूमा भुवनेषु लभ्यते ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मासप्रकृतिः

यत्र चान्द्रे मासि मघानक्षत्रे पूर्णिमाया अन्तो भवति, स चान्द्रमाघ इत्याख्यायते। सूर्यस्य मकरराशिस्थितिकाल एव तस्य सम्भवात् स कालः सौरमाघसंज्ञां भजते। विवाहादिसंस्कारकृत्य-संकल्पवाक्येषु 'माघे मासि मकरराशिस्थे भास्करे' इत्येवं माससमुल्लेखः कार्यः।

अस्मिन् वर्षे सौरमाघस्य नवमे दिवसे श्रीकृष्णस्य पुष्याभिषेकयात्रा, एकविंशे श्रीश्रीरटन्तीकालिकापूजा, सप्तविंशे दिवसे गणेशचतुर्थ्यां श्रीश्रीगणेशपूजा, अष्टाविंशे दिवसे श्रीपञ्चम्यान्तिथौ श्रीश्रीसरस्वतीपूजा मस्याधारलेखनीपूजा च। सौरमाघस्य चतुर्थदिवसे भारतसेवाश्रमसङ्घ-प्रतिष्ठापकस्य श्रीश्रीप्रणवानन्दस्वामिनस्तिरोभावोत्सवः। पञ्चमदिवसे व्रजविदेहिस्वामिरामदासकाठियामहाराजस्य तिरोभावोत्सवः। पञ्चदश-दिवसे स्वामिविवेकानन्दस्य जन्मोत्सवः। षोड़शे दिवसे जानुयारी-मासस्य त्रिंशदिवसात्मके महात्मनो गान्धिमहोदयस्य तिरोधानस्मृतिः। माघमासे जातो विद्याविनयादिनानासद्गुणयुक्तो भवति। अस्मिन् मासे मेषसिंहवृश्चिकमीनराशिषु जातानां त्रयोदशदिनात् परञ्च मेषवृषसिंहकन्या-वृश्चिकधनुर्मीनराशिषु जातानां रविशुद्धिः। गुरुशुद्धिस्तु मेषमिथुनसिंह-तुलामकरराशिषु जातानाम्।

मतिमञ्जरी

मान्याः पारिषदाः! विदितमेवेदं श्रीमतां यत् कलिकातास्थ-वितन्त्रीक स्वरप्रसारयन्त्रालयेन अन्तरान्तरा संस्कृतरूपकाभिनयः प्रस्तूयते, स एष प्रबन्धः सुतरां समीचीन एवेति प्रतिपादितमस्माभिरितः पूर्वमपि। किन्तु दीर्घकालव्यवधानेनास्य कृत्यस्य अनुष्ठानं न तथा रमयति संस्कृतप्रियान्। तत् अन्तरा दीर्घकालाव्यवधानेन विधीयते चेदधिकृतैस्तत्प्रबन्धस्तदैवास्माकं

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भवति भूयान सन्तोषस्तथा परेषां संस्कृतप्रियाणाम्। जानीमो वयं यत् अभिनयप्रबन्धे कर्त्तव्ये भूयानर्थव्ययः परिश्रमश्चापेक्षितः प्रबन्धकारिणाम्। तत्र वयं ब्रूमः; अन्तरान्तरा यथा तदधिकृतैरभिनयप्रबन्धः क्रियते, तथा तद्-विरोधेन यदि दृश्यकाव्यादाहृत्याहृत्य एकैकस्यांशस्य पाठव्यवस्था यथा-सम्भवं क्रियते तदा न तावानर्थव्ययो नापि तत्प्रबन्धसम्पादनाय भूयानायासोऽपि स्वीकरणीयो भवति। तदत्र तदधिकृतानामवधानं काम्यते।

सुखलेखनम्

(पूर्वानुवृत्तम्)

[श्रीरामधनशास्त्रिणा टिप्पण्यादिभिरुपस्कृतम्]

आयुर्ज्योतिर्भ्यामग्नेश्च स्तोमस्य स्यादायुष्टोमः।
ज्योतिष्टोमोऽग्निष्टोमश्च(१)ज्योति[:] स्तोमे द्रूणां भाति(२) ॥११॥

१। "अग्नेः स्तुतस्तोमसोमाः" [अ० ८। पा० ३। सू० ८२] इति पाणिनिः। "ज्योतिरायुर्भ्याश्च स्तोमस्य" [षत्वप्र०, सू० ७] इति श्रीपतिः। "ज्योतिरायुरग्निभ्यः स्तोमस्य" [अजन्तपुं०, सू० १११] इति च दुर्गादासः।

२। समासं विना षत्वं न स्यादेव। तदुक्तं जयादित्येन [अ० ८। पा० ३। सू० ८३]—"समास इत्येव ज्योतिः स्तोमं दर्शयति" इति। श्रीपतिरपि

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अङ्गुरेरङ्गुलेश्चापि सङ्गस्याङ्गुरिषङ्गभाक्[1](१)।
भजते नाङ्गुरी सङ्गमिह नैवासमासतः(२) ॥१२॥

नावादेः सेचनादीनां नौषेचनं[2] प्रतिष्णिका।
नौ[षे]चिका[3]-गौरिषक्थे[4](३)गविष्ठिर-युधिष्ठिरौ(४) ॥१३॥

"समास इत्येव। ज्योतिः स्तोमे तृणानाम् [षत्वप्र०, सू० ७] इति। दुर्गादासोऽपि [अजन्तपु०, सू० १११] एवमेवाह।

१। "समासेऽङ्गुलेः सङ्गः" [अ० ८। पा० ३। सू० ८०] इति पाणिनिः। "समासेऽङ्गुलेः सङ्गस्य"]षत्वप्र०, सू० ३] इति च श्रीपतिः। 'अग्रयङ्गुलिभीरुभ्यः स्तुत्सङ्गस्थानानां से'' [अजन्तपुं, सू० १११] इति पुनर्दुर्गादासः।

२। निषेधपक्षे तु "अङ्गुले सङ्गं पश्य" [अ० ८। पा० ३। सू० ८०] इति जयादित्यस्य "अङ्गुलौ सङ्गं भजते" इति च श्रीगतिदुर्गादासयोरुदाहरणे।

३। "सुषामादिषु च" [अ० ८। पा० ३। सू० ९८] इति पाणिनिः। अत्र "नौषेचनं, प्रतिष्णिका, गौरिषक्थः" इत्येतानि जयादित्योदाहरणानि॥ "सुषामादिश्च" [षत्वप्र०, सू० २०] इति श्रीपतिः। "नौषेचिका" इति कात्यायनः" इति च गोपीनाथः।

४। "गवियुधिभ्यां स्थिरः" [अ० ८। पा० ३। सू० ९५] इति पाणिनिः। "गवियुधिभ्यां स्थिरस्य" [षत्वप्र०, सू० ८] इतिसूत्रे "समासानुवर्त्तनाद् यत्रालुक् तत्रायं मूर्द्धन्यः। स चाभ्यां संज्ञायामेव। समास इत्येव। गवि स्थिरो भारः, युधि स्थिरो राजन्यः" इति श्रीपतिः। 'गवियुधिभ्यां स्थिरस्य'' [अजन्तपुं०, सू० १११] इति च दुर्गादासः।

---

1 Ms. ०सङ्ग०

2 Ms. नौसेचनं

3 Ms. नौषिका

4 Ms. गौरिसक्थौ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मातृष्वसा पितृष्वसा(१)तथा दिविषदादयः(२)।
कौशले नि-नदीभ्यां स्नो निष्णातः कुशलो मतः(३) ॥१४॥

द्वित्वहेतौ कृते षत्वे द्विर्निषण्णौ भटौ[1] युधि।
अक्किलादपि ढे जाते साह्रोऽढे[ऽ]पीति[2] केचन ॥१५॥

ऋतीषाट् पृतनाषाट् च पृतनाषाहमित्यपि[3](४)।
आसने द्वौ वेस्तृणातेर्विष्टरोऽन्यत्र विस्तरः(५) ॥१६॥

१। "मातृपितृभ्यां स्वसा" [अ० ८। पा० ३। सू० ८४] इति पाणिनिः। "मातृपितृभ्यां स्वसुः" [षत्वप्र०, सू० ६] इति श्रीपतिः। "मातृपितृभ्यां स्वसुर्वा तु मातुःपितुर्भ्याम्" इति च दुर्गादासः।

२। "द्युषद्दिविषदौ" [षत्वप्र०, सू० २०] इति श्रीपतिः।

३। "नि-नदीभ्यां स्नातेः कौशले" [अ० ८। पा० ३। सू० ८६] इति पाणिनिः। तत्र "कौशल इति किम्, निस्नातः, नदीस्नात" इति जयादित्यः। "नदीस्न-निस्नातयोर्दाक्ष्ये" [षत्वप्र०, सू० १२] इति श्रीपतिः। दुर्गादासस्त्वत्र पाणिनिसूत्रमेवानुचकार [अजन्तपु०, सू० १११]।

४। "सहेः साढ़ः सः" [अ० ८। पा० ३। सू० ५] "सहेः पृतनर्त्ताभ्यां च" [अ० ८। पा० ३। सू० १०६] इति च पाणिनिः। "साढ़ इति ढान्तनिर्देशात् यत्र 'हो ढो भावि'त्यनेन ढः स्यात् तत्रैव षत्वं, तेन तुरासाहौ इत्यादिषु न स्यात्। किञ्च तुरा-ऋतो-पृतनापूर्वस्य साढ़ एव षत्वं स्यात्" [अजन्तपुं०, सू० १११] इति दुर्गादासः।

५। "वृक्षासनयोर्विष्टरः [अ० ८। पा० ३। सू० ९३] इति पाणिनिः। "वेः स्त्रो नाम्नि" [षत्वप्र० सू० १५] इति श्रीपतिः। दुर्गादासोऽपि "वेः स्त्रो नाम्नि" इति सूत्रं विधाय "नाम्नीति किं विस्तरो गृहस्य" इति व्यावृत्तिपक्षे उदाजहार [अजन्तपु०, १११ सू०]।

---

1 Ms निषण्णौ भटौ
2 Ms. अनिष्क्रादपि टे जाते साह्रोऽटेपीति
3 3Ms. ०त्येपि

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शमे:[1] परेर्विकुभ्याञ्च स्थलस्येति[2] शमिष्ठलम्[3] ।
परिष्ठलं विष्ठलञ्च(१)न दीर्घात्तु शमीस्थलम्[4](२) ॥१७॥

दुरो निरः सोश्च साम-सन्ध्योः सेधस्य वै यथा ।
निःषामा च सुषन्धिश्च निःषन्धिरेवमादयः(३) ॥१८॥

सु-विभ्यामपि नि-र्विभ्यां सुपः सूतेः समस्य च ।
सुतुप्रश्च विषुप्रश्च निःषूतिर्विषमादयः[5](४) ॥१९॥

१। "वि-कु-शमि-परिभ्यः स्थलम्" [अ० ८। पा० ३। सू० ९६] इति पाणिनिः। "वि-कु-परि-शमिभ्यः स्थलस्य" [षत्वप्र०, सू० १६] इति च श्रीपतिः। दुर्गादासोऽपि एवमेव [अजन्तपु०, सू० १११] सूत्रयाञ्चकार। कुष्ठलमित्युदाहरणं मूले न धृतमित्युन्नेयं सुधीभिः।

२। सूत्रे "शमि" इति ह्रस्वनिर्देशात् "शमीस्थलम्" इत्यत्र दीर्घान्तात् शमीशब्दात् षत्वनिषेधः। अत्राह श्रीपतिः "शम्याः स्थलमिति ह्रस्वत्वे शमिष्ठलम्" इति। गोपीनाथस्तु "शमिनां स्थलम् इकारान्तसाहचर्य्यात् नान्तस्य न भवति शमिस्थलम्" [षत्वप्र०, सू० १६] इत्याह।

३। "सुषामादिषु च" [अ० ८। पा० ३। सू० ९८] इति पाणिनिः। अत्र "निषन्धि"रिति जयादित्यस्यान्यतमोदाहरणम्। "सुषामादिश्च" [षत्वप्र०, सू० २०] इति श्रीपतिः। "निःसुदुर्भ्यः साम-सेध-सन्धेः" [अजन्तपु०, सू० १११] इति च दुर्गादासः।

४। "सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसूतिसमाः" [अ० ८। पा० ३। सू० ८८] इति पाणिनिः। "सुविनिर्दुर्भ्यः सुपः" इति "समसूत्योश्च" इयि च [षत्वप्र०, सू० ३८-३९] श्रीपतिः।

---

1 Ms. समे:
2 Ms. स्थल्यस्येति
3 Ms. समि०
4 Ms. समि०
5 Ms. नि:षूतिविष०

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सुपः षत्वे कृते द्वित्वं नूनं विषुषुपुर्यथा ।
सुपादेशाद्विसुष्वाप(१) सुस्वप्नादिषु नैव च (२) ॥२०॥

कपेर्गोत्रे स्थलस्यापि कपिष्ठल ऋषिः स्मृतः(३) ।
निविभ्याञ्च परेश्चापि सयस्य च सितस्य च ॥२१॥

विषयो निषयश्चापि निषितो विषितादयः(४) ।
अङ्गु[1]शङ्कु-शेकु-भूमि-परमे-द्वि-त्रि-गोऽग्नयः ॥२२॥

१। अत्राह जयादित्यः "सुपीति स्वपिः कृतसम्प्रसारणो गृह्यते ।
सुपः षत्वं स्वपेर्मा भूद्विसुष्वापेति केचन ।
हलादिशेषान्न सुपिरिष्टं पूर्वं प्रसारणम् ॥
स्थादीनां नियमा नात्र प्राक् सितादुत्तरः सुपिः ।
अनर्थकं विषुषुपुः सुपिभूतो द्विरुच्यते ॥
[अ० ८ । पा० ३ । सू० ८८] इति ।
"सुविनिर्दुर्भ्यः सुपः" [षत्वप्र० सू० ३८] इति च श्रीपतिः ।

२। अत एव श्रीपतिना सूत्रे कृतसम्प्रसारणस्य सुपेर्निर्देशं विधायाह "सम्प्रसारणनिर्देशः किं सुस्वपिति, सुस्वप्नः" [षत्वप्र०, सू० ३८] इति ।

३। "कपिष्ठलो गोत्रे" [अ० ८। पा० ३। सू० ९१] इति पाणिनिः । अत्र "गोत्र इति किम्? कपेः स्थलं कपिस्थलम्" इत्याह जयादित्यः। "प्रतिष्णातकपिष्ठलौ सूत्रगोत्रयोः" [षत्वप्र०, सू० २१] इति श्रीपतिः। दुर्गादासोऽपि "कपिष्ठलो मुनिः" कपिष्ठलं गोत्रम्" [अजन्तपु०, सू० १११] इत्याह ।

४। "सितसयसिवुसहसुटामनन्तरः" [षत्वप्र०, सू० ३०] इति श्रीपतिः । "सयसितयोः निविपरिभ्यः" [अजन्तपु०, सू० १११] इति च दुर्गादासः । (क्रमशः)

---

1 Ms. चङ्गु०

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

छन्दोगक्रियासारः

(पूर्वानुवृत्तः)

[निबन्धकः—श्रीरमणीकान्तसिद्धान्तरत्नः]

ततः प्राचीनावीती उपवीती वा '३० अग्नौ करिष्यामि' इति पृच्छेत। '३० कुरु' इत्यनुज्ञातः घृताक्तमन्नमादाय 'स्वाहा' इत्युच्चार्य्य पित्र्ये पङ्क्तिमूर्द्धन्यस्य हस्ते हुत्वा '३० सोमाय पितृमते' इतिमन्त्रशेषं समापयेत्। तत्रैव पुनः 'स्वाहा' इत्युच्चार्य्य हुत्वा '३० अग्नये कव्य-वाहनाय' इतिमन्त्रशेषं समापयेत। पित्र्ये अन्यब्राह्मणहस्तेषु तूष्णीं जुहुयात। ततो हुतशेषं दैवादिसर्व्वब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा दैवादिक्रमेण अन्नादिकं पात्रान्तरितहस्ताभ्यां पत्नी स्वयं वा परिवेशयेत। उपकरणञ्च पात्रान्तरे कृत्वा भूमौ स्थापयेत्। पात्रान्तरासत्त्वे भोजनपात्रे दद्यात। ततः प्रेतपक्षेऽपि तथैवान्नादिकं परिवेशयेत्। प्रेतपक्षे अग्नौकरणाभावात् हुतशेषप्रदानं नास्ति। ततो दैवादिक्रमेणान्नपात्रं धृत्वा '३० पृथिवी ते पात्रं द्यौः पिधानं ब्राह्मणस्य मुखे अमृते अमृतं जुहोमि स्वाहा' इति प्रत्येकं पठेत। ततः सर्व्वमन्नं सजलं कृत्वा '३० इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदं समूढ़मस्य पा७ शुले' इति जप्त्वा, अथवा '३० विष्णो हव्यं रक्षस्व' इति पठित्वा दैवेऽन्ने अनखमङ्गुष्ठं निवेशयेत। पित्र्ये अन्ने 'इदं विष्णु'रिति अथवा 'विष्णो कव्यं रक्षस्व' इति अङ्गुष्ठनिवेशनम्। अस्मिन्नवसरे दैवे अन्ने ३० यवोऽसि यवयास्मद् द्वेषो यवयारातीरित्यनेन यवान् विकिरेत। ततः पित्र्येऽन्ने '३० तिलोऽसि सोमदेवत्यो गोसवो देवनिर्म्मितः प्रत्नमद्भिः पृक्तः स्वधया पितॄन् लोकान प्रीणाहि नः स्वाहा' इत्यनेन तिलान विकिरेत्। अत्रै-वान्ने मधु देयं किन्तु कलौ तन्निषिद्धम्। प्रेतपक्षेऽपि अनेनैव मन्त्रेण तिलान विकिरेत, किन्तु 'पितॄनि'ति पदस्थाने 'प्रेतान' इति वदेत्। इत्ययं विशेषः। ततो दैवे अन्नपात्रं धृत्वा उपवीतित्वादिना विष्णुरोम् 'विश्वेदेवा एतत्तेऽन्नं

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सजलं सोपकरणं स्वाहा' इत्युतसृजेत। ततः पितृपक्षे प्राचीनावीतित्वादिना अन्नपात्रं 'धृत्वा विष्णुरोम् अमुकगोत्र पितामहामुकदेवशर्म्मन् अमुकगोत्र प्रपितामहामुकदेवशर्म्मन् अमुकगोत्र वृद्धप्रपितामहामुकदेवशर्म्मन एतत्तेऽन्नं सजलं सोपकरणं स्वधा' इत्युतसृजेत। ततः प्रेतपक्षे अन्नपात्रं धृत्वा 'विष्णुरोम् अमुकगोत्र प्रेतामुकदेवशर्म्मन एतत्तेऽन्नं सजलं सोपकरणं स्वधा' इत्युतसृजेत। ततोऽन्नादिकं हस्तेन निर्द्दिशेत। एतदेवान्नादेः प्रतिपादनम्। अस्मिन्नवसरे ब्राह्मणाः पूर्व्वं पाणितले दत्तं हुतान्नशेषं दत्तेऽन्ने मिश्रयित्वा आपोशानं कृत्वा तदन्नमुपयोक्ष्यन्ति। अतोऽत्र ब्राह्मणेभ्य उदकदानं कर्त्तव्यम् यथा—दैवपूर्व्वं प्रत्येकं ब्राह्मणानां हस्तेषु भोजनात् पूर्व्वं आपोशानार्थं सकृतसकृदुदकं दद्यात। दैवे विष्णुरोम् विश्वेदेवा एतत्ते उदकं स्वाहा' पित्र्ये च 'विष्णुरोम् अमुकगोत्र पितामहामुकदेवशर्म्मन अमुकगोत्र प्रपितामहामुकदेवशर्म्मन् अमुकगोत्र वृद्धप्रपितामहामुकदेवशर्म्मन एतत्ते उदकं स्वधा' इत्यनेन दद्यात। ततः प्रेतपक्षे 'विष्णुरोम् अमुकगोत्र प्रेतामुकदेवशर्म्मन एतत्ते उदकं स्वधा' इत्यनेन दद्यात। ब्राह्मणा अपि अमृतस्योपस्तरणमसि स्वाहा' इत्यनेन आपोशानं कुर्य्युः। ततः सप्रणवव्याहृतिकां गायत्रीं ॐ मधुवाता ऋतायते मधु क्षरन्ति सिन्धवः। माध्वीर्नः सन्त्वोषधीः ॥

ॐ मधुनक्तमुतोषसो मधुमत पार्थिवं रजः। मधुद्यौरस्तु नः पिता ॥

ॐ मधुमान्नो वनस्पतिर्मधुमा ँ अस्तु सूर्य्यः माध्वीर्गावो भवन्तु नः। ॐ मधु ॐ मधु ॐ मधु' इति च जपेत्। प्रेतपक्षेऽपि तथैव जपेत। ततो भुञ्जानेषु ब्राह्मणेषु श्राव्यं पठेत। यथा—आदौ व्याहृतिपूर्व्वां गायत्रीं ततः ॐ यद्वा उविश्पतिः शितः सुप्रीतो मनुषो विशि। विश्वेदग्निः प्रतिरक्षांसि सेधति।

ॐ सनादग्ने मृणसि यातुधानान् न त्वा रक्षांसि पृतनासु जिग्मः।
अनुदह सहमूरान क्रव्यादो मा ते हेत्या मुक्षत दैव्यायाः ॥
ॐ अक्षन्नमीमदन्त ह्यवप्रिया अधूषत।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अस्तोषत स्वभानवो विप्रा नविष्ठया मती योजा न्विन्द्र ते हरी ॥
ॐ अभित्रिपृष्ठं वृषणं वयोधा माङ्गूषाणा मवावशन्त वाणीः।
वना वसानो वरुणो न सिन्धूंन्वि रत्नधा दयते वार्य्याणि ॥
ॐ अक्रां॑ऽत्समुद्रः प्रथमे विधर्म्मन जनयन् प्रजा भुवनस्य राजा।
वृषापवित्रे अधिसानौ अव्ये बृहत सोमो वावृधे सुवान इन्दुः ॥
ॐ कनिक्रन्ति हरिरासृज्यमानः सीदन् वनस्य जठरे पुनानः। नृभिर्यतः कृणुते निर्णिजं गा अतो मतीर्जनयत स्वधाभिः ॥ इति पितृसंहिता ॥
ॐ इदं ह्यन्वोजसासुतं राधानां पते। पिबात्वऽस्य गिर्वणः ॥
ॐ त्वामिदाह्यो नरोऽपीप्यन्वज्रिनभूर्णयः।
स इन्द्र स्तोम वाहसामिह श्रुध्युन स्वरसमागहि ॥
ॐ सपूर्व्वो महानां वेनः क्रतुभिरानजे।
यस्य द्वारा मनुष्पिता देवेषु धिय आनजे ॥
ॐ पुरां भिन्दुर्युवाकविरमितौजसा अजायत।
इन्द्रो विश्वस्य कर्म्मणो धर्त्ता वज्री पुरुष्टुतः ॥
ॐ उपप्रेक्षे मधुमतिक्षियन्तः पुष्यन्तो रयिं धीमहे ॥
ॐ पवस्व सोम मधुमा॑ऽऋतावापोवसानो अधिसानो अव्ये।
अव द्रोणानि घतृवांति सीद मदिंतमो मत्सर इन्द्र पानः ॥
ॐ सुरूपकृतनु सूतये सुदुघामिव गोदुहे।
जहूमसि द्यवि द्यवि ॥ इतिमाधुच्छन्दसी संहिता ॥

इच्छयात्र पुराणादृक्तमपि जपेत। प्रेतपक्षेऽपि एवमेव श्राव्यं पठेत। ततो दैवे प्रागग्रान दर्भानास्तीर्य्य यवयुक्तमन्नं गृहीत्वा

"ॐ असोमपाश्च ये देवा यज्ञभागविवर्जिताः।
तेषामन्नं प्रदास्यामि विकिरं वैश्वदेविकम् ॥

इतिमन्त्रेण उच्छिष्टसमीपे (कुशोपरि) विकिरं दद्यात्। ततः प्रकृतं किञ्चिदन्नं सतिलमादाय 'ॐ ये अग्निदग्धा जीवा येऽप्यदग्धाः कुले मम भूमौ दत्तेन तृप्यन्तु तृप्त्वा यान्तु परां गतिम्। इत्यनेन पित्र्ये उच्छिष्टसमीपे

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भूमौ विकिरं दद्यात् (क) प्रेतपक्षेऽपि तथैव दद्यात्। ततो हस्तौ प्राक्षाल्य दैवादिक्रमेण ब्राह्मणानां हस्तेषु प्रत्यापोशानार्थं जलं दद्यात्, यथा—'विष्णुरोम् विश्वेदेवा एतत्ते उदकं स्वाहा' इति दैवे, पित्र्ये 'विष्णुरोम् अमुकगोत्र पितामहामुकदेवशर्म्मन अमुकगोत्र प्रपितामह अमुकदेवशर्म्मन अमुकगोत्र वृद्धप्रपितामहामुकदेवशर्म्मन् एतत्ते उदकं स्वधा' इत्यनेन दद्यात्। ततो जलं स्पृष्ट्वा प्रेतपक्षे 'विष्णेरोम् अमुकगोत्र प्रेतामुकदेवशर्मन्नेतत्ते उदकं स्वधा' इत्यनेन दद्यात्। ब्राह्मणा अपि 'ॐ अमृतस्यापिधानमसि स्वाहा' इत्यनेन तदुदकं पिवेयुः।

(क्रमशः)

(क) केचिदत्र मन्त्रलिङ्गविरोधात् प्रेतपक्षे पृथग् विकिरो न देयः, एककुलत्वादेकेनैव निर्व्वाह इत्युक्तम्। अस्माभिस्तु एकोद्दिष्टपार्व्वणाभ्यामेतद् विक्रियते इत्यतः प्राकृतं सर्व्वमनुष्ठेयमतो विकिरदानं कर्त्तव्यमित्युच्यते।

वृत्तवर्त्तिका

श्रीमतां पारिषदानां नूनमिदं वृत्तमानन्दाय भविता यत् संवत्सरेऽस्मिन भगवत्याः सरस्वत्याः पूजा परिषदा दीनेन्द्रवर्त्मनि १६८।१ संख्यके स्वीये नवीने भवने नियमेन विहितेति। अवसितं केवलं यद्यपि श्रीमतां पारिषदानां निष्कम्पानुकम्पया भगवत्याश्च सरस्वत्याः परमकृपया तस्य भवनस्य प्रथमभूमिकानिर्माणं तथापि तत्रैव श्रीसरस्वत्याः पूजनानुष्ठानेन कोऽपि विशेषः स्यादिति बुद्धया स्वीये भवने कृत्यानुष्ठानप्रसूतानन्दविशेषलाभप्रत्याशया च तदिदमनुष्ठितं पारिषदैः। अचिरमस्य भवनस्य कल्पितं स्वरूपं भगवत्याः कृपया सम्पूर्णतां यायादिति मातुः श्रीसरस्वत्याः सविधे वयमतिभक्त्या कामयामहे।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Sanskrit Sahitya Parishat Series

(Revised up to April, 1951)

1. **Kapalakundala**—Edited by Pt. Haricharan Vidyaratna (out of Stock). Re. 1

2. **Kalitantram**—Edited by Pt. Satish Chandra Siddhanta-bhushan. Re. 1-4 ; Re. I. (for members).

3. **Sankarī-sangitam** of Jayanarayana—Edited by Pt. Dakshina-charan Bhattacharya. (out of stock.) Re. 1.

4. **Muktivadah** of Gadadhara Bhattacharya—Edited by MM. Kali-pada Tarkacharya. (Out of stock.) Rs. 5.

5. **Durgapuja-tattvam** of Raghunandana Bhattacharya—Edited by Pt. Satishchandra Siddhantabhushan. Rs. 2-8 ; Rs. 2 (for members).

6. **Pitridayita** of Aniruddha Bhatta—Edited by Pt. Dakshina charan Bhattacharya. Rs. 2-8 ; out of stock.

7. **Durgotsava-vivekah** of Shulapani—Edited by Pt. Satish chandra Siddhantabhushan. Re. 1 ; As. 12 (for members).

8. **Karakollasah** of Bharata Mallika—Edited by Pt. Janakinat Sahityashastri. As. 4.

9. **Introduction to the Rigveda of Sayanacharya**—Edited by Dr. Pashupatinath Shastri, M.A. B.L. Ph. D. Re. 1-8 ; Re. 1-4-(for members).

10. **Grahayaga-tattvam** of Raghunandana Bhattacharya—Edited by Pt. Satishchandra Siddhantabhushan. As.14 ; As. 10 (for members).

11. **Prabhakara-vijayam** of Nandishvara—Edited by Mahamaho-padhyaya Anantakrishna Shastri Vedantavisharad and Pt. Ramanath Shastri. Rs. 2-8 ; Rs. 2 (for members).

12. **Tirthatattvam** of Raghunandana Bhattacharya—Edited by Pt. Bamacharan Kavyatirtha. As 12 ; As 10. (for members).

13. **Pavanadutam** of Dhoyi, a court poet of Lakshmanasena of Bengal—Edited by Prof. Chintaharan Chakravarti, M. A. Re 1-8 ; Re. 1-4 (for members).

14. **Nala-damayantiyam** (a new Drama) of MM. Kalipada Tarka-charya. Rs. 2-8 ; Rs. 2 (for members).

15. **Prashastapada-bhashyam**—Edited by MM. Kalipada Tarka-charya. Rs. 4 ; Rs. 3. (for members).

16. **Yatratattvam** of Raghunandana Bhāttacharya—Edited by Pt. Dwarikanath Nyayashastri. Rs. 2. ; Re. 1-8 (for members).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

17. **Rik-pratishakhyam**—Ed. by Dr. Pashupatinath Shastri, M.A., B.L., Ph.D with the assistance of Prof. Chintaharan Chakravarti, M.A. Rs. 5 ; Rs. 4 (for members).

18. **Prameyaratnavali** of Baladeva Vidyabhushan—Ed. by Prof Akshayakumar Shastri. Re. 2 8 ; Rs. 2 (for members).

19. **Chhandogyamantrabhashyam** of Gunavishnu—Ed. by Prof. Durgamohan Bhattacharya, M. A. Rs. 7-8 ; Rs. 6 (for members). [out of stock]

20. **Bhasharatnam** of Kanada Tarkavagish—Ed. by MM. Kalipada Tarkacharya. Rs. 7. ; Rs. 6 (for members).

21. **Manodutam** of Vishnudasa—Ed. by Prof. Chintaharan Chakravarti, M.A. Re. 1-4 ; Re. 1 (for members).

22. **Prasanta-ratnakaram** (a new Drama) of MM. Kalipada Tarkacharya. Rs. 2 ; Re. 1-8 (for members).

23. **Devisatakam** of Mahamahopadhyaya Krishnanath Sarvabhauma—Ed. by Pt. Janakinath Shastri. As. 12 ; As. 10 (for members).

24. **Sataranja Kutuhalam**:—Ed. by Prof Chintaharan Chakravarti Kavyatirtha M.A., As. 8

25. **Satyanubhavam**:—(a new MahaKavya) of MM. Kalipadr Tarkacharya, Rs. 5 ; Rs. 4-8 (for members).

Opinions on

SATARANJAKUTUHALAM

......The work is of special interest in view of the comparative paucity of known and published literature on the subject in Sanskrit, though the game of chess is supposed to be of Indian origin......*Indian Historical Quarterly*, Vol. 26, p. 81.

......It will be helpful in studying the history of the game, especially its development through long years and different countries. Those interested in the study will be thankful to the learnel editor for bringing to light this little-known work and making it available to the general reader.—

Modern Review, July 1950, p. 74.

Printed by Bishnupada Bhattacharya M. A. Kabyatirtha. at Calcutta Oriental Press, Ltd., 9, Panchanan Ghose Lane, Calcutta and Published by the same from Sanskrit Sahitya Parishad, 17, R. G. Kar Road, Calcutta.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Reg. No. C 1073

Vol. XXXIII. March 1951

No. 11. १८७२-शकीये

३३श-वर्षस्य फाल्गुने

११श-संख्या मासे

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

संस्कृत-साहित्य-परिषदो मासिकं मुखपत्रम्

(Monthly Organ of the Sanskrit Sahitya Parishat, Calcutta)

सम्पादकः

महामहोपाध्याय-श्रीकालीपदतर्काचार्यः

सह-सम्पादकः

श्रीरामधनशास्त्री काव्य-व्याकरण-पुराणतीर्थः

संस्कृत-साहित्य-परिषत्,
श्यामबाजार, कलिकाता ।

वार्षिकमूल्यम्—रूप्यकषट्कम् ६।.
Foreign price—14s.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यत्किञ्चिदावेदनम्

प्रियपाठकमहाभागाः, प्राप्तकालं किञ्चिद् विज्ञाप्यते युष्मासु, यदि सादरमिदमाकर्ण्येत, तदैवास्य साफल्यं मंस्यामहे ।

अपि नाम परिषदं प्रति प्रेमवन्तो भवन्तो ननु ? यद्येवं, तदा कथं समुपहन्यमानामप्यकाण्डे दुरवस्थाराक्षस्या परिषदमिमां प्रेयसीं नोत्सहध्वे जीवयितुम् ? जानन्त्येव भवन्तो यत् परिषदियं कियतः कालात् प्रागात्मप्रतिष्ठायै कलिकातापौरसभादत्तं किञ्चित् स्थानमधिगत्य तत्रात्मनो वासगृहं रचयितुमारभ्यापि किञ्चिन्मात्रं निर्मायैव महासमरसम्भूतदौर्मूल्यादिभिः कारणैरर्थाभावेन च महता नारब्धं समापयितुं समर्थैति ।

सेयं सम्प्रति असमाप्तं तत् समाप्तं कर्त्तुमुद्यता पुनरप्यर्थाभावेन मनोगतं कृत्यमनुष्ठातुं न शक्नोतीति अहो निन्दा, अहो त्रपा, अहो न्यक्कारः संस्कृतविद्यावतां सर्वेषां परिषत्प्रणयिनाम् । तदावेद्यते परिषत्प्रेयःसु युष्मासु यत्, प्रियतमामिमां परिषदं यदि प्रतिष्ठावतीं प्राणवतीञ्च द्रष्टुमिच्छथ, तदा सदयं प्रेषयत यथाशक्ति साहाय्यं वक्ष्यमाणसङ्केतेन परिषत्प्रणयिन्याः प्रासादनिर्माणमधिकृत्येति ।

सङ्केतः—संस्कृत-साहित्य-परिषत्-
सम्पादकः, श्यामवाजार
कलिकाता-४

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

इयं संस्कृत-साहित्य-परिषत् प्रतिभा रवेः ।
भावालोकैर्मनः-पद्मं प्रकाशयतु धीमताम् ॥

Vol. XXXIII. No. 11. | १८७२-शकीये फाल्गुने ३३श-वर्षस्य ११श-संख्या | March 1951.

श्रीश्रीशिवमङ्गलम्

षडैश्वर्यमर्यादया स्फूर्जितोऽपि
श्रितो दैन्यमन्यादृशं को नु देवः ?
विभूत्यङ्गरागो भुजङ्गोपवीतः
स शार्दूलचर्माम्बरो नीलकण्ठः ॥
रसादर्द्धनारीश्वरः काममुग्धः
प्रदग्धं प्रचक्रे स्मरं को महोग्रम् ?
प्रपन्ने विकारस्य मूलेऽपि धीरः
स एकस्त्रिनेत्रो महादेव एव ॥
विषं नागवक्त्रादुदीर्णं सुतीव्रं
जगद्रक्षितुं कः पपौ निर्विकल्पम् ?
समग्रामराधीश्वरो विश्वरूपः
स एकः प्रसन्नः शिवो नीलकण्ठः ॥
वराभीतिदातापि को वा परेषां
भयं प्राप विद्याः प्रपश्यन्निवादौ ?
सतीमुग्धचित्तः स्वसम्मानरक्षा-
परः शङ्करो विश्वधाता स एकः ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

जितारातिवर्गोऽपि विश्वप्रपञ्चं
दहत्युग्रकोपेन को वा विरिञ्चेः ?
तमःशक्तिदीप्तेश्वराभिन्नरूपः
स एकः परः शङ्करो नीलकण्ठः ॥
श्मशानान्तचारी शवः कोऽस्थिधारी
चिरं प्रेतसङ्गी पवित्रोऽभिवन्द्यः ?
महैश्वर्यजुष्टो विचित्रप्रभावः
स गङ्गाधरो नापरः कोऽपि देवः ॥
भ्रमस्पर्शशून्यः प्रबुद्धोऽपि को वा
स्वपत्नीवपुः प्राणशून्यं दधानः ।
शुचा मत्तकल्पः प्रबभ्राम देवः ?
स एकः सतीप्राणनाथो महेशः ॥
प्रशस्तोपचारान्तरैः को न तुष्ट-
स्तथा विल्वपत्रैर्यथा भक्तदत्तैः ?
स दीनालिसेवाविधानैकयोग्यः
कृपासिन्धुरर्द्धेन्दुमौलिर्महेशः ॥
न जातिर्न विद्या न वा पूतमन्त्रो
व्यपेक्ष्यो विधिर्वा न कस्यार्चनायाम् ?
स एकः किरातेऽप्यसन्मन्त्रविद्ये
विधिस्पर्शशून्ये प्रसन्नः शिवात्मा ॥
जयत्यर्द्धचन्द्रश्रिया दीप्तमौलि-
र्जटाजूटभारे स गङ्गाभिषिक्तः ।
चिरं शैवतिथ्यर्च्चनासुप्रसन्नः
स पायादपायाद् भुवं देवदेवः ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नवसूक्तिमालिका

गृहपते ! यदि मङ्गलमीप्सितं
भव समव्यवहारपरायणः ।
विषमता स्वजनेषु वृता त्वया
कलहसृष्टिकृते भविता मिथः ॥
प्रतिपदं परुषं न वद क्वचित्
स्वजनदोषकथां सशमं वदेः ।
मधुरमौषधमेव मुदा भवे
प्रवृणते शिशवो हितभूतये ॥
निजविधेयविधौ न मितम्पचो
भव वृथार्थविसृष्टिविधौ तथा ।
नयमिमं नियतं समनुस्मरन्
परमसम्पदमाश्रय संसृतौ ॥

मासप्रकृतिः

यस्मिन् चान्द्रे मासि प्रायेण पूर्वफल्गुनीनक्षत्रे पूर्णिमाया अन्तो भवति, स चान्द्रफाल्गुन इत्याख्यायते। सूर्यस्य कुम्भराशिस्थितिकाल एवास्य सम्भवात् सोऽयं कालः सौरफाल्गुन इत्याख्यां भजते। वङ्गीयगणनानुसारेणायं मासो वसन्तर्त्तोः प्रथमो मासः शब्दशास्त्राद्यनुसारेण तु शिशिरर्त्तोर्द्वितीयो मासः। अस्मिन् मासि विवाहादिसंस्कारकृत्यसंकल्पवाक्येषु 'फाल्गुने मासि कुम्भराशिस्थे भास्करे' इत्येवं माससमुल्लेखः कार्यः।

अस्मिन् वर्षे सौरफाल्गुनस्य प्रथमदिवसे माकरसप्तमी विधानसप्तमीव्रतम् आरोग्यसप्तमीव्रतञ्च, द्वितीयदिवसे भीष्माष्टमी, पञ्चमदिवसे भैमी

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

एकादशी, षष्ठे दिवसे वराहद्वादशी, नवमे दिवसे माघी पूर्णिमा, द्वाविंशे दिवसे शिवरात्रिव्रतं, त्रिंशे दिवसे च घण्टाकर्णपूजा।

अस्मिन् मासे जातः सूक्ष्मधी विद्याविनयसम्पन्नश्च भवति। अस्मिन् मासि गृहं दक्षिणद्वारं निर्मातव्यम्।

अस्मिन मासि मेषकन्याधनूराशिषु जातानां तथा त्रयोदशदिनात् परं मेषवृषमिथुनकन्यातुलाधनुर्मकरराशिषु जातानां रविशुद्धिः। गुरुशुद्धिश्चात्र मासे मेषमिथुनसिंहतुलामकरराशिषु जातानाम्।

मतिमञ्जरी

मान्याः पारिषदाः! अपि स्मरन्ति भवन्तः पुरातनशैवचतुर्दशीसमागमम्। प्राचीने काले शैवचतुर्दशीसमागमे न केवलं धर्मबुद्धैव महानुत्सवः समवर्त्तिष्ट लोकानां, किन्तु लौकिकानन्दसमभीप्सयापि। तथाहि ये नाम बाला धर्मविधेर्महत्त्वं प्रति नातिविश्वस्ता, ये वा नीचजातीयाः सुतरां धर्मानभिज्ञास्तेऽपि तदानीं शैवचतुर्दशीदिवसे सम्प्राप्ते निरम्बूपवासमाचरन्तः शिव शिवेत्यादिवचनमुच्चारयन्तः स्नानपूताः शैवव्रतमन्वतिष्ठन्। बालाः कौतुकप्रवणास्तरुणाश्च सोपवासं कपर्दकादिक्रीड़या मिथो विजिगीषामाश्रयन्तः सर्वं दिवसमत्यवाहयन्। ते ते स्वजनैः सुतरामुपवासभङ्गाय समनुरुद्धा अपि भोजनाभावनिबन्धनमतिकष्टमनुभवन्तोऽपि सवयोव्यापारवैसादृश्यादिसम्भावनाप्रसूतापकर्षपरिजिहीर्षया वा शैवसन्तोषसम्पिपादयिषाप्रभवगौरवलिप्सया वा अन्यथा वा नोपवासभङ्गाय प्रावर्त्तिषत। ये नाम बालास्तरुणा वा विपक्षान् पराजित्य स्वायत्तीकृतप्रभूतकपर्दकास्ते स्वयमपि यथानन्दममन्दमन्वभवन तथैव तेषां स्वजना अपि। तस्मिन शैवचतुर्दशीदिवसे पुरा आहार्यामनाहार्यां वा भक्तिमाश्रयतां जनानां निर्विशेषमदृश्यत शिवप्रवणता। ये क्रीड़ाकौतुकिनस्ते वत्सरं यावदतिविलक्षणक्रीड़ारसानुभवाय तं दिवसमस्मरन्, ये च शिवभक्तास्ते तथा शिववन्दनादिप्रसूतानन्दानुभूतये परमार्थसम्पत्तये

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

च तद्दिनस्य ध्यानमकुर्वन्। प्रातःप्रभृति सायाह्नकालपर्यन्तं क्वचिद्वा समुत्साहातिरेकेण निशायाः प्रथमयामार्द्धपर्यन्तं कपर्दकादिक्रीड़ाप्रवृत्त्या प्रतिपल्लीप्रान्तं प्रतिप्राङ्गणं प्रतिगेहं प्रतिमानसञ्च प्रावहदानन्दमन्दाकिनी प्रबलस्रोतसा प्रोच्छ्वसन्ती। शिवप्रियाणां श्रीफलपत्राणां संग्रहाय न्ययुज्यन्त स्वयमशक्तैस्तरुणा लिङ्गमूर्त्तिनिर्माणमधिकृत्य प्रकृष्टमृत्तिकासमाहरणाय च भक्तैर्गृहपतिसमाजैः। सायं मन्दिरेषु भवनेषु नदीतीर्थेषु पथिषु सरोवरेषु समं समश्रूयन्त गगनान्तसञ्चारिणः शङ्खघण्टानिस्वनास्तथा शिव शम्भो शङ्कर महादेव बम्-बम्-बम्प्रभृतयः पवित्रध्वनयः। क्व नु खल्वद्य प्रस्थितानि तानि वस्तूनि येषां स्मृतिरपि पवित्रीकुरुते लोकानामन्तःकरण-तत्त्वानि, लम्भयति प्रमोदभूमानम्। अपि नाम भूयो भवानुकम्पया समुदेष्यति भारते वर्षे तादृशमवस्थान्तरम्। को नाम तदुपलम्भोपाय इति प्रतिक्षणमुदेति सतां जिज्ञासा ?

आनन्दलतिका

इति सागरमिवात्मानं मन्यमानामनुनयन् प्रिये इदमदूरे आश्रमपदं महर्षेः इत्युभौ ससम्भ्रममवलोकयतः॥ कुलकम्।

वैखानसैस्तत इतः परिसेव्यमान-
मध्याप्यगीतनिगमध्वनिपूतगेहम्।
नानामृगैर्विलसिता ... ... १ङ्गनाभि-
रामुल [क] नियतसेवितशी[शा]खिसङ्घम्॥
होमार्थसौरभसुवासितदिग्विभागं
नीवारपक्वफलमण्डितपर्णशालम्।
धूम्रालिपाटलशरीरमहीधरा...
२... ... ...॥

१। मातृका खण्डिता २। मातृकाऽपूर्णा

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ब्रह्मानुधावनसमाधिनिमीलिताक्ष-
योगीन्द्रदेहसकलैः (?) परिरुद्धमार्गम् ।
मौनव्रतैर्मुनिभिरञ्चितवेद्यकस्य
पुण्यालयं नयनलक्ष्यमकारि ताभ्याम् ॥

समः । (ससम्भ्रमं) प्रिये ! अत्र हुताग्निरिव प्रज्वलन् स्वकिरणप्रकर-मुधीकृतदिनमणिकरनिकरः अन्तेवासिभिरर्चितः प्रतिसेवितपदयुगलः प्रथिततीव्रकोपो [म]हर्षिरष्टावक्रः प्रतिवसति । तदत्र सावहितया भवितव्यम् । इत्युपसृत्य महर्षिपुरतः स्थित्वा वितयावनतकन्धरो बद्धाञ्जलिः भगवन्, अवगतब्रह्मास्वादनपरितुच्छितविषयवर्ग, निखिलनिगममर्मज्ञान-मिहिरतिरस्कृताज्ञानतिमिर, कारुण्यनिर्झरकृतार्थीकृतजगन्मण्डल, एष वासुदेवतनयः समः प्रणमति । इयञ्च दमननृपतितनया मयोपनीता रेवा प्रणमति ।

मुनिः । (सदयमवलोक्य) वत्स जानामीति परिष्वज्य मूर्धानमाघ्राय रेवां प्रति—

दैवकीव हृषीकेशं पार्वतीव षडाननम् ।
इयं दमनभूपालतनया लभतां सुतम् ॥

समं प्रति—

कालिन्दीगर्भसम्भूते गोविन्दतनये त्वयि ।
त्रिलोकीलीनचित्तोऽपि नैव शाम्यं [वाशास्यं]लभे क्वचित ॥

समः । भगवतश्चरणनलिनावलोकनवन्दनादेव सर्वमुपपन्नम् ।

अष्टा । रथ्याश्रमम्लानमवलोकयामि मुखम् । तदत्र क्षणमुपविश्य श्रममपनय ।

समः । यथा ज्ञा[प]यति भवानित्युपविशति ।

रेवापि तापसीभिः पर्णशालान्तरं प्रवेशिता

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तां राजकन्यां स्मरलोभनीय-
कान्तिं निरीक्ष्य सु[क्ष्याशु]तपस्विबध्वः ।
तद्भूषणैरागतविस्मयास्ता
दयार्द्रचित्ताः परितः परीयुः ॥
कुशासनं कापि पयांसि कापि
फलं सुपक्वं मधुरञ्च कापि ।
नीवारमुष्टिमु[ष्टीरु]पहृत्य कापि
भूपात्मजातिथ्यमहो चकार ॥
काचित्तरूणां नवपल्लवौघैः
काचित् प्रसूनैर्विविधैर्मनोज्ञैः ।
काचिच्च वाग्भिर्मधुराभिरस्याः
स्वीयानुरूपामकरोत् सपर्याम् ॥
तद्भूषणं पाणितलेन कापि
स्पृष्टानभिज्ञा वत नामधेये ।
नताननां क्षौमनिबद्धदेहां
पुनः पुनः पृच्छति नाम तेषाम् ॥
तासां प्रियालापदयार्द्रभाव-
व्यग्रत्वनम्रत्वविलोकनेन ।
तत्तत्सखीनां विरहाधिदूना
रेवा मनः पल्लवितं चकार ॥
बद्धाञ्जलिर्भूपसुता मुनीनां
बधूरवादीत् क्षितिलग्नमूर्धा ।
मातुः सखीनामपि विप्रलम्भो
विस्मारितो मे भवतीभिरार्याः ॥
विहाय भोगानवधीर्य कामं
विमर्द्य देहानवलोक्य धर्मम् ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तपांसि घोराणि सुदुश्चराणि
वनेषु यूयं चरथामलानि ॥
युष्माकमेतैर्विमलैस्तपोभि-
स्ताद्दः [तः] क्षितिं रक्षति निर्विशङ्कः ।
यच्छन्ति भूयांसि पयांसि गावो
वर्षन्ति मेघाश्च फलन्ति वृक्षाः ॥
कृपालुतापूरितमानसानां
पदेषु याचे वरमेकमेव ।
अमुष्य दासीगणनावसाने
भवेयमेतत्करपद्मलेख्या ॥
एतन्निशम्य गदितं क्षितिपालपुत्री-
मङ्के निधाय वदनं परिचुम्ब्य तस्याः ।
आश्लिष्य निर्भरमिमां स्रवदस्रवस्ताः
कृच्छ्रात् सुतामिव चिराद् व्यसृजन् दयार्द्राः ॥
धीरः समोऽपि मुनिपादमथाभिवाद्य
मन्दं जगाम दयिताकरदत्तपाणिः ।
उत्कण्ठितः पितुरगोचरतः प्रवेशात्
तत्तापसप्रणयतः स्थगितश्चिराय ॥
संस्मृत्य तापसदयां स विचिन्त्य तत्तद्
भूमीरुहाद्भुतदलेषु [विशिष्ट] शोभाम् ।
एणीदृगञ्चलविलोकनमुग्धनेत्रः
हृष्यद् (न) रथं दयितया द्रुतमारुरोह ॥ कुलकम्
अन्योन्यदेहलतिकामवलम्बमानौ
तत्कौतुकानि च परस्परमालपन्तौ ।
अव्यक्तगद्गदगिरौ मिलितार्धनेत्रौ
निद्राणि[मि]ताविव जवोत्थसमीरणेन ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

हृष्टं स्वान्तं [हृष्टान्तरं]सहचरीषु निवेदयन्तौ
वाग्भङ्गिभिस्तदधिकं परिवर्धयन्तौ ।
तत्तोषवञ्चितमुखीमनुतापयन्तौ
तां वीक्ष्य शोणनयनां निभृतं हसन्तौ ॥

नानाविचित्रधरणीतलदत्तनेत्रौ
तत्सौभगातिशयकर्षितचित्तवृत्ती ।
यद् यद् विलोकयि...मद्भुतमीहमानौ
तत्तत्क्षणेन समतीत्य परं विशन्तौ ॥

दात्यूहभृङ्गकलकण्ठशिखण्डिहंस-
पारावतादिविहगध्वनिदत्तकर्णौ ।
भूपालमन्दिरगुणाकरकाननानि
संवीक्ष्य वीक्ष्य रथवेगकृतानुतापौ ॥

वेलावलम्बिलहरीपरिधौतमूल-
हिन्तालतालबकुलाम्रकदम्बशोभाम् ।
तौ दम्पती प्रणयरत्नसुपूर्णकुम्भौ
तीरं विलोकयत आशु पुरः पयोधेः ॥

पाथोनिधिं प्रबलवारिदतुल्यगर्ज-
मुद्दामवायुपरिवर्धितवीचिहंसम् ।
नृत्यन्महामकरनक्रभुजङ्गमौघ-
मालोक्य विस्मयरसौ भवतश्चिरं तौ ॥

दिग्दन्तिलालितकरेणुकरोत्थवारि-
धाराभिरुक्षितवपुःपुलकाञ्चितौ यौ ।
मुक्ताफलानि नवविद्रुमजीविशङ्का-
नालोक्य धर्तुमनसौ भवतस्तदानीम् ॥

देवः समोऽपि सह योधवरैः पयोधि-
मुत्तीर्य तं रथजवात क्षणतः सुखेन ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

१द्वारावतीनगरसीमनि सम्प्रविष्टौ
भास्वद्विधू इव चिरादुदयाद्रिमूर्ध्नि ।।
पाञ्चजन्यनिनदेन बोधिता
वर्त्मदत्तनयनाः पुरौकसः ।
शङ्खदुन्दुभिमृदङ्गवादनैः
२नृत्यगीतरसि········ ।।
आगतं पुरि निशम्य माधवं
बालवृद्धवनिता अपि तत्र ।
रेवया सह समागतं समं
द्रष्टुमुत्सुकितमानसा ययुः ॥
लोलकुन्तलकचाः श्लथचेलाः
श्वासकम्पितज[कम्पिज]ठरास्त्वरमाणाः
३...   पुरलोकाः
कम्पयन्ति धरणीं पदवेगैः ॥
चन्द्रसंज्ञ (?) जलसेचितभूमिं
सूक्ष्मवस्त्रनिवहास्तृतमार्ग[ा]म् ।
हेमकुम्भपरिशोभितर[थ्यां]
तोरणध्वजविराजितशालाम् ॥
हेमचम्पकसुमौक्तिकभूच्छ[षां]
विद्रुमावलिविभूषितवीथिम् ।
गीतवाद्यबहुलोत्सवयुक्तां
भूरिभूरिगणिकाद्रितनृत्याम् ।।

१। अत्र मातृकायां पादचतुष्टयं पतितमिवाभाति ।
२। मातृकाऽसम्पूर्णा   ३। अभ्रयानसिकाः Ms

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

हेमकुम्भविलसन्नवनीतां
१धूपकल्पितनभःस्थलशोभाम् ।
२राजहंसततिकूजितयुक्तां
वाजिकुञ्जरपदातिमनोज्ञाम् ॥
कौतुकादथ रथादवरुह्य
पाणिना धृतबधूकरपद्मः ।
द्वारकां हुलहुलीभिरावृतां
ह्यमरे[यादवे]न्द्रतनयः स विवेश ॥
तां विलोक्य भुवनैकदुर्लभां
मालवेन्द्रतनयां पुरौकसः ।
कण्ठकण्ठविनिबद्धपाणय-
स्ते परस्परमिदं समूचिरे ॥
अश्विनीसुतसमाकृतिः समो
भूपजा जगति दुर्लभाकृतिः ।
योग्ययोग्य[युग्म]घटना विधेरियं
कं जनं त्रिभुवने न मोहयेत् ॥
ईदृशं पतिमवाप दुर्लभं
पूर्वजन्मसुकृतेन भूपजा ।
अल्पपुण्यविभवेन मानवो
लब्धुमर्हति न कल्पपादपम् ॥
ईदृश[ा]ं प्रियतमामुपयेमे
पार्वतीचरणवन्दनादयम् ।
एतया निखिलनाथनन्दनो
भूरिकालमवनीषु मोदताम् ॥

---

१ । कम्पित Ms २ । यति Ms

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कान्तियौवनधरेण न दृष्टा
न श्रुता प्रतिकृतिः क्वचिदस्याः ।
रूपमेतदवलोक्य मनोज्ञ-
मुर्वशीप्रभृतयोऽपि सलज्जाः ॥
यत्र यत्र चरणं क्षिपतीयं
तत्र तत्र धरणी ससरोजा ।
यत्र यत्र निदधाति च दृष्टिं
तत्र नीलनलिनस्रगुदि[पे]ना ॥
कोमलेन चरणेन चलन्ती
[मन्द]मन्दमबला दयितेन ।
अम्बरस्फुरितदेहशोभिनी
रोहिणीव विधुना विराजते ॥ (क्रमशः)

वृत्तवर्त्तिका

मान्याः पारिषदाः ! विदितमेवेदं युष्माकं यत् कियत्कालात् पूर्वं वङ्गीयराष्ट्राधिकारेण घोषितं नातिचिरेणैव कलिकाताराष्ट्रीयमहाविद्यालये गवेषणाविभागस्य प्रतिष्ठा भविष्यतीति । सौभाग्यतः संस्कृतविद्यायाः सोऽयं विभागो वर्त्तमानाङ्गलवर्षस्य मार्च्चमासीयप्रथमदिवसे गुर्व्वधिष्ठिते प्रातर्वङ्गराज्यपालानां मान्यमान्यानां काट्जुमहोदयानां वङ्गीयशिक्षामन्त्रिणां तथान्येषां बहुविपश्चितामधिष्ठानेन प्रतिष्ठितः । तद्दिनात् प्रभृत्येव तत्राध्यापकपदे वृताभ्यां महामहोपाध्यायश्रीयोगेन्द्रनाथसांख्यवेदान्ततर्कतीर्थ—डाक्तर-श्रसुशीलकुमारदेमहोदयाभ्यां कृतः कृत्यारम्भः । राष्ट्राधिकारघोषणानुसारेण तत्राध्यापकद्वयमपरं नियोक्ष्यत इति विज्ञायते । तस्यापि नातिचिरभावितां वयमाशास्महे । भगवत्या वाग्देव्याः प्रसादादयमारम्भः शुभोदर्को भूयात् ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Sanskrit Sahitya Parishat Series

(Revised up to April, 1951)

1. **Kapalakundala**—Edited by Pt. Haricharan Vidyaratna (out of Stock). Re. 1

2. **Kalitantram**—Edited by Pt. Satish Chandra Siddhantabhushan. Re. 1-4 ; Re. 1. (for members).

3. **Sankari-sangitam** of Jayanarayana—Edited by Pt. Dakshinacharan Bhattacharya. (out of stock.) Re. 1.

4. **Muktivadah** of Gadadhara Bhattacharya—Edited by MM. Kalipada Tarkacharya. (Out of stock.) Rs. 5.

5. **Durgapuja-tattvam** of Raghunandana Bhattacharya—Edited by Pt. Satishchandra Siddhantabhushan. Rs. 2-8 ; Rs. 2 (for members).

6. **Pitridayita** of Aniruddha Bhatta—Edited by Pt. Dakshina charan Bhattacharya. Rs. 2-8 ; out of stock.

7. **Durgotsava-vivekah** of Shulapani—Edited by Pt. Satish chandra Siddhantabhushan. Re. 1 ; As. 12 (for members).

8. **Karakollasah** of Bharata Mallika—Edited by Pt. Janakinat Sahityashastri. As. 4.

9. **Introduction to the Rigveda of Sayanacharya**—Edited by Dr. Pashupatinath Shastri, M.A. B.L. Ph. D. Re. 1-8 ; Re. 1-4 (for members).

10. **Grahayaga-tattvam** of Raghunandana Bhattacharya—Edited by Pt. Satishchandra Siddhantabhushan. As.14 ; As. 10 (for members).

11. **Prabhakara-vijayam** of Nandishvara—Edited by Mahamahopadhyaya Anantakrishna Shastri Vedantavisharad and Pt. Ramanath Shastri. Rs. 2-8 ; Rs. 2 (for members).

12. **Tirthatattvam** of Raghunandana Bhattacharya—Edited by Pt. Bamacharan Kavyatirtha. As 12 ; As 10. (for members).

13. **Pavanadutam** of Dhoyi, a court pcet of Lakshmanasena of Bengal—Edited by Prof. Chintaharan Chakravarti, M. A. Re 1-8 ; Re. 1-4 (for members).

14. **Nala-damayantiyam** (a new Drama) of MM. Kalipada Tarkacharya. Rs. 2-8 ; Rs. 2 (for members).

15. **Prashastapada-bhashyam**—Edited by MM. Kalipada Tarkacharya. Rs. 4 ; Rs. 3. (for members).

16. **Yatratattvam** of Raghunandana Bhattacharya—Edited by Pt. Dwarikanath Nyayashastri. Rs. 2. ; Re. 1-8 (for members).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

17. **Rik-pratishakhyam**—Ed. by Dr. Pashupatinath Shastri, M.A., B.L., Ph.D with the assistance of Prof. Chintaharan Chakravarti, M.A. Rs. 5 ; Rs. 4 (for members).

18. **Prameyaratnavali** of Baladeva Vidyabhushan—Ed. by Prof Akshayakumar Shastri. Re. 2 8 ; Rs. 2 (for members).

19. **Chhandogyamantrabhashyam** of Gunavishnu—Ed. by Prof. Durgamohan Bhattacharya, M. A. Rs. 7-8 ; Rs. 6 (for members). [out of stock]

20. **Bhasharatnam** of Kanada Tarkavagish—Ed. by MM. Kalipada Tarkacharya. Rs. 7. ; Rs. 6 (for members).

21. **Manodutam** of Vishnudasa—Ed. by Prof. Chintaharan Chakravarti, M.A. Re. 1-4 ; Re. 1 (for members).

22. **Prasanta-ratnakaram** (a new Drama) of MM. Kalipada Tarkacharya. Rs. 2 ; Re. 1-8 (for members).

23. **Ďevisatakam** of Mahamahopadhyaya Krishnanath Sarvabhauma —Ed. by Pt. Janakinath Shastri. As. 12 ; As. 10 (for members).

24. **Sataranja Kutuhalam**:—Ed. by Prof Chintaharan Chakravarti Kavyatirtha M.A., As. 8

25. **Satyanubhavam**:—(a new MahaKavya) of MM. Kalipada Tarkacharya, Rs. 5 ; Rs. 4-8 (for members).

Opinions on

SATARANJAKUTUHALAM

......The work is of special interest in view of the comparative paucity of known and published literature on the subject in Sanskrit, though the game of chess is supposed to be of Indian origin......*Indian Historical Quarterly*, Vol. 26, p. 81.

......It will be helpful in studying the history of the game, especially its development through long years and different countries. Those interested in the study will be thankful to the learnel editor for bringing to light this little-known work and making it available to the general reader.—
Modern Review, July 1950, p. 74.

Printed by Bishnupada Bhattacharya M. A. Kabyatirtha. at Calcutta Oriental Press, Ltd., 9, Panchanan Ghose Lane, Calcutta and Published by the same from Sanskrit Sahitya Parishad, 17, R. G. Kar Road, Calcutta.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Compiled
1999-2000

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri